TALLINN
ESTIJA
TARTU
LATVIJA
RYGA
Baltijos Jūra
Liepojus
Mintauja
Biržai
Kėdainiai
KLAIPĖDA
Tilžė
LIETUVA
KAUNAS
VILNIUS
KARALIAUČIUS
PRŪSIJA

Reformacija Lietuvoje

Jokūbas Kregždė

JOKŪBAS KREGŽDĖ

REFORMACIJA LIETUVOJE

ISTORINĖ APYBRAIŽA

I

DEVENIŲ KULTŪRINIO FONDO LEIDINYS NR. 5
CHICAGO 1980

Viršelis dailininko inž. Hermano Pavilonio

Spaudė Mykolo Morkūno spaustuvė
Chicago, 3001 W. 59th St., 60629

Tiražas 600 egz. Kaina 5 dol.

ĮVADOS ŽODIS

Tenka pasidžiaugti, kad Jokūbas Kregždė, tebūdamas iš profesijos inžinierius, ėmėsi šio atsakomingo darbo, kurio nedrįsta pajudinti žymiausi Lietuvos istorikai.

Autorius, remdamas didžiumoje lietuviška literatūra ir šaltiniais, kruopščiai ir kritiškai atrinko faktus ir teigimus, ir nustatė Lietuvos Reformacijos žlugimo priežastis ir pasekmes lietuvių tautai.

Lietuvos Reformacijos kultūriniu palikimu daugiausiai susidomėjo okupuotos Lietuvos lietuviai rašytojai ir istorikai, kas privertė iš dalies ir išeivijos lietuvius pasisakyti tuo klausimu.

Negausiais pareiškimais lietuviškos išeivijos istorikai ir kultūrininkai pradeda nedrąsiai pripažinti Lietuvos Reformacijos nuopelnus lietuvių tautai, bet tuojau pridūria, kad Reformacija priklauso istorinei praeičiai ir nesugrąžintina į dabartį.

Taip samprotauja ne intelektualai, bet apologetai neatsipalaidavę nuo scholastinio galvojimo. Jie užmiršo net poeto Maironio posakį, kad idėjos, jei didžios, nemiršta. Evangelija mus moko, kad tiesa yra nenugalima, nors jos pasekėjai būtų sunaikinti.

Antikinės Graikijos pasiektas didingas menas, milžiniški filosofijos ir mokslo laimėjimai, nežlugo drauge su graikų pralaimėtais karais, okupacijomis ir kitomis nelaimėmis. Graikų kultūros laimėjimai atgimė renesanso gadynėje ir tapo pirminiu pagrindu Vakarų Europos naujųjų amžių epochai.

Panašiai mūsų tautos dvasinis ir kultūrinis palikimas yra tampriai surištas su senovės lietuvių religija, beatodairiai per amžius naikinta lenkiškos katalikybės, tariamai vardan kovos prieš pagonybę, tapo prikelta iš kapų ir virto tautinio sąmonėjimo pagrindu.

Įsidėmėtina, kad tautinio atgimimo pradininkai, be Maž. Lietuvos protestantų, Didž. Lietuvoje iškilo ne iš katalikybės gretų, bet iš jos neigėjų tarpo. Dr. J. Basanavičius, nors tai sąmoningai nutylima, priklausė masonams, dr. J. Šliūpas vadovavo laisvamanių sąjūdžiui, dr. V. Kudirka buvo agnostikas.

Kaip XVI a. DLK savarankumo gynimas buvo tampriai surištas su reformacijos sąjūdžiu, taip XIX a. tautinis atgimimas kilo su Apšvietos gadyne, atėjusia į lietuvių tautą su romantizmo ir demokratijos sąjūdžiais. Vienu ar kitu atveju neišvengta kietos kovos prieš R. Katalikų Bažnyčią.

Lietuvos katalikų dvasiškija, kovoje prieš reformaciją ir mūsų amžiuje su tautiniu atgimimu ir tautos demokratėjimu, parodė didelį sugebėjimą prisitaikyti prie lietuvių tautos siekių ir prisidėti prie jos kultūrinio savitumo išlaikymo, bet tuo pačiu laiku dėjo visas pastangas išlaikyti Lietuvą pilnoje popiežių paklusnybėje.

II Pas. karas įrodė, kad lietuvių tauta negali išlaikyti nepriklausomybės savo jėgomis ir išlikti gyva vien tautiniu sąmoningumu. Dabartyje prieš lietuvių tautą tėra likę du galimumai: arba tapti sudėtine vakarų demokratinio pasaulio dalimi, arba įsiterpti komunistiniamę totalitarizme ir paskęsti slavų jūroje.

Kunig. M. Radvila Juodasis savo genialiu protu numatė Lietuvos išsigelbėjimą įsijungiant dvasiniai ir *politiniai į besiformuojantį protestantiškąjį pasaulį, kuris šiandien sudaro Vakarų demokratijų stuburkaulį.*

Nors Lietuvos Reformacija buvo pakirsta kontrreformacijos, bet kunig. Radvilos Juodojo istorinis testamentas, vėliau tęstas Biržų—Dubingių Radvilų linijos, išliko pilnoje galioje. Lietuvos likimas priklauso nuo lietuvių tautos: ar atras savo praeityje nužymėtą Radvilų istorinį kelią ir ieškos išsigelbėjimo vakarų demokratijoje, ar pakartos, turbūt neatšaukiamai, savo tragišką žlugimą.

Tokiame istoriniame samprotavime tenka vertinti ir skaityti Jokūbo Kregždės veikalą. Autorius nestato šiuo veikalu paminklo, kad ir garbingai praeičiai, bet suteikia skaitytojui įžvalgą į dabartį, nes reformacijos pagimdyta Naujųjų Amžių epocha yra mūsų gyvenamasis pasaulis, kuriame lietuvių tauta privalo sau surasti pateisinimą egzistuoti ir teisę būti laisva.

V. Karosas

Chicago, 1978.VI.18 d.

PRATARMĖ

Nedidelė lietuvių tauta, tačiau turininga. Be galo sudėtinga ir audringa jos istorija. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos istorijoje XVI amžius yra pats įdomiausias. Tame amžiuje, dėka Renesanso, Humanizmo ir Reformacijos idėjų, pasireiškė staigus kultūrinis pakilimas. Tame amžiuje buvo sukurti valstybinio pobūdžio monumentalūs paminklai: slavų rašto kalba parašyta Lietuvos Metraščių plačiosios redakcijos, Lietuvos Metrika, trijų redakcijų — 1522, 1566 ir 1588 metų Lietuvos Statutai, pirmieji tokios rūšies visoj Europoj.

Tačiau kultūrai ir švietimui visų daugiausia davė reformacija. Kaip kitose šalyse, taip ir Lietuvoje, reformacija buvo toks sąjūdis, kuris paliko neištrinamus, ryškius ir gilius pėdsakus istorijoje. Reformacija iššaukė dvasinį pakilimą ir padėjo plisti humanistinėms idėjoms. Reformacija išgelbėjo seniausią iš indoeuropiečių kalbų — lietuvių kalbą. Reformacija suteikė lietuvių tautai raštą gimtąja kalba, — pirmąją lietuvišką knygą, padėjo pagrindus tautinei kultūrai, kas ją išgelbėjo nuo išnykimo. Reformacijos dėka steigėsi viena po kitos mokyklos, spaustuvės; paplito spauda, poleminė literatūra; pakilo švietimas ir pradėjo formuotis lietuvių tautoje vakarietiška kultūra ir civilizacija. Reformacija Lietuvoje buvo vienas iš reikšmingiausių Lietuvos kultūros istorijos laikotarpis. Reformacija yra lietuvių tautinės kultūros motina.

Dėka renesanso, humanizmo ir reformacijos XVI a. DLK buvo pasiekusi suklestėjimo viršūnę, — suklestėjo ūkis, mokslas, literatūra ir menas. Smurtingai kontrrefor-

macijai įsigalėjus, nuo XVII a. vidurio prasidėjo politinis, kultūrinis ir ūkinis smukimas, trukęs iki XVIII a. paskutinio ketvirčio ir privedęs prie galutinio Lietuvos—Lenkijos žlugimo.

Istorijos rašomos ne tik praeities nušvietimui, bet patyrimui, kad iš padarytų praeityje skaudžių klaidų pasimokytume ir jų nebekartotume. Istorinės tiesos pasigendame vartydami išspausdintus Lietuvos istorijos lapus. Lietuvos reformacijos istorija, taip nemaloni Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, yra apgaubta tylos sąmokslu ir lietuvių istorikai vengia apie reformaciją rašyti. Dar iki šiol neturime reformacijos nušvietimui nė vieno objektyviai parašyto išsamesnio veikalo. Okupuotos Lietuvos mokslininkai surado reformacijos palikime tvirtą dvasinį pagrindą kovoj už laisvę, demokratiją, už pagrindines žmogaus teises. Prie sunkių aplinkybių ir sąlygų jie yra išleidę kelias studijas, aptarančias reformacijos reikšmę.

Privalome vardan istorinės tiesos pažvelgti į Lietuvos reformacijos tragišką likimą, kuriame atsiskleidžia jos represavimas ir sužlugdymas. Šioje Lietuvos reformacijos žlugimo trumpoje apžvalgoje tėra patiekti tik tie istoriniai faktai, kuriuos aptinkame atsitiktinai pabertus lietuvių literatūroje.

Reiškiu nuoširdžią padėką kurt. agr. Viktorui Karosui už įvado parašymą ir asmenines pastabas, kurt. mokt. Petrui Bružui už rūpestingą rašybos patikrinimą , kurt. dail. inž. Hermanui Paviloniui už meniško viršelio padarymą, Devenių Kultūrinio Fondo Valdybai už šio veikalo išleidimą.

Autorius

SENOVĖS LIETUVIŲ RELIGIJA

Lietuviai buvo tiltas tarp Rytų ir Vakarų Europos ir paskutinieji priėmę krikščionybę. Lietuviai jau VIII-X a. buvo krikščionių apsupti: iš rytų — stačiatikiais, iš Bizantijos atėjusios krikščionybės; iš pietvakarių, vakarų — katalikų, lotyniškos Romos pasekėjų. Konstantinopolio graikiškoji krikščionybė jau X a. pasiekė Kievo rusus (989 m.), o vakarietiška Romos katalikybė lenkus 966 m.

Lietuva, kaip valstybė, susidarė XIII a. Tai buvo labai reikšmingas įvykis lietuvių tautos gyvenime ir svarbus faktas Rytų Europos istorijoje. Kitos Pabaltijo gentys — prūsai, latviai, estai, suomiai savo valstybių nebuvo sukūrę. Lietuvos valstybė buvo sudaryta likviduojant atskirų savarankiškų kunigaikščių valdas ir pradėjus užvaldyti gretimas slavų žemes. Lietuvos valstybė — Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė — susidarė apie 1240 m. Nekrikščioniška DLK buvo sukūrusi galingą valstybę ir jai teko daug kovoti ginant savo laisvę. Lietuviams teko daugiau kaip šimtą metų atkakliausiai kariauti su kalaviju ir vėzdu nešama krikščionybe, ginant savo senąjį tikėjimą ir savo nepriklausomybę, nepabūgstant didžiausio kraujo praliejimo, didžiausių nelaimių, kylančių iš žiaurių karų. Karų su Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinais metu lietuviai buvo pravardžiuojami pagonimis, stabmeldžiais, laukiniais barbarais.

Senuose rašytiniuose istorijos šaltiniuose, aprašant ir pavaizduojant senovės lietuvių tikėjimą, paduota propagandos sumetimais daug išgalvotų legendų, mitų, pramanytų dalykų, niekuo nepagrįstų su buvusia tikrove. Apie lietuvių mitologiją rašė ne patys lietuviai, o svetimtaučiai.

Lietuvą apkrikštijus, senasis lietuvių tikėjimas, tradicijos, papročiai, liaudies kūryba, naujo tikėjimo skelbėjų buvo beatodairos visokiais būdais persekiojama, naikinama. Pagal poeto Liudo Giros (1884-1946) teigimą: „Lenkiškoji Katalikų Bažnyčia, platindama Lietuvon atvežtąjį Kristaus mokslą iš Romos via Cracovia naikino vislab; kas tik buvo lietuviška, buvo „pagoniška"; naikino lietuvių kultūrą; nušlavė beveik visas senovės liekanas; išplėšė nemažai lietuvių tautos daliai dargi gimtąją kalbą" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 15).

Apie senovės lietuvių tikėjimą, papročius daugiausia šviesos įnešė archeologija. Archeologai, kasinėdami laidojimo paminklus, nėra suradę jokių iš akmens, medžio ar iš metalo padarytų statulėlių, kurias būtų galima laikyti stabais ir priskirti senovės lietuviams. Neaptiko pastatų ar kokių kitokių įrengimų, kurie primintu šventyklas.

Manyta, kad lietuviai, kaip ir kitos baltų gentys, neturėjo savo šventyklų. Buvo prieita išvados, kad minimos krivių krivaičių romovės tėra tik romantikų sukurti mitai. Dr. Marija Alseikaitė-Gimbutienė savo veikale „The Balts", London 1963 m., nurodo, kad 1955-57 metų iškasenos atidengė rytų baltų žemėse buvusias šventyklas, siekiančias pirmąjį šimtmetį prieš Kristaus gimimą. Šventyklos buvusios medinės,.apskritos formos, statytos ant kalvų. Šventyklos viduryje buvo surastas apskritas įdubimas, kuriame galėjo būti įrengtas aukuras ir greta jo yra išlikęs storas stulpas ir prie jų rastos arklių ar jaučių kaukolės. Nuo senovės laikų kaimo trobesių sankryžos buvo puošiamos arklių, ožių, jaučių, gaidžių galvų medinėmis išpiovomis, kas patvirtintų išlikusį senovės baltų tikėjimą į namų apsaugą nuo piktų dvasių bei įvairių nelaimių. Išlikę koplytstulpiai, senovės religijoje neva buvę pašvęsti saulės, mėnulio, žvaigždžių dievybių garbei, apipinti žirgų ar žalčių simboliais, katalikybės laikotarpyje virto smūtkeliais, rūpintojėliais.

Istorikas Petras Klimas (1891-1969), diplomatas, Lietuvos Nepriklausomybės akto signataras, svarbiausia senovės lietuvių religijos ypatybe laikė gamtos ir jos reiškinių garbinimą: „Visą gamtą per šventą laikydamas, lietuvis meldėsi jai dažniausiai tokiai, kokia ji jam tiesiogiai rodėsi, nesivaizduodamas sau kitų kokių kūrėjų šalia jos padarų. Su tuo yra surištas ir tas charakteringas lietuviams apsireiškimas, jog jie, apskritai, visą senovės religijos viešpatavimo tarpą, iš visako sprendžiant, nėra turėję stabų, idolų ar šiap jau dievų paveikslų. Taigi, nebuvo jie, tikrai tariant, nė stabmeldžiai, kaip tas žodis paprastai suprantamas Romos ar graikų kulto pavyzdžiu" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 17).

Baltų gentys, nesusidurdamos tiesioginiai su kitų tautų civilizacijomis, išsaugojo ne tik seniausią indoeuropiečių kalbos formą, labai artimą sanskritui, bet išpažino ir savitą religiją. Senovės baltų genčių tikėjimo pagrindu buvo dieviškų gamtos apraiškų garbinimas. Garbino gamtą, gamtos jėgas, kur paslaptingumas, gyvybė, jėga stipriau pasireikšdavo.

Laikėsi magiško prietaro. Tikėjo burtininkų, kerėtojų slaptąja galia.

Senovės lietuvių įsitikinimu gamtos jėgas reprezentavo dievai ar dvasios, kurios veikė žmogaus gyvenimą ir nuspręsdavo jo likimą. Norėdami paveikti gamtos jėgas, kad jos būtų maloningos jų gyvenimui, ar išvengti jų griaunamojo darbo, turėjo maldomis, aukomis ar raudomis permaldauti dievų ir dvasių rūstybę.

Perkūnas buvo ryškiausias ir svarbiausias senovės lietuvių dievas, žinomas visiems baltams. Griausmo dievą — Dundulį įsivaizdavo suasmenintu, žmogišku pavidalu. Perkūnas buvo laikomas teisybės saugotoju ir nusikaltėlių baudėju. Senovės lietuviai, kaip karinga tauta, buvo dideli Perkūno garbintojai.

Gamtos kulto vietovėmis buvo. šventi gojai. Mūsų protėvių tikėta, kad augalo gyvenimas yra labai panašus į žmogaus gyvenimą. Iš medžių gerbė ąžuolą, ypač vyrai, o moterys — liepas. Garbino šventą ir amžiną ugnį — Gabiją. Greičiausiai Perkūnui buvo pašvęsta žymiausia senovės lietuvių kulto vieta — amžinosios ugnies židinys ir senas ąžuolas. Amžiną ugnį, kad neužgęstų, kurstydavo dieną ir naktį. Šventąją ugnį degino ir saugojo mergaitės, o mergaites ir ugnį prižiūrėjęs žynys.

Iš gyvylių lietuviai gerbė naminius žalčius. Kiekvienos šeimos tėvas namų kampe ant šieno laikė žaltį, jį maitino, nes tikėjo, kad žalčiai saugo nuo maro ir kitų epideminių ligų.

Senovės lietuviai keldavo sudėtines pavasario ir rudens šventes su vaišėmis gamtoje ar patalpose. Vaišių metu aukojamų gyvulių ant akmens aukurų nedegino. Jų mėsą ant židinio ugnies virdavo, kepdavo ir susėdę aplink stalą valgydavo ir midų gerdavo. Dievams ir dvasioms atitekdavo malda, nežymi maisto dalis ar jų likučiai. Prieš valgant, kaip auką dievams, numesdavo po vieną gabaliuką kiekvieno patiekalo po stalu, po suolu, po krosnimi ir į kiekvieną namų kertę. Taipgi prieš geriant nuliedavo kelis lašus gėralo. Po puotos maisto likučius užkasdavo žemėje. Tose šventėse būdavo grojama, šokama, dainuojama ir žaidžiama. Tai buvo labai senas ir ilgai liaudyje užsilikęs ir puoselėtas vaišinimosi paprotys.

Senovės lietuviai pasižymėjo dorovingumu, savo tėvynės meile, gerbė gimtąją vietą, savo tėvų ir protėvių namus. Vyrai turėjo po vieną žmoną ir „pagoniška daugpatystė", kaip kaltino kryžiuočiai, nesireiškė. Santuoką sudarant, laikytąsi paprotinės teisės. Senovės lietuvių vestuvės turėjo gana sudėtingas tradicines apeigas, į kurias įėjo nuotakos grobimas ir pirkimas. Pagrobę ir išgavę tėvų sutikimą, keldavo vestuves. Tekėti ir vesti buvo galima tik tėvams sutikus. Žmona buvo laikoma vyro valdine.

Senovės lietuviai visa savo esybe tikėjo antgamtinėmis jėgomis, į pomirtinį gyvenimą.

Pagal šių dienų supratimą, senovės lietuvių religijoje reiškėsi dvi galios — dvasinė ir gyvybinė. Kiekvienas žmogus turėjęs sielą, kuri po jo mirties liekasi gyva, su laužo dūmais nukeliauja į dausas ir ten bendrauja su savo artimais ir dievais. Antroji žmoguje slypinti gyvybės jėga buvo vadinama vėlė ir su mirtimi pereidavo į kito gyvūno ar augmenijos kūną. Galėjo įsikūnyti į bet kurį žvėrį ar augalą. Tad visa supanti gamta lietuviui buvo artima, brangi ir gimininga. Šitas senovės lietuvių religijos bruožas esminiai skyrėsi nuo judaizmo ir krikščionybės, kuriose nebuvo pripažinta „sielos" likusiai gyvūnijai, Dievo pavęstos žmogaus tarnybai ir naudojimui.

Iki XIV a. galo, iki krikščionybės įvedimo, lietuviai numirėlius degino, dėjo jiems įkapes. Į numirėlio kapą buvo dedami ginklai, darbo įrankiai ir visa kita, kas buvo reikalinga keliaujančiam į dausas. Kilminguosius laidodavo net su žirgais, kuriuos užkasdavo nedegintus.

Mūsų protėviai nebuvo nei stabmeldžiai, nei pagonys. Stabų negamino, neturėjo ir negarbino. Žmonių ar gyvulių dievams neaukojo. Šventyklų su dievų statulomis, su akmens aukurais neturėjo. Kiekviena atskira vietovė turėjo savo skirtingus dievų garbinimo papročius ir skirtingus antrinius dievus. Neturėjo vienodų kulto apeigų, savo bendros tikybinės organizacijos, šventikų hierarchijos, kaip kad turi Bažnyčia. Tačiau bendri senovės lietuvių religijos principai suformavo lietuvių tautinį savistovumą, kuris, neturint savos valstybės, savo rašto ir net bendrinės kalbos, ilgai tarnavo jungiančiu dvasiniu veiksniu kovoje už savo išlikimą. Iš mitinių būtybių — Aitvaras ir Kaukas, Laumė ir Giltinė — išliko gyvi tautosakoje iki mūsų dienų.

Bendruomenės turėjo savo seniūnus — kriyius, šaukusius susirinkimus. Iki didžiojo kunigaikščio valdžios įsigalėjimo, Lietuvoje buvo atskiros žemės, kurios turėjo savo vadovus ar valdovus. Vadai kovose su priešais rėmėsi ginkluota liaudimi karinės demokratijos sąlygomis. Lietuviai, anot lenkų istoriko kronisto Jan Dlugosz (1415-

1480.V.19) buvo: „Iš pirgimties ramūs, saikingi, taupūs, svetimiems vaišingi, kaip savo taip ir valdovo paslaptis griežtai saugoja. . ." Anot romantikų, senovės lietuvis buvęs natūralus, civilizacijos nesužalotas žmogus.

Senovės lietuviai buvo išvystę nepaprastai aukštą dorovinę ir medžiaginę kultūrą ir buvo dideli tolerantai kitų religijų atžvilgiu. Jie nesistengė primesti savo religiginių pažiūrų nukariautiems slavams, bet ir patys atkakliai priešinosi, kai būdavo prievartaujami ir krikštijami kardu ir ugnimi. Kunigaikščiai pirmoj eilėj statė valstybinius reikalus, ne religinius.

Nekrikščioniškoje Lietuvos valstybėje, nuo pat DLK-tystės susidarymo, didžiąją jos gyventojų dalį sudarė stačiatikiai — baltarusiai ir ukrainiečiai. Stačiatikybė nebuvo persekiota, laisvai galėjo plisti. Vienuoliai pranciškonai raštininkavo Gedimino dvare ir nesiskundė, kad lietuviai nekrikščionys būtų juos skriaudę. Pranciškonų ir domininkonų ordino vienuoliams buvo duota visiška laisvė krikštyti, sakyti pamokslus ir atlikinėti kitas apeigas. Kaip stačiatikiai, taip lygiai ir katalikai, turėjo savo bažnyčias Vilniuje, Naugarduke ir kt., tačiau jos nepatraukė lietuvių. „Visa kankinių ieškojimo ir šventųjų skelbimo istorija liudija, kad 'pagoniškoje' Lietuvos valstybėje krikščionių niekas nepersekiojo, jų dievams neaukojo ir kitokiais būdais nežudė" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 47).

Lietuviai, gyvendami Vakarų ir Rytų kultūrų ir dviejų krikščionybės apeigų sankryžoje, turėjo galimybės jas abi gerai pažinti ir palyginti su savo

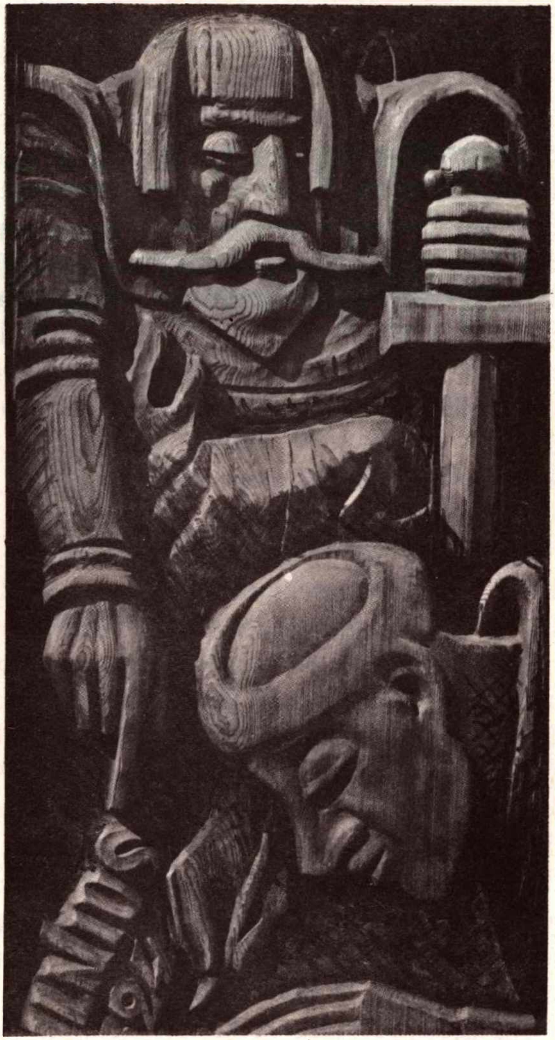

Karalius GEDIMINAS
apie 1275-1341
diktuoja laišką (medis). Bareljefas skulp. J. Dagio

kultūra ir religija. Nuo amžių lietuviuose, kaip grynoje arijų tautoje su sena kalba ir papročiais, glūdėjo aukštos moralės, žmoniškumo ir etikos dėsniai. Anų laikų nekrikščionys lietuviai buvo tolerantiškesni, kilnesni ir morališkesni už besivadinančius krikščionimis.

Lietuvos karalius Gediminas (apie 1275-1341), senosios lietuvių religijos gerbėjas, laiškuose, rašytuose iš savo įkurtos sostinės Vilniuje į Hanzos miestus, kvietė iš Vakarų Europos amatininkus, pirklius, pažangesnius ūkininkus, kunigus ir vienuolius krikščionybės skleisti, žadėdamas jiems tikėjimo laisvę. Popiežiaus Jono XXII pasiuntiniams, atvykusiems į Vilnių, pareiškė, jog krikščionims jis leidžia savo Dievą garbinti pagal savo papročius, rusams pagal savo apeigas, lenkams pagal savo įpročius, „o mes garbiname Dievą pagal savo apeigas, ir visi turime vieną Dievą." . . . „Ką jūs kalbate man apie krikščionis? Kur atrasite didesnių skriaudų, didesnės neteisybės, smurto, nedorumo ir turto gobšumo, jei ne tarp krikščionių žmonių, o ypač tarp tų, kurie dedasi , dorais vienuoliais, kaip, pavyzdžiui, kryžiuočiais, tačiau kurie daro visokį piktą. . ., dėl tokio (jų elgesio) nebetikiu visomis jų priesaikomis". (V. Pašuta ir J. Štal „Gedimino laiškai", Vilnius 1966).

Miškų inž. Vincas Žemaitis senąją lietuvių religiją taip apibūdina: „Lietuviai nebuvo stabų, nulipdytų balvonų, aukso veršių, ar kokių įsivaizduotų slibinų garbintojai. Tai buvo tauta nuo amžių misticizme paskendusi, Pasaulio Kūrėjo sudvasintos, paslaptingos gamtos reiškinių garbintoja. . . Taip lietuviui (pagoniui) atrodė, kad visoje gamtoje slypi dieviškoji esmė, tuo ar kitu būdu save pareiškianti ir turinti ryšio su pačiu žmogumi, atseit, dvasios gilumoje jis buvo panteistas. Jam šventa buvo dievų garbei pašvęsta slaptingai ošianti giria ir upė, savo skaidriuoju vandeniu gaivinanti, amžinai tekanti jos srovė. Tai ūkų pavidale pakylanti dangun (debesin), tai vėl gausiu lietum, sniegu, ar kruša grįžtanti žemėn. Ir tas šimtametis, plačiašakis, tvirtuolis ąžuolas, kurio paunksmėje ruseno dievų į žemę atneštoji Amžinoji Ugnis, kaip simbolis fizinės ir dvasinės šilimos, viską skaidrinanti, paverčianti gamtos gyvybę, taip ir patį žmogų, tos pat motinos žemės pelenų sauja, o jo dvasią nukelianti į naujo pomirtinio gyvenimo dausas. . ." („Lietuviški vandenvardžiai ir pilkapiai. Nuo Vyslos iki pat Maskvos", Chicago 1972 m., 46 psl.).

Nekrikščionys lietuviai buvo sukūrę didelę ir galingą imperiją. Lietuvių tauta savo proistorės ir senosios istorijos laikais taip dideliuose plotuose, — nuo Vyslos iki už Maskvos gyvenusi ir dideles žemes nuo Baltijos iki Juodosios jūros valdžiusi, — priėmusi krikščionybę pradėjo nykti, ištautėti ir žengti į pražūtį. Ši tragedija prasidėjo nuo katalikiško krikšto primetimo, nes nuo tada lietuvių tauta pateko religiniai dvasinėje svetimųjų įtakoje ir valdyme.

Dar ir šiandien nepaliaujame savo garbingų protėvių tikėjimo niekinę, pravardžiavę, kuris tais laikais turėjo nežemesnį išsivystimo laipsnį už svetimtaučių peršamą katalikybę, prieš ką lietuvių liaudis ilga laiką kietai, prisilaikydama savo paveldėtų tradicijų, visomis savo galiomis priešinosi ir kovojo, išlaikydama savo tikėjimą beveik iki XVI a. pabaigos. Svarbiausia atkaklaus lietuvių pasipriešinimo krikštytojams priežastis buvo socialinė: pasipriešinimas nelaisvei, įvedamai baudžiavai, gynimas savarankiškumo, savo prigimtinės teisės laisvai ūkininkauti savo žemėje ir laisvai tvarkyti savo šeimos reikalus.

Pirmieji lietuvių tautos atgimimo pradininkai, už lietuvių tautos pavergimą ir jos valstybinės bei tautinės egzistencijos sunaikinimą, kaltino lenkišką katalikybę, kuri sunaikino senovės lietuvių religiją, pakirto tautos dvasinį gyvybingumą.

LIETUVOS KRIKŠTAS

Viduramžiais krikščioniškos Europos viršūnė buvo Romos popiežius su vokiečių Šv. Romos imperijos imperatoriumi. Krikščionybė reiškėsi kaip kosmopolitinė religija. Ji buvo ne privati religija, o valstybinė ir buvo feodalinės baudžiavinės santvarkos atrama ir jos ideologija. Krikščionybė buvo pajungta Vakarų Europos feodalų agresyviai politikai. Romos Katalikų Bažnyčia siekė didžiausios galios ir viso pasaulio užvaldymo.

Krikščionybės skleidėjai tvirtino, kad pagonys negali būti žemės savininkai, kad žemę jie valdo neteisėtai, nes visų žemių aukščiausiu savininku buvo laikomas popiežius su Romos imperatoriumi. Priimti krikščionybę anuomet reiškė: pripažinti vyskupą ir aukštesniu žemės savininku, ir pasiduoti regentų valdžiai. Pasipriešinimas krikščionybei — reiškė gynimą turto nuosavybės, asmens laisvės.

Kryžiuočių ir kalavijuočių kariški ordinai, laiminami ir remiami Romos popiežių ir imperatorių, po „kilnia" krikščionybės platinimo skraiste, užkariavo Prūsiją ir Livoniją ir dėjo pastangas užgrobti Lietuvą. Nuolatiniai ordinų užpuldinėjimai alino Lietuvos kraštą ir trukdė kultūriškai bei ūkiškai kilti bei stiprėti. Lietuviai kietai kovojo prieš ordinų nešamą vergiją. Atkaklų lietuvių pasipriešinimą kalavijuočių ir kryžiuočių nešamai krikščionybei lėmė ne tiek tautybė ir senoji lietuvių religija, kiek valstiečių pasipriešinimas nelaisvei, gavusiai baudžiavos vardą.

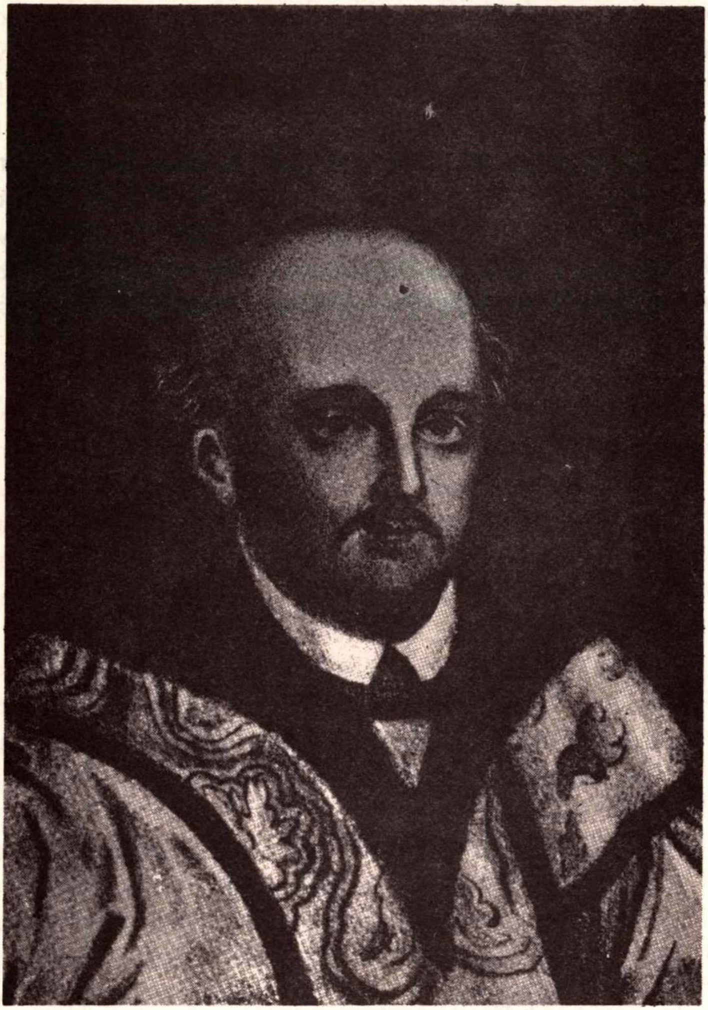

JOGAILA

a. 1350-1434

didysis Lietuvos kunigaikštis ir Lenkijos karalius

Nuo pat Lietuvos valstybės susidarymo, nors jos didieji kunigaikščiai krikščionių nepersekiojo ir patys norėjo krikštytis, tačiau Lietuva pusantro šimto metų išbuvo nekrikščioniška. Lietuva buvo priversta būti sąjungininke su Lenkija kovoje su bendru priešu. Lenkijos valdovams rūpėjo, kad Lietuva būtų krikščioniška. Lenkija krikščioniška šalimi buvo pripažinta 966 m. Didysis Lietuvos kunigaikštis Jogaila (a. 1350-1434) priėmė lenkų siūlymą vesti karalaitę Jadvygą ir užimti Lenkijos sostą.

Jogaila, susitaikęs su Vytautu (a. 1350-1430) ir pažadėjęs lenkams įvesti Lietuvoje krikščionybę, 1385.VIII.14 pasirašė Kriavo aktą, apsikrikštijo Krokuvoje ir 1386 m. personaline unija vesdamas Jadvygą, tapo Lenkijos karaliumi, pasilaikydamas sau didžiojo Lietuvos kunigaikščio titulą ir visas teises. Kriavo akte Jogaila pažadėjo „savo žemes Lietuvoje ir Rusijoje amžinai prišlieti Lenkijos karalystei."

Šis aktas sudarė teisinį pagrindą Lenkijai siekti Lietuvos prijungimo. Tuo laiku Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė savo teritorija, lyginant su Lenkija, buvo daugiau kaip du kartu didesnė, bet gyventojų turėjo mažiau.

Tais laikais valdovo krikštas reikšdavo visos valstybės krikštą, nes tautoje nauja religija įsigalėdavo lėtai ir gana sunkiai. Valdovams svarbiausia buvo apkrikštyti bajorus — valdantį luomą. 1387 m. pradžioje Jogaila, lydimas Lenkijos kunigų bei didikų, atvyko į Vilnių sukviestų žmonių krikštyti. Bajorai su šeimomis buvo krikštijami atskirai kiekvienas. Krikštijant miestiečius ir šiaip jau paprastus žmones, karalius, kaip krikštatėvis, dalijo jiems marškinius bei kitus drabužius iš vilnonio audeklo, atvežto iš Lenkijos. Pasklidus gandui apie krikšto dovanas, prisirinkę tiek daug žmonių, kad tekę juos suskirstyti grupėmis ir kiekvienai grupei duoti bendrą krikščionišką vardą.

1387 m. aukštaičių krikštas buvo paradinis. Krikštytojai lietuvių kalbos nemokėjo. Lietuvių tauta buvo pakrikštyta be jokio prirengimo ir pamokymo, vien išoriniu krikšto veiksmu. Krikšto proga Jogaila paskelbė tris privilegijas, duotas steigiamos Vilniaus vyskupystės vyskupui, bajorams ir Vilniaus miestiečiams, kurios iš pagrindų pakeitė Lietuvos kunigaikštijos gyvenimą. Vilniaus vyskupui Jogaila paskyrė dalį Vilniaus miesto, Tauragnų pilį su valsčiumi, Labanoro ir Molėtų dvarus, Verkių ir Bokšto valsčius. Valstybės valdžia atsisakė nuo tų žemių, gamtos turtų, nuo pajamų ir nuo bet kokių teisių į tos naujai sudaromos bažnytinės valdos gyventojus. Atsisakė net nuo jų karinės tarnybos. Tokios dovanos nė vienas pasaulietis feodalas nebuvo gavęs. Teismas ir administracija toje valdoje perėjo vyskupo žinion. Bažnytinės valdos būdavo vėliau vis nuolat papildomos ir jos sparčiai didėjo. Be to, vyskupas ir kiekvienas dvasininkas dar turėjo savo privatų dvarą ar net keletą dvarų. Bažnytinės valdos negalėjo pereiti didžiajam kunigaikščiui, didikui, valstybės pareigūnui ar bajorui.

Bajorams skirtoji privilegija užtikrino, kad jie, priimdami naują religiją ir politinę sąjungą su Lenkija, įgyja pilną ir visokeriopą, nevaržomą nuosavybės teisę į tėvonines žemes. Trečioji privilegija suteikė Vilniaus miestiečiams Magdeburgo teisę. Krikšto proga tuotos privilegijos sudarė teisinį feodalinės santvarkos pagrindą dvasininkų, bajorų ir miestiečių luomams. Krikštas buvo daugiau politinis, turėjęs reikšmę santykiuose su užsieniu, ir teisinis valstybės viduje, negu religinis aktas.

Po krikščionybės įvedimo pravoslavų tikėjimas Lietuvoje nebebuvo toleruojamas. Jogaila 1387.II.22 dokumentu uždraudė katalikams vesti stačiatikius ir stačiatikiškoji pusė net kūno bausmėmis galėjo būti verčiama priimti Romos tikėjimą. Šiame dokumente buvo įrašyta: „Nutarę esame mūsų valdomose žemėse visus tikruosius lietuvius, vyrus ir moteris, visokio luomo, būvio ir stovio lenkti ir versti priimti katalikų tikėjimą ir Šv. Romos Bažnyčiai reikšti klusnumą, nežiūrint, ar jie priklausė anksčiau kuriai kitai tikybai. Jei anksčiau, Dievui leidžiant, nelabieji galėjo vesti geruosius į piktą, tuo labiau dabar, dangui nusprendus, gerieji gali ir turi lenkti ir versti nelabuosius į gerą". Šituo Jogailos aktu buvo deklaruota netolerancija pravoslavams ir pravesta aiški riba tarp lotynišką krikštą priėmusių ir stačiatikių rusų (gudų). Šiuo Jogailos dokumentu buvo paneigta išgarsėjusi senovės lietuvių tolerancija ir laisvė išpažinti bet kurią religiją. Graikų apeigų krikščionybė tais laikais agresyviems tikslams nebuvo naudojama ir prieš katalikišką krikštą plito Lietuvoje visai laisvai. Tuo laiku žymi dalis aukštųjų valstybės pareigūnų buvo pravoslavai. Jogailos dokumente buvo pasakyta, kad siekiama išplatinti katalikų tikėjimą ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos žemėse.

Krikščionybė nebuvo tik tikėjimas į Dievą; ji turėjo savo moralės kodeksą ir savo teisę. Nors valstiečiai buvo krikštijami, bet pagal tą kodeksą ir teisę jie buvo palikti už privilegijų ribų ir atiduoti

Bažnyčiai ir bajorams, naikinama jų turėta žemės nuosavybė, pririšami prie žemės ir pavedami žemvaldžio teismui. Valstiečiams žemės nuosavybės teisė nebuvo pripažinta ir jų naudota žemė buvo laikoma valdovo nuosavybe. Žemvaldžiai galėjo savo baudžiauninkus drauge su žeme parduoti arba dovanoti. Iškilusius tarp valstiečių ginčus dėl žemės ar kitokio turto, išspręsdavo pats žemvaldys arba jo paskirtas urėdas. Ligi Lietuvos krikšto valstybės valdžia nevertė valstiečių baudžiauninkais ir jie žemę valdė pagal papročio teisę, niekuo nesiskirdami nuo bajorų.

Bajorų luomo juridinis įteisinimas galutinai buvo baigtas 1588 metų Lietuvos Statutu. Panaikinus valstiečių teisę į žemės nuosavybę, buvo padėti baudžiavos pagrindai. Su krikščionybės įvedimu pradėta Lietuvoje baudžiavos gadynė. Valstiečiai, remdamiesi sava iš protėvių paveldėta teise ir morale, fiziškai ir dvasiškai priešindamiesi krikščioniškoms naujovėms, gynė senovę, kada nebuvo išnaudojimo ir kada visi naudojosi lygiomis teisėmis, laisve ir nebuvo verčiami būti kam nors priklausomi.

Jogailos 1389.I.10 raštu buvo įvestos kunigų aprūpinimui bažnytinės dešimtinės ir kitokios kunigams duoklės. Dešimtinė, tai dešimtoji dalis derliaus, gyvulių prieauglio, žvejybos ar medžioklės laimikio, atiduodama kunigams išlaikyti. Atiduoti kunigui dešimtinę buvo kiekvieno krikščionio prievolė. Daugiausia dešimtinė buvo skiriama iš dvaro pajamų ir galiojo iki valakų reformos XVI a. vidurio.

Su krikščionybės įvedimu įsteigtos bažnytinės ir pasaulietiškos valdų beneficijos labai viliojo bajorus, nes tai buvo lengviausias būdas pasidaryti dvarininkais. Pelningiausios buvo bažnytinės beneficijos, nes jos neturėjo karinės prievolės ir naudojosi kitomis lengvatomis. Bajorai varžėsi stengdamiesi užimti vyskupų, prelatų, kanauninkų ir klebonų vietas, o kuo ir kaip tiki valstiečiai, jiems visai nerūpėjo. Valstiečiai buvo paskirstyti kaip dvasininkams, taip ir bajorams. Valstietis turėjo dirbti dvasininkų ir bajorų naudai, jų klausyti ir iš dirbamos žemės nepasišalinti. Pasišalinimas buvo laikomas pabėgimu ir valstybės valdžios baudžiamas. Bajoriški kunigai žiūrėjo, kad laiku ir gerai būtų surinkta bažnytinė dešimtinė.

Pagal Kriavo aktą Lietuvos sujungimo su Lenkija vaisius buvo, tai Kryžiuočių ordino nugalėjimas Žalgirio mūšyje 1410 m. liepos 15 d. Jungtinėmis Lietuvos ir Lenkijos jėgomis buvo likviduota ilgaamžė, daugiau kaip pusantro šimto metų (XIII-XV a.), kryžiuočių agresija, kuriems talkininkavo Vakarų Europa ir kuri buvo vedama krikščionybės platinimo priedanga. Laimėtas Žalgirio mūšis nepaprastai iškėlė Vakarų Europoje Lietuvos ir Lenkijos prestižą ir jų tarptautinę reikšmę. Žalgirio mūšis parbloškė Kryžiuočių ordiną, o galutinai jį likvidavo reformacija.

Žemaitiją primygtinai norėjo užgrobti Kryžiuočių ordinas, bet žemaičiai visomis jėgomis gynėsi nuo jo valdžios ir krikščionybės. Pradedant Mindaugu, baigiant Jogaila ir Vytautu, jie nuolat buvo dovanojami ordinui, kuris stengėsi Žemaitiją užvaldyti, bet ne krikštyti. Po Žalgirio mūšio Žemaitija buvo pripažinta Lietuvai iki Vytauto mirties.

Po Žalgirio mūšio 1413 m. rudenį Vytautas su Jogaila iš Kauno su kunigais ir vienuoliais nuvykę į

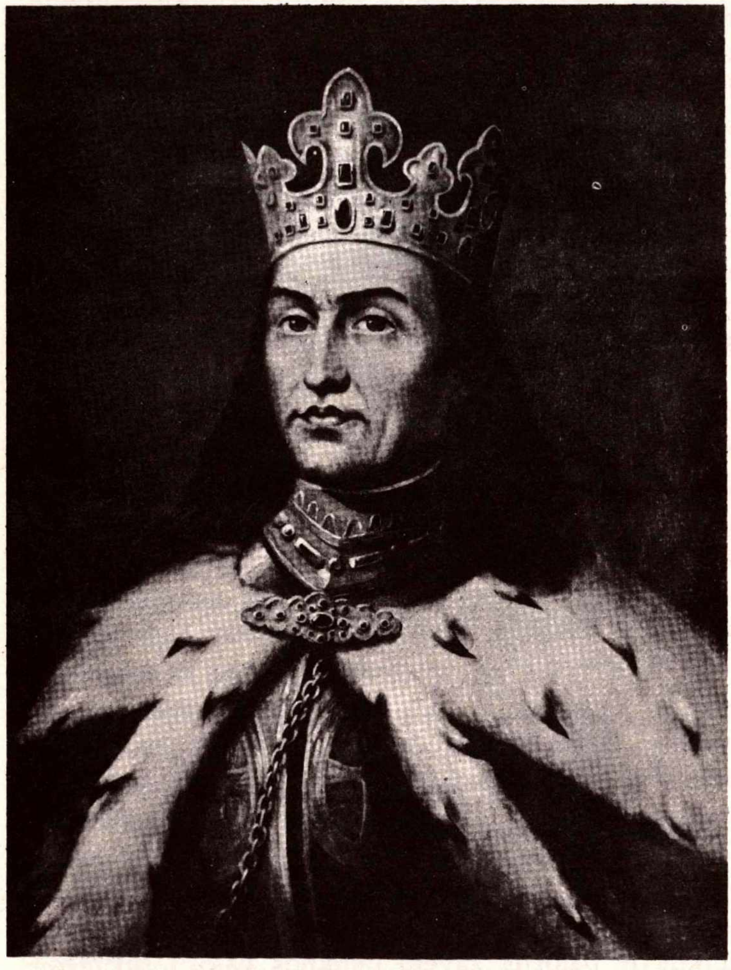

VYTAUTAS DIDYSIS
a. 1350-1430
Tapyba J. Mackevičiaus

Žemaitiją, apkrikštijo žemaičius. Tuos, kurie krikštijosi, valdovai apdovanojo drabužiais, pinigais ir privilegijomis. 1417 m. buvo pastatyta Medininkų (Varnių) katedra ir įkurta Žemaitijos vyskupystė. Lietuvos valstiečiai, ilgą laiką taip atkakliai gynę savo žemę ir laisvę nuo kryžiuočių nešamos krikščionybės, negalėjo lengvai pasiduoti savųjų feodalų įvedamai krikščioniškajai baudžiavai. Tas pagimdė pirmąjį Lietuvos istorijoje žinomą, valstiečių sukilimą, įvykusį Žemaitijoje 1418 m. Sukilėliai, be kitko, išvijo iš Medininkų vyskupą, kunigus ir sudegino bažnyčią. Vytautas sukilėlius žiauriai nubaudė.

Horodlėje 1413.X.2 Vytauto ir Jogailos surašytais trim aktais buvo sudaryti pagrindai Lietuvos ir Lenkijos suartėjimui. Horodlės bajorų suvažiavime, kuriame dalyvavo ir 11 Lenkijos vyskupų, Lietuvos prie Lenkijos prijungimui pabrėžti, valdovų dokumente buvo įrašyta: „Katalikų tikėjimui praplatinti, visų gerovei ir naudai, mes lenkai pasisavinom, sujungėm, suliejom, suvienijom, surišom Lietuvą su visais jos gyventojais, žemėmis ir turtais su mūsiške Lenkijos karalyste“. . . Šiais aktais buvo garantuotos katalikų Bažnyčios ir bajorų teisės ir pažadėta Lietuvoje įvesti Lenkijoje esamas institucijas. Buvo numatyti Lietuvos ir Lenkijos luomų bendri seimai ir 47 Lietuvos bajorų šeimos buvo apdovanotos lenkų herbais. Tai reiškė pradžią ano meto Lietuvos bajorijos suartėjimo su Lenkijos bajorais. Lietuvos didikus ir bajorus žavėjo Lenkijos bajorų turimos teisės ir laisvės. Horodlės aktų įtakoje prasidėjo tampresnis sugyvenimas tarp abiejų kraštų bajorų ir Lietuvos bajorijos lenkėjimas.

Lietuvos bajorija, ypač smulkioji, trokšdama tokių pat teisių, kokias turėjo Lenkijos šlėkta, vis labiau linko prie Lenkijos. Lietuvos kilmingajam luomui pereiti nuo gudų kalbos prie lenkų, nebuvo sunku, nes tos kalbos tuo laiku buvo gana artimos. Lenkų kalbos plitimas Lietuvoje vyko ir per bendrus karo žygius su lenkais. Lietuvos bajorai vis dažniau pradėjo vesti lenkaites. Prasidėjo vedybinė giminystė su lenkų bajorais, kuri plėtėsi. Lietuvos bajorai vis labiau pradėjo pamėgdžioti ne tik lenkų bajorų gyvenimo būdą, jų papročius ir rūbus, bet svarbiausia jų kalbą, kuri imta laikyti tikruoju bajoriškumo požymiu. Gerai išauklėtu ir išsilavinusiu buvo laikomas tas, kuris mokėjo gerai kalbėti lenkiškai.

Lenkų primestas lietuviams krikštas, kaip pagrindinė unijos sąlyga, turėjo neigiamą reikšmę. Tai buvo Lenkijos politinė priemonė Lietuvai pajungti, lietuvius sulenkinti ir sulieti su lenkų tauta. Po kryžiuočių ordino žlugimo, lenkai, perėmę kryžiuočių misiją, sudarė prietiltį visų rusų žemių užvaldymui ir ortodoksų religijos sunaikinimui.

Dar didesnė religinė netolerancija buvo taikoma prieš musulmonus, karaimus, žydus, kurie anksčiau naudojosi pilna laisve. Jogailos netolerantinga religinė politika sukėlė visų nekatalikų pasipriešinimą, kurie tuo laiku DLK sudarė gyventojų daugumą.

Lietuvą apkrikštijus bajorai žemvaldžiai pasidarė atkalūs katalikybės rėmėjai, o lietuviška liaudis likosi užsispyrusiai „pagoniška". Valstiečiai atkakliai priešinosi naujai krikščioniškai santvarkai. 1413 m. Horodlės privilegija katalikams nustatė — neskirti į kunigaikštystės tarnybas stačiatikius, bet tik katalikus. Tuo sudarytas pretekstas atskirti nuo Lietuvos dešimčiai rytinių rusiškųjų kunigaikštysčių ir prisidėti prie Maskvos.

HUSITIZMAS

Lietuvoje įvestai krikščionybei stiprinti bei plėsti buvo reikalinga, nors ir nežymią, Lietuvos bajoriškojo jaunimo dalį paruošti kunigais. Tačiau seminarijų ar kitokių mokyklų Lietuvoje nebuvo. Ir po krikščionybės įvedimo nebuvo susirūpinta mokyklų steigimu iki XVI a. antrosios pusės pradžios, kada iškilusios reformacijos poveikyje buvo priversti įsteigti Vilniuje jėzuitų kolegiją.

Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo (1333-1370) įsteigtas 1364 m. Krokuvos universitetas po jo mirties sunyko. Lenkijos karalienė Jadvyga Jogailienė (m. 1399) buvo susirūpinusi lietuvių tautos sukrikščioninimu. Ji 1397 m. įsteigė prie Prahos universiteto lietuvių kolegiją — bursą paruošti lietuvių tautai kunigų ir jos išlaikymui paskyrė 200 kapų grašių. Prahos lietuvių kolegijos statutas buvo patvirtintas 1411 m. Prie šio statuto paruošimo dalyvavo garsusis Jonas Husas (1371-1415) ir prie jo pridėjo savo antspaudą. Lietuvių kolegija (dvylikai studentų) buvo įkurta prie Betliejaus koplyčios, kurios kunigu buvo J. Husas. Jis buvo lietuvių bursos auklėtojas ir prižiūrėtojas, palaikė susirašinėjimą su Jadvyga ir Jogaila, kurie savo keliu rūpinosi ir Krokuvos un-to atkūrimu. 1400 m. Jogaila išleido Krokuvos un-to atnaujinimo dokumentą, kuris buvo pavadintas Jogailos vardu ir atgaivintas tik po Jogailos mirties. Krokuvos universitetas buvo skirtas paruošti dvasininkams Lenkijos kraštui ir apaštalams Lietuvai bei Rusijai. Krokuvos un-tas turėjo Lietu-

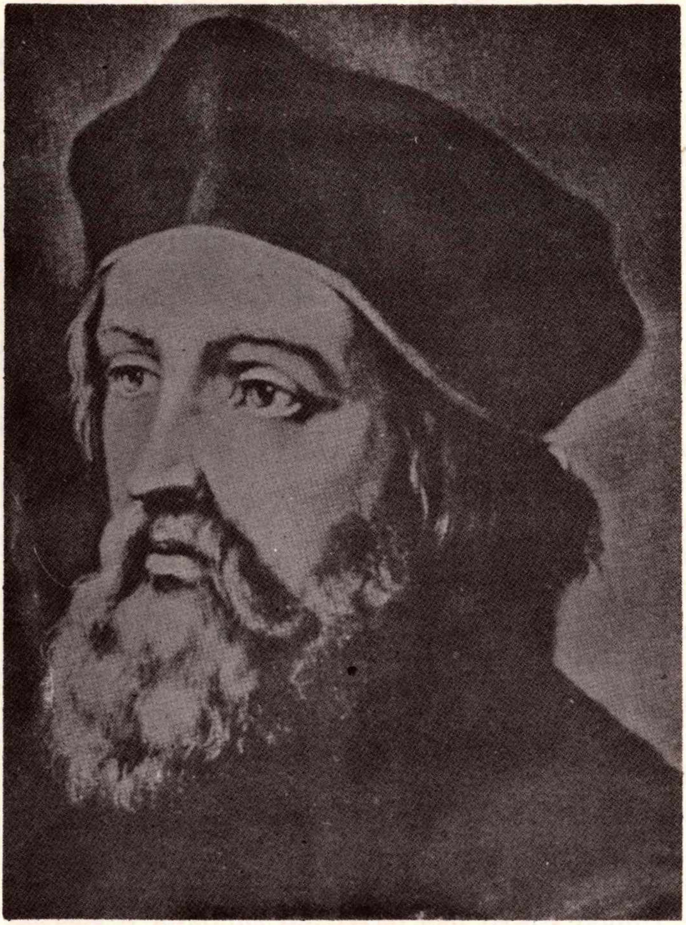

Prof. kun. JONAS HUSAS
1369-1415

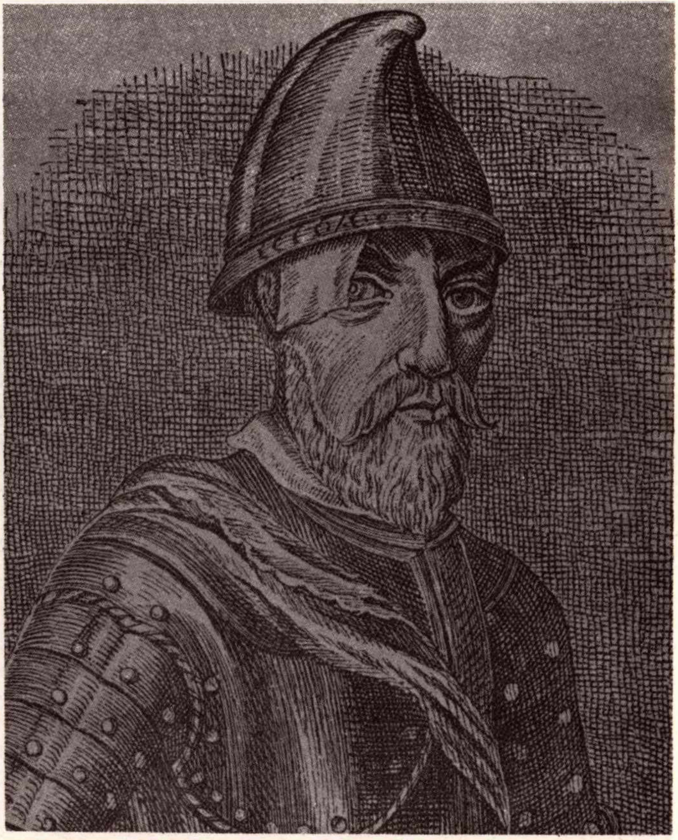

JONAS ŽIŽKA
a. 1360-1424
Čekijos husitų lyderis

vos švietimo monopolį. Daugelis Krokuvos un-to profesorių buvo mokęsi Prahoje, buvę šio un-to auklėtiniai ir J. Huso mokiniai. Krokuvos un-tas didesnio vaidmens Lietuvos kultūros gyvenime po didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kazimiero (1440-92) mirties nebeturėjo.

Jonas Husas, čekų kunigas, Prahos un-to profesorius ir rektorius, garsus pamokslininkas, nuo 1402 m. Betliejaus koplyčioje, kurioje galėjo tilpti nuo 1000 iki 3000 žmonių, pradėjo skelbti reformacines idėjas ir pavertė tą koplyčią savo veiklos centru. Lietuvos kolegijos studentai tapo J. Huso idėjų paveikti.

J. Huso kovos prieš vokiečių priespaudą Čekijoje pasekmėje, Prahos un-tas pateko į čekų rankas ir pažadino čekų patriotinį judėjimą. Huso sakomi Betliejaus koplyčioje pamokslai buvo nukreipti prieš supasaulėjusią Romos hierarchiją, prieš dvasiškių palaidą gyvenimą, jų prekiavimą indulgencijomis, atlaidais, relikvijomis, lankymu į tariamas stebuklingas vietas ir kt. Ano meto Romos Bažnyčią tvarkanti dvasiškija buvo žymiai nukrypusi nuo Kristaus ir Jo apaštalų paliktojo krikščioniškojo tikėjimo pagrindų. Bažnyčia, pabrėždama apeigų mistiškumą, reikalavo iš žmogaus visiško paklusnumo dvasiškijai ir jos uždedamas prievoles pildyti, tarsi tai būtų pačio Dievo valia. Dvasiškija savinosi ir pasaulietinę valdžią. Žmogui buvo statoma sąlyga, kad jis tik darbais ir aukomis Bažnyčiai gali tikėtis pomirtinio sielos išganymo. Kristaus Evangelijose skelbiamas dvasinis tikėjimas į Dievo malonę buvo aptemdytas ir nustelbtas.

Husitų kovose čekų tautinis didvyris Jonas

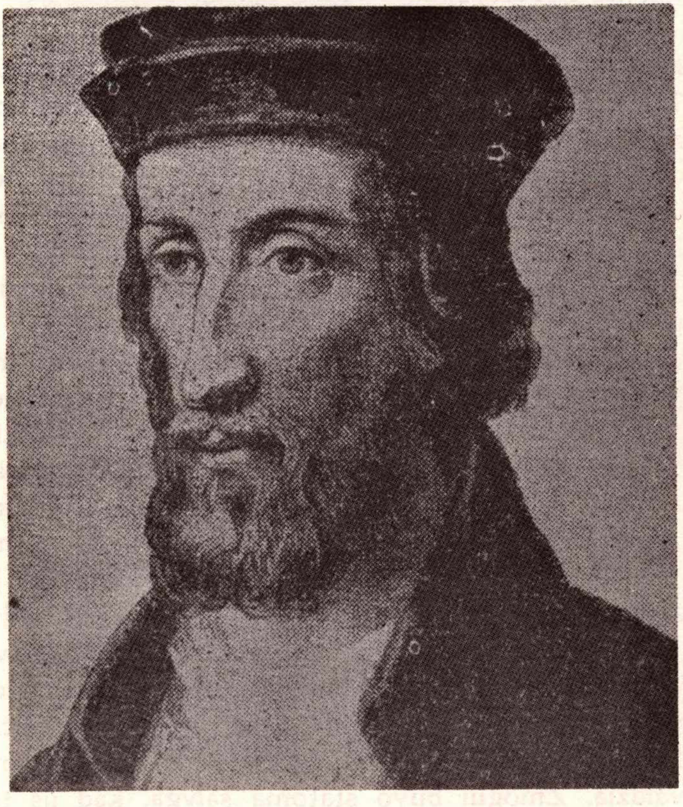

JONAS WICLIFFE (Viklifas)
a. 1324-1384
Oksfordo un-to profesorius, vienas pirmųjų reformatorių

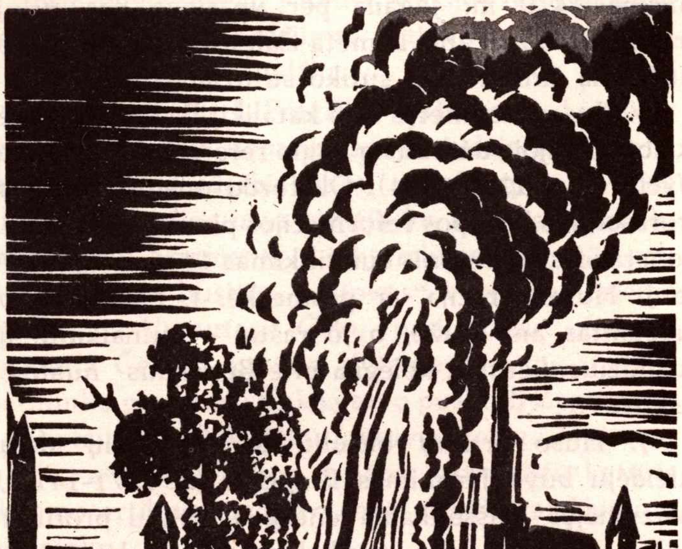

Jono Huso sudeginimas Konstancoje 1415.VII.6

Medžio raižinys Franso Masereel'io

Žižka (a. 1360-1424) dalyvavo Jogailos eilėse Žlagirio mūšyje 1410 m. Jogaila per ypatingą pasiuntinį pranešė J. Husui apie laimėtą Žalgirio (Tannenbergo) mūšį. Šią žinią Husas sutiko su džiaugsmu.

J. Husas, atsimetęs nuo katalikų Bažnyčios, ėmė skelbti Čekijoje uždraustą anglo reformatoriaus Jono Wycliffo (a. 1320-1384), Oksfordo un-to teologijos profesoriaus,Europos reformacijos pirmtako, mokslą. Konstancos bažnytinis susirinkimas 1415 m. apkaltino J. Husą „erezija" ir pasmerkė. J. Husas buvo sudegintas ant laužo, o jo raštai — sunaikinti. Jį nužudžius, lietuvių kolegija prie Betliejaus nustojo veikusi.

J. Huso artimu bičiuliu bei tų pačių idėjų skleidėju buvo Jeronimas Pragiškis (a. 1371-1416), pasižymėjęs neišsenkama energija, žvaliu protu ir puikia iškalba, savo radikalumu pralenkęs savo mokytoją. J. Pragiškis buvo pasaulietis, aukštųjų mokslų magistras. Profesoriavo Paryžiaus un-te, buvo Koelne, lankėsi Jeruzalėje, Heidelbergo un-te skaitė filosofijos paskaitas, vėliau profesoriavo Prahos un-te.

Jeronimas Pragiškis, kaip misionierius, 1392-98m. lankėsi Lietuvoje, buvo Žemaitijoje, domėjosi lietuvių religiniu gyvenimu ir paliko savo veiklos pėdsakus. 1413 m., atvykusį iš Krokuvos į Lietuvą, savo dvare priėmė Vytautas. Tų metų balandžio mėn. J. Pragiškis su Vytautu lankėsi Vitebske. Lankydamasis Pskove, gyrė graikų tikėjimą ir skatinęs pravoslavus drąsiai laikytis.Grįžo į Prahą trokšdamas padėti J. Husui, bet pats pateko į popiežiaus inkvizitorių rankas. Apkaltintas platinęs Jono Wycliffo ir J. Huso „erezijas", po dviejų metų kalinimo, buvo ant laužo sudegintas. Jo pelenai, kaip ir Huso, buvo suberti į Reiną. Čekijos reformatorių sukeltas religinis judėjimas netrukus virto čekų tautiškai politiniu sąjūdžiu.

Po J. Huso ir J. Pragiškio nužudymų, Lietuvos ryšiai su husitais nepasibaigė. Prasidėjo politinis ir karinis bendradarbiavimas, nukreiptas prieš Kryžiuočių ordiną ir jo rėmėją Šv. Romos imperijos imperatorių Zigmantą Liuksemburgietį. 1421 m. sausio mėn. husitų atstovus Varėnoje priėmė Jogaila ir Vytautas. Čekų pasiuntinių oficialiai pasiūlytą Čekijos karūną Vytautas priėmė ir savo vietininku pasiuntė į Čekiją savo pusbrolį Žygimantą Kaributaitį su 5000-7000 Lietuvos karių. Žygimantas K., atvykęs Prahon, priėmė utrakvistų keturis tikėjimo artikulus ir buvo čekų pripažintas Vytauto vietininku.

Imperatoriui Zigmantui prašant, popiežius Martynas V pareikalavo iš Vytauto per du mėnesius atšaukti Žygimantą Kaributaitį iš Čekijos ir už neklusnumą grasino kryžiaus karu ir ekskomunika. Vytauto atšauktas Žygimantas K. negrįžo Lietuvon, bet toliau dalyvavo husitų kovose prieš vokiečius iki husitų pralaimėjimo prie Lipanų 1434 m. Žygimantas K. su savo likusiais lietuvių daliniais, išvykęs iš Čekijos, per Prūsiją atvyko Livonijon. 1435 m. kovėsi Švitrigailos pusėje milžiniškose Šventosios (Ukmergės) kautynėse, kur buvo sužeistas ir patekęs nelaisvėn įtartinomis aplinkybėmis greit mirė. Po šio mūšio buvo užtikrinta DLK katalikybės pergalė ir Lenkijos įtaka.

Iš Čekijos husitizmas per Lenkiją plėtėsi ir Lietuvoj. Kaip Prahos, taip ir Krokuvos, universitetuose ėję mokslus lietuviai studentai, taip pat lietuviai kariai, kovoję Čekijoj už čekų tautos laisvę, grįžę į tėvynę plėtė Huso atstovautą mokslą, nukreiptą prieš popiežiaus galybę, prieš medžiaginį tautų išnaudojimą, prieš sąžinės vergiją. Bohemo Jono Huso sukeltas reformacinis husitų sąjūdis, pasireiškęs apie šimtmetį prieš M. Liuterį, atliko paruošiamąjį darbą Lietuvos ir Lenkijos reformacijai ir prirengė dirvą grynojo Dievo Žodžio sėklai.

Husitizmui buvo labiausiai palankūs DLK pravoslavai, nes juos rišo bendras nusistatymas prieš popiežius, kurie siekė sunaikinti ortodoksų Bažnyčią. Religijos pagrindu tuomet buvo sprendžiami svarbūs politikos klausimai.

Vilniuje buvo nemažai husitų šakos taboritų, pasivadinusių Čekų (moravų) Broliais, kurių tikybinė bendruomenė susiformavo husitų karo metu. Jų centras buvo Taboro mst., Čekijoj. Lietuvoj jie neprigijo. Reformacijos metu jie susijungė su liuteronais.

Husitizmo įtakoje buvo pirmasis DLK spaudos pradininkas, spaustuvininkas, humanistas gydytojas Pranciškus Skorina (a. 1490 Polockas - a. 1551), baltarusių raštijos pradininkas. 1517-19 m. P. Skorina Prahos mieste įkūrė spaustuvę ir, išvertęs į slavų bažnytinę kalbą, išspausdino Bibliją ir kitas religines knygas, skirtas DLK pravoslavams. 1525 m. P. Skorina, atgabenęs į Vilnių spaustuvės reikmenis, popieriaus atsargas, išspausdino slavų kalba dvi knygas: Naująjį Testamentą vardu „Apostol" ir „Mažąją kelionių knygutę". 1525 m. P. Skorina lankėsi Wittenberge pas F. Melanchtoną ir pietavęs pas jį kartu su M. Liuteriu.

KULTŪRINIAI SĄJŪDŽIAI

Renesansas, Humanizmas, Reformacija tai tie trys XIV-XVI a. pagrindiniai Vakarų Europos sąjūdžiai, kurie sudrebino visą pasaulį ir palaužė Šventosios Romos imperialistinę hegemoniją, viduramžių scholastinę, asketinę ideologiją ir padėjo pagrindus Naujųjų Amžių užgimimui.

Renesansas (atgimimas) reiškė antikinės kultūros atgaivinimą. Renesansas tai buvo nauja šviesa, sušvitusi viduramžių tamsybėje ir barbarijoje. Senųjų graikų ir romėnų meno kūrinių statymas pavyzdžiu, sudarė vieną iš svarbiausių renesanso bruožų. Renesanso intelektualinis sąjūdis, atskleidęs antikinio pasaulio, ypač Graikijos, kultūrą, atmetė tamsiųjų viduramžių kultūrą. Renesansas atidengė ne tik klasikinį grožį, tobulą meną, bet ir senovės graikų filosofų racionalų protavimą.

Renesanso gimtinė buvo Italija. Renesanso sąjūdis, prasidėjęs XIV a . Florencijoje, kuri renesanso idėjų skleidimui daugiausiai nusipelnė, persimetė į Veneciją, Milaną, Genują ir kitus Italijos miestus. Renesansas Italijoje truko apie 300 metų. Vertingiausia, ką paliko renesansas, yra menas. Menas Italijoje pasiekė dar ligi tol neturėtą aukštį. Per tą laikotarpį buvo sukurta daug daugiau, negu per tūkstantį viduramžių metų. Renesansas iš Italijos persimetė ir į kitus Europos kraštus ir tapo tarptautiniu reiškiniu, kurio epocha baigėsi su XVI amžiumi.

„Renesansas, atgaivindamas antikinės Romos ir Graikijos meną, nesuėjo į aiškų konfliktą su katalikų Bažnyčia, nes pastaroji buvo paveldėjusi ir pritaikiusi savo reikalams visą Romos kultūrinį palikimą, pradedant lotynų kalba ir baigiant romėniška architektūra. Katalikų Bažnyčia, tapusi renesanso globėja, didžiųjų menininkų kūriniais atnaujino romėnišką veidą, bet prarado krikščionišką sielą" (V. Karosas „Radvila Juodasis", „Naujienos", 1977.VIII.17, Nr. 193).

Humanizmas, kaip idėjinė kryptis, susiklostė renesanso epochoje. Humanizmas — renesanso epochos ideologija ir pasaulėžiūra, esminis to laikotarpio reiškinys, nubrėžęs kartu su renesansu ribą tarp viduramžių ir naujųjų amžių. Humanizmas laikė viso kultūrinio gyvenimo pagrindu senovės graikų ir romėnų klasikinius mokslus, literatūros ir meno kūrinius. Tad humanizmas sutapatinamas su klasikinės literatūros atgimimu.

Humanistų idealu buvo nuo luominės ir religinės priklausomybės varžtų laisvas, didelio intelekto ir fiziškai tobulas žmogus, siekiąs žmoniškumo idealo. Humanistai, pasisakydami už individualizmą, reiškė pagarbą žmogaus asmeniui, kaip tobuliausiam gamtos kūriniui, visagalio proto savininkui, jausmų ir polėkių ugdytojui. Humanizmas aukštino žmonių sugebėjimą, jų protinį žvalumą, išsimokslinimą, kėlė moralines žmonių savybes— pareigos jausmą, žodžio gerbimą. Humanistai atkakliai gynė asmens garbę ir savo kūrybos laisvę. Humanistai buvo abejingi religijai ir ją laikė nesvarbiu antraeiliu dalyku.

Humanistai iškėlė kritiško mokslinio tyrinėjimo principą, atgaivino mokslinį galvojimą ir mokslo siekimo dvasią. Humanistai, žiūrėdami į istoriją kaip į žmonių veiklos vaisių, pradėjo logiškai aiškinti įvykius. Priešingai viduramžių kronininkams, kurių kūriniuose buvo pilna neįtikėtinų faktų ir stebuklų, iliustavusių Dievo galybę, racionaliai galvojantieji humanistai istorikai išvijo „Viešpatį Dievą" iš istorijos, kuris buvo užėmęs visagalio vietą feodalinėje istoriografijoje, ir ėmė kritiškai žiūrėti į žinių pateikėjus. Humanistinė istoriografija atmetė tradicinę viduramžių „keturių monarchijų periodizaciją" ir ėmė dalyti istoriją į senąją, viduramžių ir naująją. Humanistinės istoriografijos gimtinė irgi buvo Italija.

Susidomėjimas graikų kalba buvo reikšminga Italijos humanizmo žymė. Humanistai buvo uolūs klasikų rankraščių rinkėjai ir platintojai. Humanizmas skatino vieningos nacionalinės valstybės mintį. Humanizmo idėjos paplito po visą Europą kartu su lotynų kalba. Kaip renesansas, taip ir humanizmas, buvo pasaulinės kultūros reiškiniai, nukreipti prieš feodalizmą ir bažnytinį dogmatizmą, opozicija viduramžių socialinei santvarkai ir kultūrai.

Didžiuoju Vakarų Europos humanistu buvo olandas, teologijos daktaras Erazmas Roterdamietis (1469-1536), pasaulio pilietis, kuris, išmokęs graikų kalbą, iš originalo davė lotynišką Naujojo Testamento tekstą. Jo populiarinimui išspausdino parafrazes, kur savais žodžiais atpasakojo turinį. Erazmas Roterdamietis kūrė ir savo veikalus, juos skelbė keliaudamas po Europos kraštus. Jo garsas, kaip mokslininko, skambėjo po visą Europą. Er. Roterdamietis laikomas krikščioniško humanizmo kūrėju, nes savo mokslą rėmė ne tiek antikiniais filosofais,

ERAZMAS ROTERDAMIETIS

1469-1536

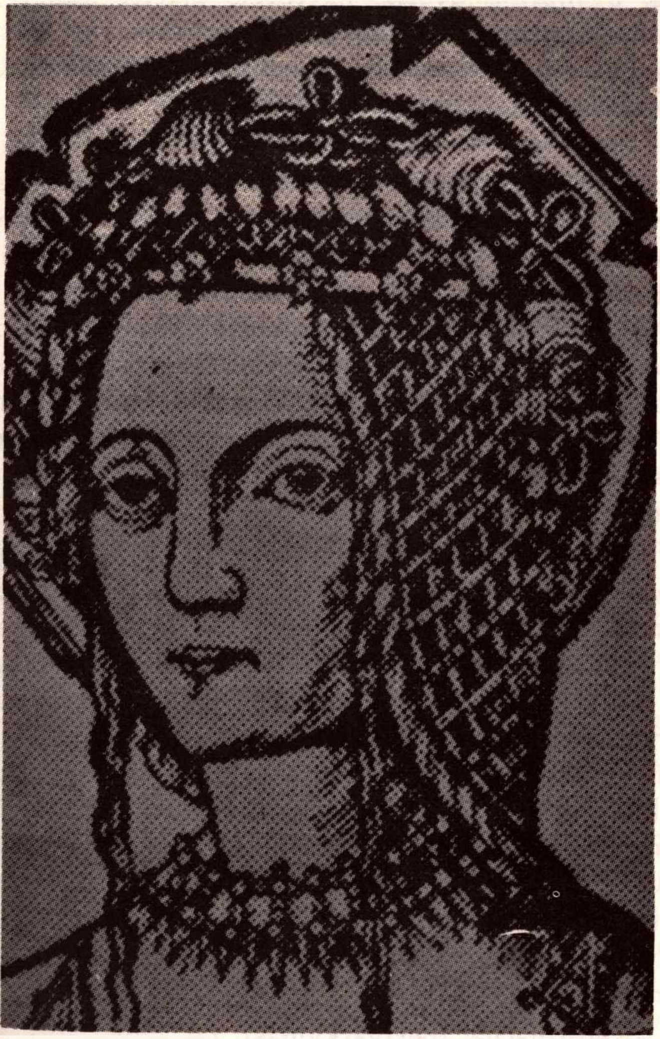

BONA SFORZA
1494-1557

kiek Evangelijų dvasia. Jis turėjo didelės įtakos į Šiaurės Europos katalikybės susiformavimą, kuri skyrėsi nuo ispaniškos, persunktos fanatizmu, pasiekusios per jėzuitus ir DLK.

Renesanso ir humanizmo idėjos visose šalyse pasiekė tik visuomenės viršūnes. Skelbiamos naujos idėjos plito privilegijuotų luomų tarpe ir jomis pasinaudojo aukštoji katalikų hierarchija, karaliai, didikai. Šios idėjos nepasiekė nužemintųjų ir pavergtųjų luomų. Humanistai nesugebėjo patraukti į savo pusę liaudies, kaip jie patraukė visuomenės viršūnes, nors jų įtaka ir jų tarpe nebuvo beribė. Humanistai, semdamiesi stiprybės iš antikinės praeities, nesukūrė pasaulio pertvarkymo programos ir nieko aiškaus ir konkretaus negalėjo pasakyti apie ateitį.

Lietuvą renesanso ir humanizmo idėjos pasiekė beveik dviem šimtmečiais vėliau dėka Lenkijos karalienės Bonos Sforzos (1494-1557), ištekėjusios po pirmosios žmonos mirties už Žygimanto Senojo ir išauklėjusios savo sūnų DLK didįjį kunigaikštį Žygimantą Augustą šių idėjų dvasioje. Bona Sforza, Milano hercogo Giovani Sforzos, humanistų globėjo duktė, gobši ir klastinga italė, sulaukusi vienintelio sūnaus ir apsigyvenusi pastoviai Vilniuje, kvietė pas save renesanso architektus ir dailininkus ir tokiu būdu importavo humanizmą. Ji globojo savo tautiečius humanistus ir valdžioje daugiau reiškėsi, nėgu jos senas vyras.

Reformacija (pertvarkymas) tai gilus XVI a. religinis sąjūdis, sukeltas tikinčiųjų sąžinės ir laisvos minties. Religija yra vienas iš giliausių pasireiškimų, veikianti žmogaus dvasinį gyvenimą. Reformacija, bendrai imant, laikoma liaudies sąjūdžiu ir priskiriama prie pačių didžiausių pasaulio įvykių.

Reformaciją sukėlė katalikų Bažnyčios išsigimimas, paniekinęs ankstyvosios krikščionybės idealus, jos atitolinimas nuo liaudies. Reformacija siekė atnaujinti viduramžiais nugyventą Bažnyčią ir religiją, apvalyti ją nuo įsivyravusių blogų papročių. Reformacija atmetė scholastikų sukurtas dogmas, mistiką ir religinį kultą, visą Romos Katalikų Bažnyčios mokslą ir pačią sistemą. Krikščionybės pažinimo ir išpažinimo pagrindan padėjo Evangelijos tiesas.

Reformacijos kūrėjų žvilgsnis krypo į ankstyvosios krikščionybės laikus, bet ne į tokią tolimą, kokia buvo antika, kuri humanistams atrodė neįdomi. Reformacija siekė savo mokslą atkurti pagal pirmykščius šaltinius. Siekta originalių graikiškų ir net hebraiškų šaltinių tikrosios prasmės išaiškinimo. Tačiau reformacija negrįžo į pirmųjų amžių primityvią, kultūrinių ir civilizacinių požiūriu, krikščionybės gadynę, bet perėmė tik jos dvasinius pagrindus. Reformacija — tai grįžimas prie Kristaus tiesos ir sąžinės laisvės.

Renesanso ir humanizmo ideologų skelbtus laisvės ir lygybės siekius, reformacija suvedė į tam tikrą politinę ir socialinę programą. Reformacija pasisakė už pilnutinį žmogų, kuris turi vadovautis savo proto galia ir Kristaus apreikštomis tiesomis. Reformacija, iškeldama naują sąžinės ir tikėjimo laisvės principą, atidarė duris žmonijai į laisvės, tolerancijos ir laimės šalį, grąžindama žmonėms galvojimo ir tikėjimo laisvę. Reformacija atnešė dvasinę laisvę, švietimą ir kultūrinę pažangą.

Reformacija nebuvo vien tik religinis sąjūdis. Ji buvo kartu ir valstybinis bei tautinis judėjimas, nukreiptas prieš katalikybės universalumą, kuri nepripažino tautų skirtumo ir neigė nepriklausomybės idėją. Ji žadino liaudies tautinę sąmonę. Reformacija, atmesdama romėnišką kosmopolitizmą, pasisakė už tautines valstybes su savomis kultūromis, vietoje autokratijos ir despotizmo — už demokratinę santvarką.

Reformacija buvo dvasinės revoliucijos jėga, kuri ne vien savo idėjų galia, bet skelbdama žutbūtinę kovą Romos Bažnyčiai bei jos sukurtai feodalinei santvarkai ir kultūrai, padėjo naujiems laikams dvasinius pagrindus, ant kurių išaugo modernus pasaulis. Reformacija buvo pagrindinė jėga užtikrinusi naujųjų amžių susiformavimą.

Renesansas su humanizmu privedė prie reformacijos, o reformacija — prie valstiečių sukilimų ir utopinio socializmo.

Kai XVI a. Italijoje prasidėjo renesanso saulėlydis, tai likusioje Europos dalyje — renesanso, humanizmo ir reformacijos saulėtekis. Kai Europoje renesansas ir humanizmas nugalėjo scholastinę ideologiją, o reformacija sulaužė totalitarinę viduramžių Bažnyčios galią, tada Lietuva buvo įtraukta į ateinančią iš Vakarų atnaujinimo srovę ir pajuto gražų dvasios atgimimo pavasarį. Lietuvoje renesansas, humanizmas ir reformacija pasireiškė beveik tuo pat laiku.

KRIKŠČIONYBĖ REFORMACIJOS IŠVAKARĖSE

Katalikų Bažnyčia, tai Romos popiežių Bažnyčia. Popiežiai siekė, kaip politinės hegemonijos, taip ir pasaulietinės valdžios. Katalikų Bažnyčios ideologinė monopolija rėmėsi tuo, kad Bažnyčia yra neklaidinga, neklystanti, kad reikia tikėti šventajai Bažnyčiai ir vykdyti visa tai, ką Bažnyčia nusprendžia ir ko reikalauja.

Viduramžiais buvo remtasi katalikiškomis dogmomis ir popiežių dekretų autoritetais. Bažnyčia teigė, kad kiekviena valdžia pareina ir visokia tvarka priklauso tik nuo Dievo. Dievo karalystės vardu buvo reikalaujama atsisakyti savarankiško galvojimo, išsižadėti savęs, būti asketu ir slopinti žmogiškuosius jausmus. Bažnyčia reikalavo iš žmogaus visiško paklusnumo dvasiškijai, jos uždedamas prievoles pildyti, tarsi tai būtų pačio Dievo valia. Visa tuolaikinė katalikų Bažnyčios sistema viską gniaužė ir kliudė laisvai plėtotis gyvenimui, mokslui ir kultūrai. „Viduramžių žmogus į pasaulio santvarką, į žmonijos istoriją, į aplinką, kurioje gyveno, žiūrėjo taip, kaip jam sakė Bažnyčia, kurios mokymas jam buvo amžina ir nesugriaunama tiesa. . . Išvados jam buvo duotos visiems laikams, ir faktai, kurie toms išvadoms prieštaravo, buvo nutylimi arba sąmoningai atmetami. Asmenys, nenorį prieš faktus užmerkti akių, buvo skelbiami eretikais" (J. Jurginis „Renesansas ir humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 39).

Ano laiko Romos Bažnyčia buvo žymiai nukrypusi nuo Kristaus mokslo ir apaštalų palikto tikėjimo pagrindų. Prieš reformaciją visoje Vakarų Europoje siautėjo nesibaigiantieji karai, žudynės, plėšimai, badmečiai, marai, begalinis žmonių tamsumas ir prietaringumas.Klestėjo prekyba atlaidais, relikvijomis, indulgencijomis, kurių būta net trijų rūšių. Tais laikais katalikų Bažnyčia greta valdovų, buvo stambiausias feodalinis žemvaldys.

Oficialus Lietuvos krikštas turėjo politinę bei socialinę reikšmę, o ne kultūrinę. Tais laikais švietimas buvo Bažnyčios rankose. Krikščionybės platinimas buvo susijęs su rašto, mokslo platinimu, tačiau iš Lenkijos atvykę į Lietuvą vyskupai ar kiti aukštieji Bažnyčios pareigūnai tuo neužsiėmė. Po Lietuvos krikšto steigiamos parapijos ir statomos bažnyčios nepasidarė rašto ar švietimo židiniais, o tik bažnytinių beneficijų valdymo punktais. Buvo reikalingi kunigai, tačiau seminarijų ar kitokių mokyklų dvasininkams ruošti Lietuvoje iki XVI a. nebuvo. Taipgi nebūta jokių mokyklų prie parapijų bažnyčių.

Katalikų Bažnyčia Lietuvoje buvo paranki priemonė Lenkijos siekiams skleisti. Lietuvos Katalikų Bažnyčia neturėjo savo nepriklausomos bažnytinės provincijos. Vilniaus ir Žemaitijos vyskupijos priklausė Gniezno arkivyskupijai, kuri skyrė dvasininkus į lietuviškas parapijas ir vyskupijų sostus. Gniezno arkivyskupas nuo 1417 m. turėjo Lenkijos primo titulą ir rėmė popiežiaus ir Romos imperatoriaus politiką. Lietuvos aukštiesiems pareigūnams katalikų Bažnyčia siūlė paklusti popiežiui, vokiečių imperatoriui ir pasiduoti Lenkijai. Vytauto pastangos įkurti Lietuvoje atskirą savistovią bažnytinę provinciją, nebuvo realizuota. DLK nebuvo įsteigta nė viena aukštesnio tipo mokykla, kas vertė lietuvių bajorijos jaunuomenę vykti į Krokuvos un-tą, kurį mažai kas pasiekdavo, arba ieškoti aukštesnio mokslo Vakarų Europoje.

Prievarta primesta lenkiška krikščionybė imta vartot kaip priemonė lietuviams sulenkinti, lietuvių tautą sulieti su lenkų tauta. Pirmieji kunigai ir vienuoliai Lietuvoje buvo lenkai, kurie lietuviškai nemokėjo ir greta lotynų kalbos tarp savęs kalbėjo lenkiškai ir dauguma jų buvo netik be aukštesnio mokslo, be gilesnio profesinio paruošimo, bet ir be pašaukimo. Klierikais ir vargonininkais būdavo kiek pramokę lenkiškai rašyti, dar mažiau lotyniškai, o bendrai versdavosi atmintinai išmoktais poteriais. Jie beveik jokio sąlyčio su valstiečiais neturėjo. Kultūriniu požiūriu maža kuo tesiskyrė nuo paprastųjų kunigų ir smulkioji bajorija — šlėkta. Aukštesnis mokslas tebuvo pasiekiamas tik didikams.

Lotynų ir lenkų kalbomis skelbiama krikščionybė Lietuvos liaudžiai bei nemažai bajorijos daliai buvo nesuprantama ir svetima. Lenkiškoji dvasiškija lietuvius laikė slegiančioje vergijoje, dvasinėje nevilties tamsybėje. Iki Reformacijos lietuvių kalba nei knygų, nei mokyklų nebuvo.

Svetimtaučiai dvasininkai godžiai stengėsi kuo daugiau įsigyti turtų ir prabangiau gyventi. Tikybiniais reikalais, žmonių religiniu auklėjimu nesirūpino. Nerodė jokio noro išmokti vietinių žmonių kalbą, nesirūpino jaunimo švietimu. Stokodami dvasinio pašaukimo kunigauti, siekė sau tik privilegijų ir neribotos pasaulietinės valdžios. Dvasininkai buvo atleisti nuo karo tarnybos ir jų pasauliečių teismas negalėjo teisti, nes jie priklausė tiesioginiai Romos popiežiaus jurisdikcijai, bet dvasininkų teismas pasauliečius galėjo teisti.

Dvasininkai ragino bajorus niekinti viską, kas buvo lietuviška ir liaudiška. Ėmė aiškinti, kad lietuvių kalba, lietuvių papročiai ir tradicijos esančios „pagoniškos" ir turi būti išrautos iš lietuvių sąmonės, norint pasiekti pilną sukrikščionėjimą. DLK katalikų Bažnyčia tapo svarbiausiu įrankiu lietuvių tautos pavergimui ir jos tautinio savistovumo sunaikinimui.

Vilniaus vyskupas nuo pat krikščionybės įvedimo įsigijo namų, žemės sklypų ir žmonių — savo valdinių. Jis buvo Vilniaus mieste stambiausias feodolas. Magistrato potvarkiai jam negaliojo, nes jis buvo lygus sritiniam kunigaikščiui.

Katalikų dvasininkai reformacijos išvakarėse buvo blogi kunigai, nesirūpino bažnyčiomis, kurių stogai buvo kiauri, praleidinėjo pamaldas, buvo supasaulėję ir gyveno pasauliečių gyvenimą. Jų tarpe būta apsileidėlių ir ištvirkėlių.

Žymus ano meto publicistas Mykolas Lietuvis (Tiškevičius), artimas didžiojo kunigaikščio dvarui, kuris su diplomatine misija buvo siųstas pas Krymo totorių chaną, siekdamas pataisyti kai kuriuos pašlijusius valstybės reikalus, 1550 m. įteiktame didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Augustui memorandume rašė: „Ir nors kitados kunigams draudžiama buvo turėti savo žemės, kaip buvo nustatyta Dievo tautoje, kur jie gaudavo tik dešimtinę, bet mūsų kunigai nesitenkina dešimtinėmis ir aukomis už nuodėmes, pirmaisiais vaisiais ir dovanomis, kurias jie gauna iš turtingųjų ir neturtėlių, iš gimusių, vedančių, sergančių, mirštančių ir numirusių, jie dar siekia, pamindami teisę ir sveiką protą, turtingų dvarų ir valdyti daugelį bažnyčių vienu metu, darydami tuo žalą valstybei. Dažnai jie, neturėdami pašaukimo, gyvena kur kitur, ne prie bažnyčių, į kurias jie įėjo ne pro duris, kaip sako Viešpats, o įsėlino lyg vagys ir plėšikai. Pačias bažnyčias jie išnuomoja, parduoda pirkliams ir savadautojams. Yra daug bažnyčių, kurios niekad nėra mačiusios savo ganytojų, arba klebonų.

Jeigu kas, pradėjęs nuo lenkų karalystės sienų, po visą Lietuvą, Žemaitiją ir Rusią ieškotų klebonų prie bažnyčių, iš kurių pajamų gali išsimaitinti keli kunigai, tai neatsirastų nė vienos, kur ganytojas gyventų nuolat arba bent dažnai ją lankytų. Todėl avelių tikėjimas netvirtas, meilė Dievui atšalusi, Dievo garbinimas nyksta" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 113-114).

Jėzuitai, atvykę į Vilnių, rašė: „Nors Lietuva prieš 232 metus priėmė krikščionių tikėjimą, niekad jos gyventojai nebuvo pakankamai pamokyti tikėjimo tiesų dėl dviejų svarbiausių priežasčių. Pirmiausia — nebuvo ganytojų ir dvasininkų mokančių lietuvių kalbą. Kaimuose ir miestuose klebonai buvo lenkai, nemokėję vietinės kalbos ir todėl neklausė išpažinčių ir neskelbė Dievo Žodžio liaudies kalba. Net ir pačioje sostinėje Vilniuje, turinčiame 18 katalikiškų bažnyčių, katedrą, pilną klero ir 4 vienuolynus, iki jėzuitų atvykimo nebuvo dvasininkų, kurie būtų mokėję lietuviškai. Dėl to liaudis, paskendusi pagoniškuose papročiuose, buvo pakrikštyta, bet nieko nežinojo apie Kristų ir tikėjimo paslaptis. Kita svarbi priežastis buvo mažas parapijų skaičius tokiam dideliam ir tankiai gyvenamam krašte; juk Lietuvos Kunigaikštystės siena ilgesnė kaip 500 vokiškų mylių, tačiau joje tik 2 diecezijos: Vilniaus ir Žemaičių, o parapijų nebuvo nei 300. . . Rusinai, kurie laikosi graikiškų apeigų, nors nuo senų laikų Kunigaikštystėje buvo krikščionys, tik savo kalba žmones vedė į tikėjimą ir juos mokė" (J. Jurginis „Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 110).

Anais laikais didelių žemės plotų ir kitokių turtų savininkai, atskirų kraštų valdovai, didžiūnai, bajorai, katalikiškoji hierarchija naudojosi visomis gyvenimo gerybėmis ir patogumais. Darbo žmogaus — valstiečio žemdirbio, ne tik neatjautė, bet dar niekino, kurį slėgė sunki baudžiavos ir visokių prievolių, duoklių didelė našta. Darbo žmogus buvo paliktas be teisių. Išnaudojamo ir sunkų likimą nešančio žmogaus gyvenimu beveik niekas nesirūpino. Juos išnaudojo kaip dvasininkai, taip ir bajorai, ir su jais elgdavosi, kaip su medžiagine nuosavybe. Katališka krikščionybė įteisino žmonių, kartu su žeme, pirkimą bei pardavimą, panaikinusi jų turėtas laisves.

Lietuvių tauta per primestą krikštą tapo ne krikščioniškos kultūros šalimi, bet feodaline valstybe. Feodalizmas 80% lietuvių tautos gyventojų pavertė baudžiauninkais, atimdamas iš jų pagrindines žmogaus ir piliečio teises, nužmogindamas juos dvasiniai ir fiziniai. Prieš krikštą buvę laisvi valstiečiai tapo žemvaldžių baudžiauninkais — vergais.

Po dviejų šimtų metų nuo pakrikštijimo lietuvių liaudis vis tebebuvo kaltinama „pagoniška bedievyste". Kunigai, skelbę Lietuvoje katalikybę, nesugebėjo sukrikščioninti masių. Valstiečiai ir po „apkrikštijimo" išpažino savo senąją religiją. 1547 m. didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas rašė Lenkijos kancleriui S. Maciejewskiui: „Krikščionių tikėjimas tačiau mūsų DLK yra tik naujas diegas: už Vilniaus miesto, ypač Žemaitijoje, neminint kitų prietarų, paprastoji ir tamsioji liaudis, kaip dievus, garbina miškus, ąžuolus, liepas, upes, akmenis ir pagaliau žalčius ir tiems daiktams viešai ir pas save namie atnašauja" (J. Jurginis „Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 103).

Žemaičių vysk. M. Valančiaus teigimu 1587 m. Žemaitijos vysk. Merkelis Giedraitis (a. 1537-1609), šaukdamas jėzuitų pagalbos, rašęs apie siaubingą padėtį jo diecezijoje, kad valstiečiai neiną išpažinties, nemoką ne tik poterių, bet ir žegnotis, jų tarpe nesą nė vieno, kuris ką nors žinotų apie tikėjimo paslaptis.

Vysk. M. Giedraitis teigė: „Visuotinai aukoja Perkūnui,. gerbia žalčius, garbina ąžuolus kaip šventus, mirusiųjų sieloms kelia puotas ir daug panašių dyvų daro daugiau iš nežinojimo negu iš blogumo ir nelaiko tai nuodėme" (J. Jurgnis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 9).

Išnaudojami valstiečiai į krikščionybę ir baudžiavą negalėjo žiūrėti palankiai. Krikščionybė ir baudžiava jiems buvo neatskiriami dalykai. Valstiečiai į religiją ir į Bažnyčią žiūrėjo kaip į bajorų reikalą ir nuo to viso šalinosi. Prieš reformaciją Lietuvos kaimo gyventojai krikščionių religiją labai mažai tepažino ir vengė bažnytinių apeigų. Martynas Mažvydas, pirmosios lietuviškos knygos autorius, J. Bretkūnas, pirmas išvertęs Bibliją į lietuvių kalbą ir kiti Mažosios Lietuvos kultūrininkai, rengę religines knygas liaudžiai lietuvių kalba, tvirtino, kąd lietuviai valstiečiai tebegarbina „pagoniškas būtybes".

M. Mažvydas rašytame laiške Prūsijos kng. Albrechtui Brandenburgiečiui skundėsi: „Jų tarpe yra labai daug vyriškosios ir moteriškosios lyties vyresniojo amžiaus asmenų, kurie, skaudu tai sakyti, per visą savo gyvenimo laiką vos 3 arba 4 kartus tėra buvę šventuose susirinkimuose, nei nemoka katekizmo mokslo ir nepriima šventojo sakramento. . . Kada reikia priimti moterystės ryšius, tada nesutinka, kad būtų klausinėjami Viešpaties maldos ir tikėjimo išpažinimo, bet atsisako, teisindami savo nežinojimą netinkamais pasiteisinimais. Ir jeigu kurie bus pagauti nemoką katekizmo, tada leidžiu mokytis savaitę. Bet jie nė kiek nepaiso nustatyto laiko, o bėga tuoktis kitur už parapijos ribų arba gyvena be santuokos. O jeigu jaunikis esti iš Lietuvos arba Žemaitijos, o jaunoji iš šios parapijos, tada, slaptai padarę sužieduotuves, jie vyksta iš šios parapijos ir ten susituokia, nors jie nenusimano ir nemoka savo maldų ir tikėjimo išpažinimo. Iš viso, kokiu tik būdu gali išvengti, jie vengia katekizmo" (J. Jurginis „Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 103-104).

Pirmasis Lietuvos istorikas Motiejus Strijkovskis (1547-1586) stebėjo „pagoniškas" apeigas Obeliuose, Subačiuje, Pasvalyje.

Vienas iš pirmųjų lietuvių jėzuitų Jokūbas

Lavinskas, 1583 m. lankęsis Žemaitkiemyje ir Balninkuose, rado klestinčią pagonybę ir senuosius papročius. Iš tikėjimo dalykų valstiečiai žinoję ir pripažinę tiktai krikštą. Jie į bažnyčią nevaikščioję ir sakramentų nepriiminėję. Šventadieniais, net per Velykas, dirbą darbus ir juokiasi iš tų, kurie švenčia, vadindami juos tinginiais. Varomi į bažnyčią neina, teisinasi neatidėliojamais darbais, o mokomi krikščionybės dalykų, juokiasi kvatodami, o kiti bėga šalin ir slepiąsi" (J. Jurginis „Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 104).

Aleksandras Comuleus, popiežiaus nuncijaus Lietuvos bažnyčių vizitatorius, vizituodamas Lietuvos bažnyčias radęs didelę netvarką. Savo 1595.XII.22 aktu atkreipė dėmesį į tai, kad tikyba Lietuvoje tik todėl tiek smarkiai puolusi, kad kunigai ar visai apleido parapijas, ar, nemokėdami lietuviškai; yra visiškai nenaudingi lenkiškai nemokančiai liaudžiai (L.E. IV t., 86 psl.).

Tretysis 1588 m. Lietuvos Statutas valstiečių beteisiškumą galutinai įtvirtino. Valstietis buvo beteisis, neturėjo pilietinių teisių ir įstatymai jam nebuvo taikomi. Lietuvos Statutas nustatė, kad žemės savininku gali būti tik privilegijuoto luomo žmogus, o žemdirbio nevaržomu viešpačiu skelbiamas žemvaldys. Valstybės valdžia nesikišo į dvarininko santykius su valstiečiais.

Istorijoje žinoma, kad Žemaitijos valstiečiai buvo sukilę ne tik 1418 m., kaip anksčiau paminėta, bet ir 1535 ir 1537 m. Ar valstiečių sukilimų būta ir Aukštaitijoje, apie tai istorija nutyli. Valstiečiai, sukildami prieš žemvaldžius bajorus, nepalikdavo ramybėje ir Bažnyčios.

Krikščionybė skleista per lenkišką dvasiškiją ir bajoriją padarė tai, kad Lietuvoje per kelis šimtus metų klebonijos ir dvarai buvo lietuvių tautos nutautinimo centrais.

Prieš reformacijos iškilimą liaudis buvo ne tik išlaikiusi esminius savo senos religijos principus ir vaizdinius, bet dar reformacijos pradžioje buvo savo tikėjimo idėjose, pridengtose visokių prietarų, gerokai sustiprėjusi. Krikščionybė mažai buvo palietusi lietuvio sielą. Reformacija buvo ne tik reikalinga, bet ir būtina. Atėjusi reformacija įdiegė lietuvių tautai krikščionybės dvasią.

LIUTERONIŠKOJI REFORMACIJA

Kovą už žmogaus išsilaisvinimą iš dvasinės ir fizinės vergijos pradėjo Vakarų Europoje iškilę renesanso ir humanizmo sąjūdžiai. Humanizmas pagimdė Vokietijoje reformaciją, kuri prasidėjusi XVI a. pradžioje apėmė didžiąją Europos dalį.

Reformacijai pradžią davė prof. dr. kun. Martynas Liuteris (1483-1546), buvęs augustinijonų vienuolis, vienas žymiausių tikėjimo atnaujintoju ir kovotoju. Prikaldamas 1517.X.31 prie Wittenbergo bažnyčios durų 95 tezes, kurios kritikavo Romos popiežių ir katalikų Bažnyčią už prabangą, prekybą relikvijomis, indulgencijomis ir kt., paskelbė karą katalikų hierarchijai. Žaibas, kurį sviedė didysis reformatorius M. Liuteris, trenkė į patį taikinį ir visa vokiečių tauta sujudo. Popiežius Leonas X neliko šioms tezėms abejingas — jų autorių ekskomunikavo (atskyrė nuo Bažnyčios), o Liuteris sudegino popiežiaus bulę.

Liuterio tezės davė pradžią protestantizmui, kuris daugelyje kraštų išstūmė katalikybę. Protestantizmas tapo svarbiu kultūros istorijos veiksniu. Nors Liuteris pasuko nuosaikiosios reformacijos kryptimi, tačiau jis padarė tai, ko nesiekė humanistai, kovoję su obskurantais mokytų žmonių kalba — lotynų kalba, kurios liaudis nesuprato ir šviesuomenės kovoje dėl religinių, filosofinių ar visuomeninių pažiūrų dalyvauti negalėjo. Liuteris, išvertęs Bibliją į liaudžiai suprantamą vokiečių kalbą, įdavė valstiečiams į rankas galingą ginklą, kurie vispusiškai

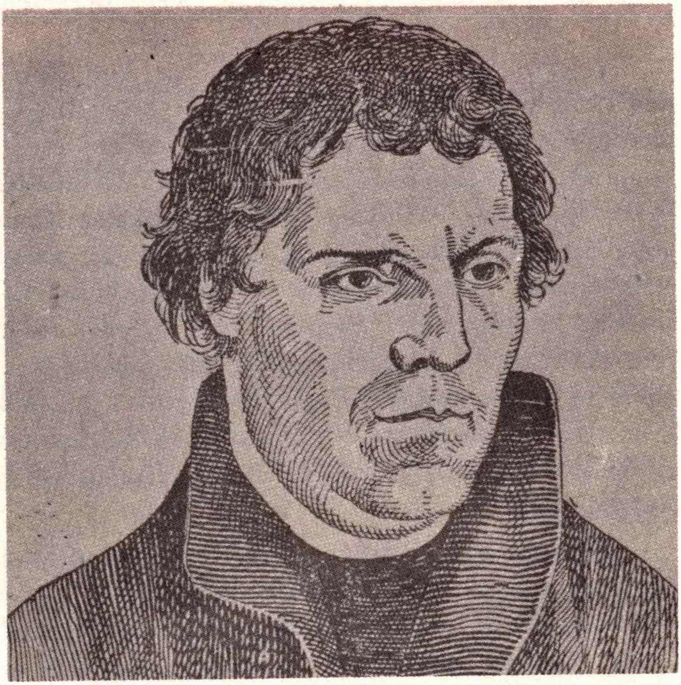

Martynas LIUTERIS

1483.XI.10 — 1546.II.18

Portretas pieštas 1526 m. Luko Cranach, snj.

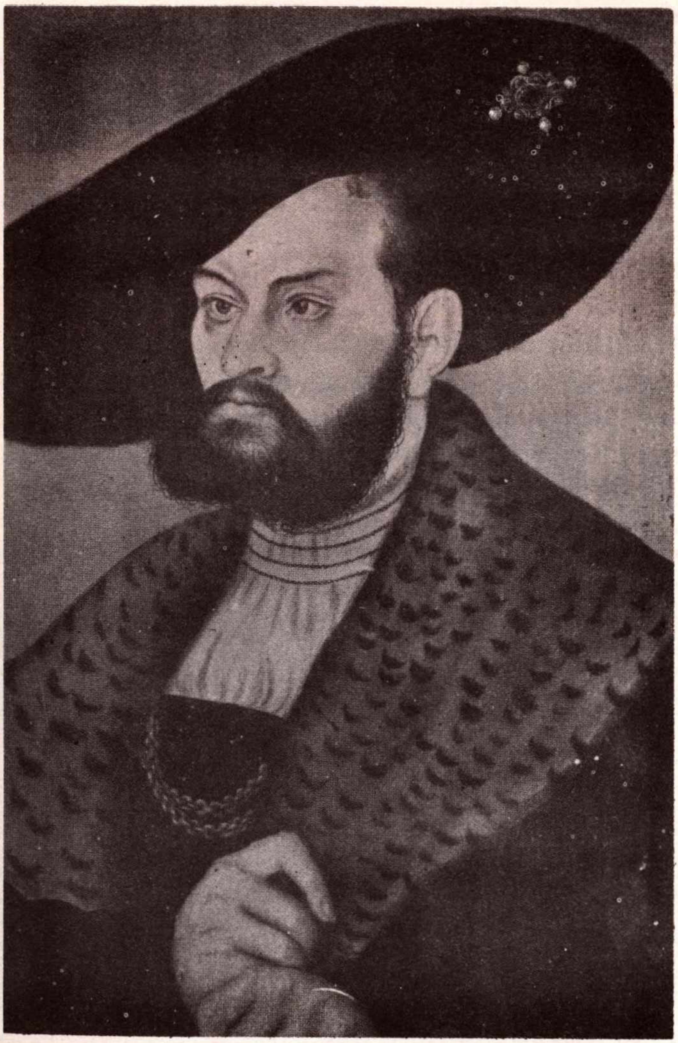

Prūsijos hercogas ALBRECHTAS BRANDENBURGIETIS
1490-1568

panaudojo prieš kunigaikščius, bajorus ir dvasininkus. Po M. Liuterio mirties Wittenberge liuteronų didžiausiuoju autoritetu ir vadu buvo jo draugas ir artimiausias bendradarbis prof. Pilypas Melanchtonas (1497-1560).

Liuteroniškoji reformacija pirmiausiai pasireiškė Prūsijoje ir Livonijoje (Latvijoje ir Estijoje), kur gaivališkai paplito tarpe miestiečių ir valstiečių. Kryžiuočių ir kalavijuočių ordinų pavergti prūsai ir latviai reformacijoje matė išsigelbėjimą nuo slegiančios fizinės ir dvasinės priespaudos. Baudžiauninkams buvo uždrausta apsigyventi miestuose, mokytis amato, lankyti mokyklas. Bažnyčiose jie tegirdėjo tik vokiečių kalbą, nes gimtoji buvo laikoma „pagoniška" drauge su jų papročiais ir tradicijomis.

V. Europoje pirmoji protestantiška valstybė buvo įkurta Prūsijoje 1525 m., tapusi lietuvių tautos tautinės kultūros lopšiu. Reformacijos poveikyje prasidėjęs visuotinas valstiečių sukilimas privertė paskutinį Kryžiuočių ordino didįjį magistrą Albrechtą Brandenburgietį (1490-1568) atsisakyti vienuolystės ir likviduoti subyrėjusį Kryžiuočių ordiną, kuris buvo tapęs Lenkijos vasalu. Dr. M. Liuterio patariamas, priėmė su savo pavaldiniais skelbiamą jo mokslą, reformavo prūsų Lietuvą ir pasiskelbė pasaulietiniu Prūsijos valdovu. Livonijoje pilna Kalavijuočių ordino sekuliarizacija įvyko prijungus šį kraštą prie DLK.

Hercogo Albrechto Brandenburgiečio, Hohencolerno kunigaikščio, motina paėjo iš Jogailos giminės ir buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Žygimanto Senojo sesuo, kuris jam buvo dėdė. Hercogas Albrechtas, tapęs protestantu, pasidarė uoliu reformacijos platintoju ne tik savo valstybėje, bet ir gretimose — DLK ir Lenkijoje. Remdamas DLK reformacijos sąjūdį, norėjo sujungti prūsus, lietuvius ir latvius į vieną valstybę.

Hercogas Albrechtas, Mažosios Lietuvos (valdė 58 metus) reformacijos pirmūnas, 1544 m. įkūrė Karaliaučiuje universitetą vardu Albertiną, kuris per 4-rius šimtmečius išbuvo vienas svarbiausių mokslo židinių Rytų Europoje. Karaliaučiuje pasirodė pirmosios knygos lietuvių kalba (M. Mažvydo katekizmas 1547 m.).

Protestantizmas iš Prūsijos per pirklius ir amatininkus greit pasiekė Vilnių, Kauną ir kitus Lietuvos miestus ir provinciją. Hanzos miesto lygos pirkliai, vykdami iš Karaliaučiaus į Lietuvą, atgaben-

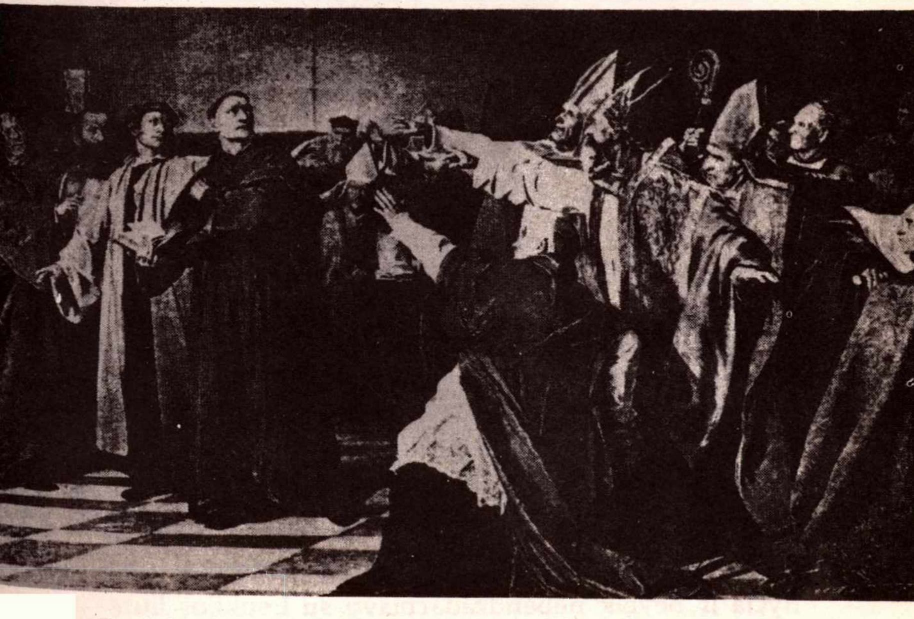

Dr. Martyno Liuterio pasmerkimas Wormse davo žinias apie Vokietijoje ir Šveicarijoje keliamus protestus prieš popiežiaus galybę, prieš jo vykdomą sąžinės vergiją ir prieš materialinį tautų išnaudojimą. Hanzos pirkliai pasiekdavo rytuose net Didįjį Naugardą, Mogiliavą. Vokietijos un-tuose mokslus ėjęs Lietuvos didikų ir bajorų jaunimas taip pat parnešė gausių žinių ir raštų apie Liuterio reformaciją.

Lietuvos miestų ir miestelių gyventojai — pirkliai, amatininkai ir kiti verslininkai — tuomet daugiausia buvo svetimšaliai, didžioji dalis vokiečių, kurie palaikė gyvus ryšius su savo senąja tėvyne. Todėl Liuterio reformacijos šalinkais daugumoj buvo miestelėnai, kiek žemdirbių ir vienas kitas iš didžiūnų. Miestiečiai vokiečiai sudarė pirmąsias liuteronų parapijas Lietuvoje. Vilniuje liuteronizmas pasireiškė apie 1523 m. Pirmoji privilegija liuteronų Bažnyčiai Vilniuje steigti buvo duota 1539 m.

Žemaitijoje vienas pirmųjų liuteronizmą pradėjo skelbti Šilalės klebonas Jonas Tartilavičius. Tas iš Batakių kilęs kunigas, dėl sakomų reformacinių pamokslų, Žemaitijos vyskupo Vaclovo Vierzbickio buvo kietai griebtas ir 1536 m. turėjo sprukti į Prūsiją.

DLK Ev. Liuteronų Bažnyčia priėmė Augsburgiško Tikėjimo išpažinimą — Confessio Augustana su Šmalkaldeno artikulais ir, pasilaikydama nepriklausomumo statutą, nepriėmė vėliau siūlytos reformatų vienybės. Liuteronai daugiausia išsiplėtė pietų— vakarų Lietuvoje. Lietuvos Ev. Liuteronų Bažnyčia buvo glaudžiai susijusi su Prūsijos liuteronų Bažnyčia ir beveik nebendradarbiavo su Lenkijos liuteronais.

Dr. Martyno Liuterio stovyla Wormse

Su liuteroniška reformacija buvo surišta vokiečių nacionalinė idėja, — sujungti visus vokiečius į vieną galingą valstybę, kas Lietuvos ir Lenkijos vadovaujantims sluogsniams buvo nepriimtina. Lietuvių ir lenkų dauguma nuo liuteronizmo su vokiškuoju atspalviu atitolo ir per tai liuteriniškoji reformacija savo tikslo nepasiekė.

DLK liuteronai laikėsi nuošaliai nuo krašto politikos, nuo vykstančios kovos, vengė bendradarbiavimo ir pasisakė už griežtą tvarkos ir drausmės palaikymą savųjų tarpe. Liuteronų linkimas į pietizmą, jų atsiribojimas nuo pasaulietinio gyvenimo, atitolino juos nuo lietuvių tautos kultūrinio gyvenimo.

DLK liuteronai kovoje už Lietuvos reformaciją aktingai nedalyvavo. Visą kovos naštą nešė reformatai.

1550 m. Vilniaus seimas pripažino evangelikams ir stačiatikiams lygias teises su katalikais, o DLK did. kunigaikštis Žygimantas Augustas tais pačiais metais suteikė tikybos laisvę visiems be skirtumo tikybos išpažintojams.

1556 m. seimas Varšuvoje priėmė evangelikams palankų įstatymą, kad kiekvienas didikas savo namuose gali leisti tokias pamaldas, kokias jis randa tinkamas, jei tik jos remiasi Šv. Raštu. Šis nuostatas buvo priimtas įtakoje 1555 m. padarytos Augsburge religinės taikos, kur buvo pripažintas dėsnis „cuius regio, eius religio" (kieno valdžia, to ir tikyba), nepaliekant toje valdoje laisvės egzistuoti kitoms religijoms. Šis dėsnis DLK nebuvo vartotas.

1557 m. Žygimantas Augustas leido laisvai išpažinti Augsburgo konfesiją.

ŠVEICARIŠKOJI REFORMACIJA

Po pradinės XVI a. antrame ketvirtyje liuteroniškos reformacijos, po dviejų dešimtmečių DLK pradėjo įsigalėti šveicariškoji reformacija, kuri itin išsiplėtė nustelbdama liuteroniškąją.

Pirmuoju Šveicarijos reformatoriumi buvo humanistas teologas Ulrich Zwingli (1484-1531), kuris savo suformuotas 67 tezes paskelbė Ciuriche (Zürich) 1523 m., reikalaudamas kovoti už teisingumą, tikėjimo atnaujinimą ir laisvę. Iš Ciuricho reformacija išsiplėtė į kitus Šveicarijos kantonus. Jaunas šveicarietis Ulrich Zwingli savo gyvybę padėjo karo lauke 1531 m., kovodamas už gryną tikėjimą, už sąžinės ir tėvynės laisvę.

Zwinglio reformaciją praplėtė ir pagilino genialusis prancūzas, didysis Genevos reformatorius, humanistas, teisininkas, teologas Jonas Kalvinas (1509-1564), griežčiau ir radikaliau pravesdamas Bažnyčios reformą. Jis pradėjo evangeliškų Bažnyčių santvarkai demokratinius ir asmens laisvės principus.

Liuteris savo reformomis siekė atnaujinti, pašvarinti nugyventą katalikų Bažnyčią. Popiežiui nesutikus ir Liuterį ekskomunikavus, — įvyko skilimas. Tuo tarpu Kalvinas atmetė pačią Romos Bažnyčią, kaip antidemokratinę su visa ant jos pagrindu išaugusia feodaline santvarka. Tuo būdu, Kalvino reformacija įgavo revoliucinį charakterį ir padėjo dvasinius pagrindus naujiems amžiams.

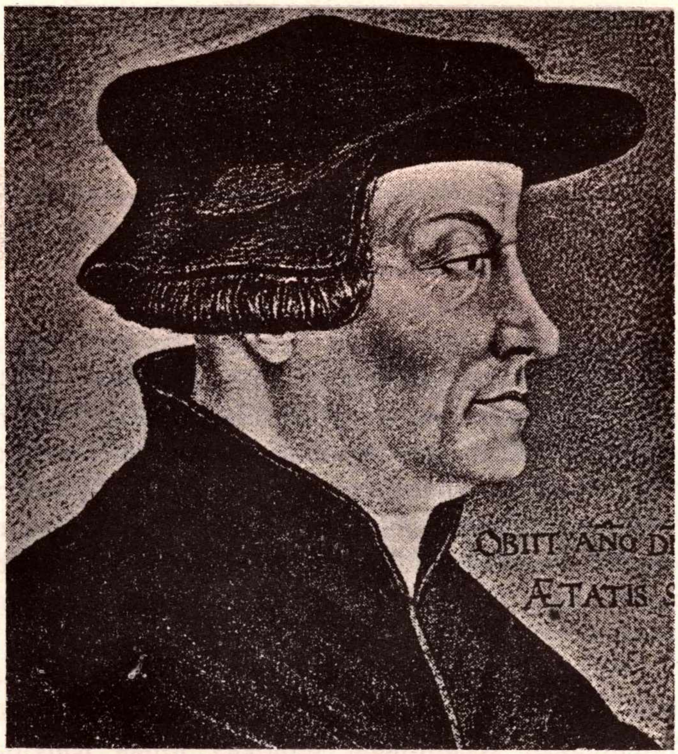

ULRICH ZWINGLI
1484-1531

Kalvino pasekėjai Genevoje sukūrė savo konsistoriją, kuri palenkė į savo pusę pasaulietinę valdžią ir įvedė policinę priežiūrą. Visi privalėjo lankyti bažnytines pamaldas, buvo uždrausta šokti, žaisti ir puošniai rengtis. Nusižengę įvestai tvarkai buvo teisiami ir baudžiami.

Kalvino greižtas mokslas, sušvelnintas jo pasekėjo ir įpėdinio Teodoro Bezos (1515-1605), tapo universaliu. Šveicarija, kaip antrasis reformacijos

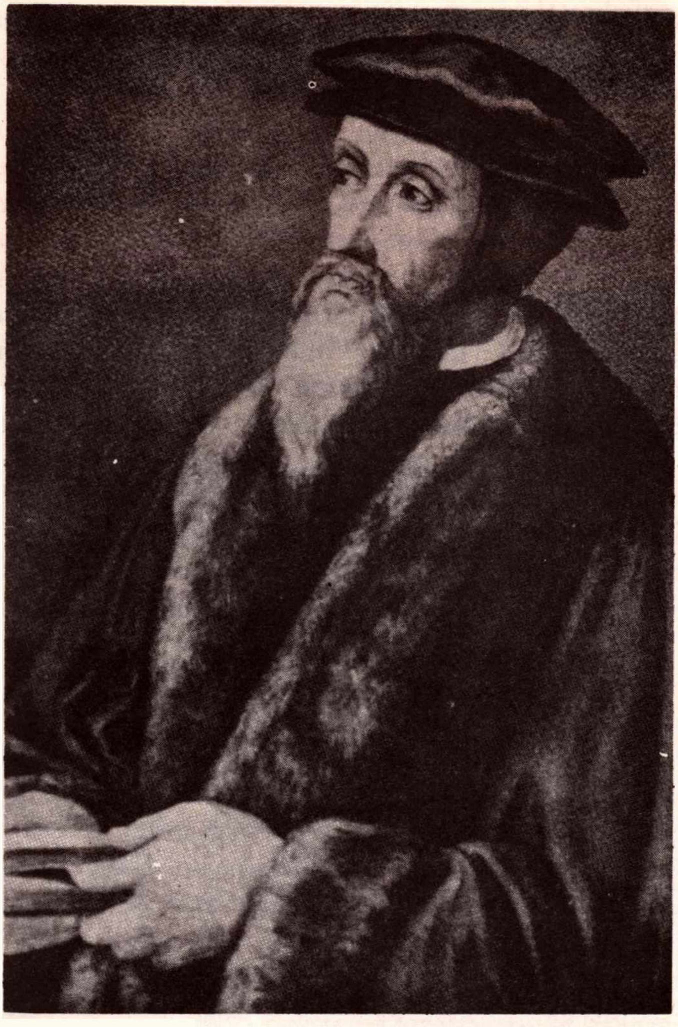

JONAS KALVINAS
1509-1564

židinys, turėjo didelę įtaką ir reikšmę visai Europai. Jo įtakoje atsidūrė ir Lietuva, nes iš visų reformacijos krypčių plačiausiai Lietuvoje išplito šveicariškoji reformacija.

Reformacijai iškylus, daugiausia lietuvių jaunuomenės mokytis vyko į Vokietijos — Leipcigo, Wittenbergo, Heidelbergo, Leideno un-tus, nes buvo geriausi to meto universitetai. Leipcigo un-te mokėsi Abraomas Kulvietis, Jonas Chodkevičius, Jokūbas Sapiega, Merkelis Giedraitis, Benediktas Voina ir daugelis kitų. Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Žygimantas Senasis (valdė 1505-48), uolus katalikybės gynėjas, bandė suvaržyti didikų ir bajorų mokymąsi užsienyje. 1537.II.4 paskelbė įsakymą draudžiantį Lietuvos bajorams ir miestiečiams mokytis protestantiškuose Vokietijos un-tuose, ypač Liuterio reformacijos centre Wittenberge. Tačiau to įsako niekas nepaisė. Po poros metų (1543 m.) draudimas buvo atšauktas. Buvo leista vykti į užsienį mokytis, tik neleista priimti protestantų mokslo ir grįžus jo skleisti.

Reformacija Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, buvo reikšmingas ne tik religinis, bet ir politinis, socialinis, ekonominis sąjūdis, palikęs gilius pėdsakus lietuvių tautos istorijoje. Reformacija į Lietuvą ėjo kaip švietėja, mokyklų steigėja, mokslo ir dvasinės laisvės platintoja. Mokslas tais laikais buvo suprantamas kaip religijos teiginių aiškinimas. Šveicarišką reformaciją į Lietuvą atnešė daugumoje pačių lietuvių didikų sūnūs. Būdami turtingi, jie turėjo daugiau galimybių vykti į tolimesnius kraštus, kaip Šveicarija ir kt.

Vilniuje, šv. Onos bažnyčioje, kuri priklausė didžiojo kunigaikščio dvarui, ne parapijai, viešai reformacines idėjas vienas iš pirmųjų pradėjo skelbti humanistas reformatas Abraomas Kulvietis. Jis skelbė katalikų Bažnyčios pasmerktas anglų reformatoriaus Jono Viklifo (Wicliffe — a. 1320-1384) pažiūras. A. Kulvietis į Lietuvos istoriją įėjo kaip pirmas aukštesnio tipo klasikinės mokyklos — kolegijos įsteigėjas Vilniuje, kuri buvo skirta paruošimui jaunuomenės studijoms Vakarų Europos universitetuose. Mokslas buvo dėstytas renesanso, humanizmo ir reformacijos idėjų dvasioje. Mokykla buvo atidaryta be vyskupo leidimo, turėjo apie 60 mokinių ir veikė 1539-1542 m. Be A. Kulviečio,

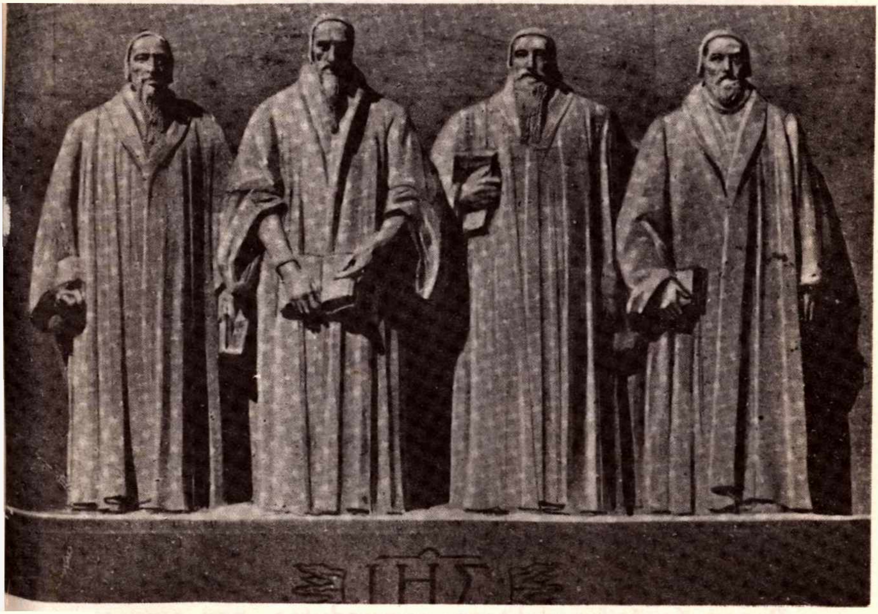

Reformatorių monumentas prie Genevos akademijos. Iš k. į d.:
G. FAREL, J. KALVINAS, J. KNOX, T. BEZE

kolegijoje mokytojavo Jurgis Zablockis (a. 1510-1563), Stanislovas Rapolionis ir Martynas Mažvydas, visi lietuviškos raštijos pirmieji kūrėjai.

Abraomas Kulvietis (a. 1510-1545.VI.6), kilęs iš pasiturinčių bajorų šeimos, iš Kulvos dvaro, Kauno pavieto, netoli nuo Jonavos miesto, lankęs daugelį Europos un-tų, Krokuvos, Leipcigo, Sienos, — buvo dvigubas daktaras teologijos ir teisių mokslų. A. Kulvietis Luveno (Louvain'o) un-te studijavo pas Erazmą Roterdamietį antikinius rašytojus, graikų ir hebrajų kalbas ir pas F. Melanchtoną Wittenbergo unte.

A. Kulviečio reformacinių pažiūrų mokykla susilaukė griežto Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio ir didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo pasipriešinino, kurio griežtas dekretas reikalavo kolegijos dėstytojams skubiai stoti prieš vyskupo teismą, išpažinti savo „ereziją" ir priimti skirtą bausmę. A. Kulvietis, J. Zablockis ir S. Rapolionis, karalienės Bonos raštinės vedėjo V. Protasevičiaus-Šuškovskio slaptai įspėti, 1542 m. atsidūrė ištrėmime Prūsijoje, kur pasidarė, išskyrus Zablockį, hercogo Albrechto 1544 m. įsteigto Karaliaučiuje un-to, skirto reformacijos platinimui, pirmaisiais profesoriais.

Senųjų kalbų prof. A. Kulvietis, aprūpintas apsaugos raštais ir kng. M. Radvilos Juodojo globojamas, 1545 m. pradžioje grįžo į Vilnių reformacijos idėjų skleisti, kur porą mėnesių intensyviai dalyvavo religinėje kovoje. Apsirgęs, nuvyko pas motiną į Kulvos dvarą ir ten netrukus mirė. Buvęs fanatiko daktaro nunuodytas, nes apie tai hercogui Albrechtui rašiusi jo motina našlė Elzbieta.

Tais pačiais metais nuo širdies smūgio staigiai

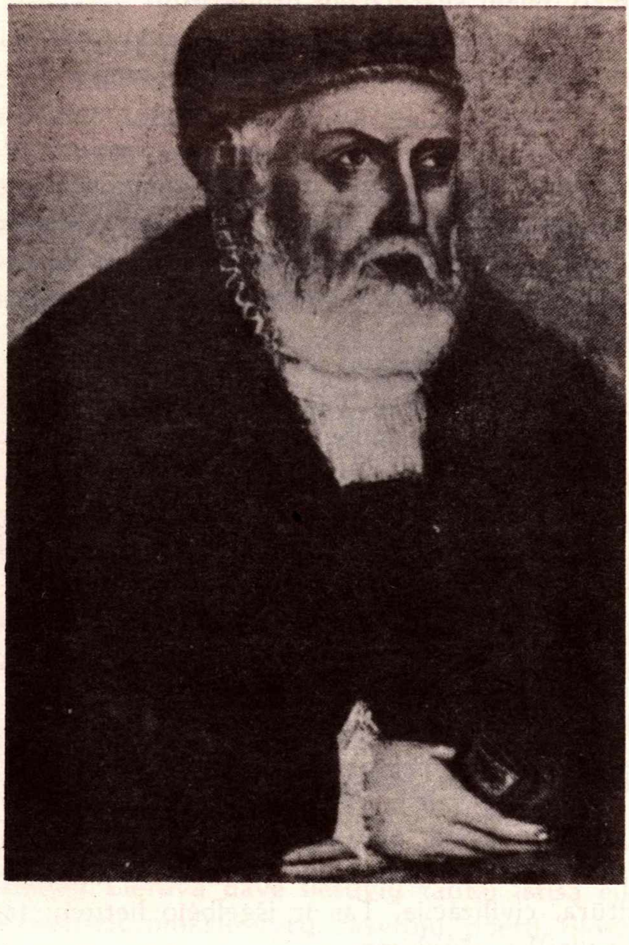

ŽYGIMANTAS SENASIS

Valdė 1505-48 *Pav. L. Cranacho*

mirė ir Stanislovas Rapolionis (a. 1485-1545.V.13), žymus mokslininkas, garsus Karaliaučiaus un-to teologijos profesorius, giesmių į lietuvių kalbą vertėjas. Vieno mėnesio bėgyje hercogas Albrechtas neteko dviejų svarbiausių profesorių.

XVI a. pradžioje, gediminaičių sukurtoje galingoje ir didingoje DLK, buvo tylu ir tamsu. Iškilus reformacijai, jos poveikyje pasireiškė nepaprastai stiprus kultūrinis ir ekonominis aktyvumas. Pradėta spausdinti slavų, lotynų ir lenkų kalbomis knygas. Kaip knygų leidimu, taip ir spaustuvių steigimu, pirmieji susirūpino protestantai. Reformacijos metu kiekviena konfesijos kryptis stengėsi turėti savo spaustuvę.

Žygimanto Senojo (mirė 1548 m.) valdymo laikais lietuvybė savo rašto dar neturėjo, o lietuviškai savo tarpe tekalbėjo valstiečiai ir smulkioji bajorija, kurie ne tik rašyti, bet ir skaityti nemokėjo ir gyveno balanos gadynėje. Reformacija sukūrė lietuvišką raštą ir padėjo pagrindus lietuvių kalbos plėtotei. Be reformacijos poveikio lietuvių raštija, dėl vykusios polonizacijos, vargu ar iš viso būtų užgimusi. Lietuviškos raštijos atsiradimas Rytų Prūsijoje, o vėliau ir Lietuvoje, buvo susijęs su reformacijos sąjūdžiu, su jos platinimu. Reformacija stengėsi mokyti paprastus žmones skaityti ir rašyti jų šnekamąja kalba. Reformacija, suteikdama lietuvių tautai raštą gimtąja kalba, pakėlė švietimą. Prasidėjo lietuvių tautoje formuotis vakarietiška kultūra, civilizacija. Tas ir išgelbėjo lietuvių tautą nuo visiško išnykimo.

M. Mažvydas (a. 1520-1563), likęs Lietuvoje, buvo suimtas, kalintas. Iš kalėjimo išlaisvintas, kiek pagyvenęs Žemaitijoje, buvo hercocho Albrechto iškviestas į Prūsiją ir ten baigęs Karaliaučiaus un-tą, buvo paskirtas Ragainės klebonu. Tuo laiku Karaliaučiaus un-te mokėsi iš Lietuvos atvykę Augustinas Jomantas, B. Vilentas, J. Bretkūnas, V. Buivydas ir dar keli. Šie mokyti vyrai ėmėsi didelio ir naujo, lietuvių kultūros istorijai reikšmingo darbo, — liaudies švietimui leisti knygas lietuvių kalba.

Martynas Mažvydas, liuteronų kunigas, 1547 m. paruošė „Catechismvsa Prasty Szadei", kuri buvo išspausdinta Karaliaučiuje Prūsijos hercogo Albrechto lėšomis ir skirta Didžiajai Lietuvos Kunigaikštystei su pagarsėjusiu obalsiu „Broliai, seserys imkit mane ir skaitykit". Reformatoriai stengėsi skleisti ne tik religijos tiesas, bet ir ano meto mokslo žinias. Tad ir Mažvydas savo išleistame katekizme davė ne tik pirmuosius evangelikų religijos pagrindus Lietuvos liaudžiai jos šnekamąja kalba, bet kartu ir mokslą „skaitima raschta" — lietuviškąjį elementorių. Tik žymiai vėliau elementorius atsiskyrė nuo katekizmo.

M. Mažvydas padovanojo lietuvių tautai pirmąją lietuvišką knygą. Raštijos lietuvių kalba atsiradimas buvo didelis Lietuvos kultūros laimėjimas. Martynui Mažvydui, pirmosios lietuviškos knygos autoriui, priklauso užtarnauta didi garbė. M. Mažvydas pirmas lietuvių rašto kalba pradėjo skleisti ne tik reformaciją, bet ir poeziją kurti.

Mažoji Lietuva davė lietuvių tautai ištisą eilę žymių lietuvių mokslo vyrų, rašytojų, poetų, filosofų. Iki XVII a. vidurio gyvai ir organizuotai plėtojosi lietuvių kultūra Rytų Prūsijoje. Čia aktyviai darbavosi Karaliaučiaus universiteto auklėtiniai:

Baltramiejus Vilentas (1525-1587), giesmių sudarytojas, evangelijų ir epistolių vertėjas į lietuvių kalbą, M. Mažvydo „Giesmės Krikščioniškos" leidėjas;

Jonas Bretkūnas (1536-1602), žymiausias XVI a. lietuvių rašytojas, išvertė visą Bibliją į lietuvių kalbą (likosi neišspausdinta) ir eilę kitokių įvairių raštų, išleido „Giesmes Duchaunas", „Kancionalą", „Kolektas", 2-jų tomų „Postilę";

Simanas Vaišnora (a. 1545-1600) išleido „Žemčiūgą teologišką";

Lozorius Zengštokas (1562-1621) 3-jo lietuviško giesmyno ir kitų religinių knygų leidėjas (1612 m.);

Jonas Rėza (1576-1629) išspausdino „Psalteras Dovydo" 1625 m.;

Danielius Kleinas (1609-1666) išspausdino pirmąją lietuvių kalbos gramatiką 1653 m., paruošė spaudai lietuvių—vokiečių kalbų žodyną (nebuvo išspausdintas), išleido „Naujas Giesmių" ir „Maldų" knygas;

Melchioras Švobas (a. 1624-1663), geriausias ano meto poetas, parašė keliasdešimt originalių ir verstinių giesmių;

Kristupas Sapūnas (1589-1659) sudarė lietuvių kalbos žodynėlį (neišspausdintas) ir parašė apie 1643 m. lietuvių kalbos gramatiką, išspausdinta 1673 m. ir kt.

Visi išleisti lietuviški raštai buvo skirti visai lietuvių tautai. Iš reformatų, kaip pirmieji, giesmių kūrime, be A. Kulviečio ir J. Zablockio, pasireiškė Stanislovas Marcianas-Musa (a. 1520-a. 1584), Jonas Šeduikionis (a. 1528-a. 1598).

Karaliaučius, užmezgęs glaudžius ryšius su Praha, tapo žymiausiu lietuviškos spaudos centru. Karaliaučiaus spaustuvininkas Johanas Daubmann (m. 1573 m.) ne tik spausdino lietuviškas knygas, bet ir važinėjo į Didžiąją Lietuvą jų platinti. 1557 m. jis buvo atvykęs ir į Vilnių. Lietuviškos knygos padėjo valstiečius sukrikščioninti.

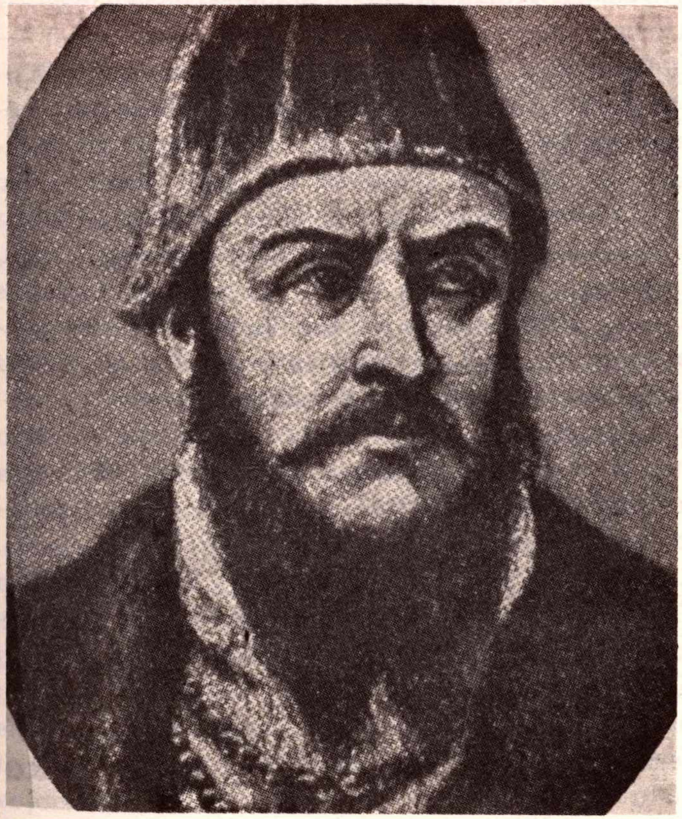

ŽYGIMANTAS AUGUSTAS
Valdė 1544-72 *Pav. L. Cranacho*

Pasaulietinio Karaliaučiaus universiteto, jo auklėtinių nuopelnai lietuvių kultūriniam gyvenimui buvo keleriopai didesni, negu jėzuitų valdomos Vilniaus akademijos. „Tokiu būdu Karaliaučius, o ne Vilnius, tapo lietuviško rašto židiniu, o reformacija — lietuvių tautinės kultūros motina" (Viktoras Karosas „Lietuvos ryšys su Amerika", Chicago 1977, psl. 49).

Ką A. Kulvietis buvo pradėjęs ir nebaigęs, tą užbaigti buvo lemta kitam genialiam vyrui — kunigaikščiui Mikalojui Radvilai Juodajam (1515-1565). Dar Žygimantui Senajam, atkakliam reformacijos priešininkui, gyvam esant ir Lenkijoje tebekaraliaujant, 1529 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo paskelbtas jo sūnus Žygimantas Augustas. Ta proga Žygimantas Senasis, neatsižvelgdamas į lenkų protestus, patvirtino 1529 m. pirmąjį Lietuvos Statutą, užtikrinantį Lietuvos Kunigaikštijos nepriklausomumą nuo Lenkijos ir suteikiantį plačias teises didikams ir bajorams savo krašto valdyme.

Žygimantas Augustas (valdė 1544-72), po tėvo mirties 1548 m. ir Lenkijos sostą užėmęs, būdamas religijos atžvilgiu indeferentas, reformatų nepersekiojo ir kurį laiką net pats buvo linkęs į reformaciją. Reformacijai plisti padėjo ir iškilęs konfliktas tarp Žygimanto Augusto ir Lenkijos didikų bei Lietuvos bajorų dėl jo, po pirmosios žmonos mirties, vedybų su Barbora Radvilaite, Trakų vaivados Goštauto jauna našle. Vedybos buvo slaptos ir tais laikais neįprastos. Apie jas žinojo ir joms pritarė įtakingi Lietuvos didikai — Barboros brolis Mikalojus Radvila Rudasis ir jos pusbrolis Mikalojus Radvila Juodasis. Paslaptis buvo atidengta tik Žygimantui Senajam mirus. Ši karališka meilė sukėlė daug politinių ginčų ir konfliktų. Dėka didelių abiejų spalvotų Radvilų pastangų, 1550 m. Barbora buvo vainikuota karaliene, kuri po pusės metų mirė. Didikų Radvilų susigiminiavimas su Žygimantu Augustu, iškėlė juos į vadovaujančius DLK postus. Mikalojus Radvila Rudasis, Biržų—Dubingių šakos pradininkas, gavo Kėdainius ir tapo didžiuoju etmonu, o Mikalojus Radvila Juodasis, Nesvyžiaus—Olikos šakos pradininkas, be dovanotų daugelio dvarų, užėmė Vilniaus vaivados ir kanclerio postus, vėliau, nuo 1561 m., ir Livonijos vietininko urėdą. Radvila Juodasis turėjo nepaprastai didelės įtakos Žygimantui Augustui, buvo įtakingiausias Lietuvos didikas, faktinas DLK-tystės valdovas.

Žygimantas Augustas, išauklėtas renesanso ir humanizmo dvasioje, pradžioje simpatizavęs reformacijai, vėliau žaidęs su tautinės Bažnyčios idėja, galop, spaudžiamas popiežiaus nuncijaus Commendoni, 1564 m. pasirašė Tridento Susirinkimo nutarimus ir persimetęs į kontrreformaciją, užantspaudavo Lietuvos reformacijos likimą.

UNITAS LITHUANIAE ĮKŪRIMAS

Šveicarišką reformaciją į Lietuvą atnešė pačių lietuvių didikų sūnūs. 1540 m. gydymosi tikslais Ferranon (Italijon) išvykęs jaunesnysis Mikalojaus Juodojo brolis kng. Jonas Radvila, Lietuvos raikytojas, viešėdamas pas hercogienę Renatą, Kalvino draugę ir rėmėją ir jo mokslo tvirtą išpažintoją, persiėmė šios formos reformacija ir 1542 m. grįžo į Lietuvą kaip uolus reformatas. Per jį Kalvino mokslas įsiskverbė į visą Radvilų šeimą. Taipgi ir Stanislovas Kęsgaila, Žemaitijos seniūnas bei Trakų kaštelionas, tapo uoliu reformatu. Taigi jau net 1542 m. šveicariškos formos reformacijos impulsai, dargi per tolimą Italiją, buvo pasiekę Lietuvą.

XVI a. viduryje Vilnius jau buvo tapęs reformacijos centru. Vilniaus miestiečiai aktyviai dalyvavo liuteronų ir reformatų sąjūdyje. Nebuvo miestiečio, kuris nebūtų domėjęsis teologijos ir filosofijos klausimais. Humanizmo paveikti, stengėsi įsigyti knygų ir meno kūrinių ne tik inteligentai, bet ir miestiečiai. Vilniaus ir kitų didžiųjų Lietuvos miestų turtingieji miestiečiai ne tik puošėsi kiek galėdami, bet ir mokėsi antikinių kalbų, pirko knygas, nors jos tuo metu buvo labai brangios, ypač rankraštinės knygos. Apie 1543 m. Lukiškių dvare, prie Vilniaus miesto, jau veikė reformatais tapę buvę vienuoliai: Pranciškus Litvinas, Kazubovskis ir Stanislovas iš Opocnos.

Kng. Mikalojus Radvila Juodasis buvo susipažinęs su Europos miestais, mokėsi jų universite-

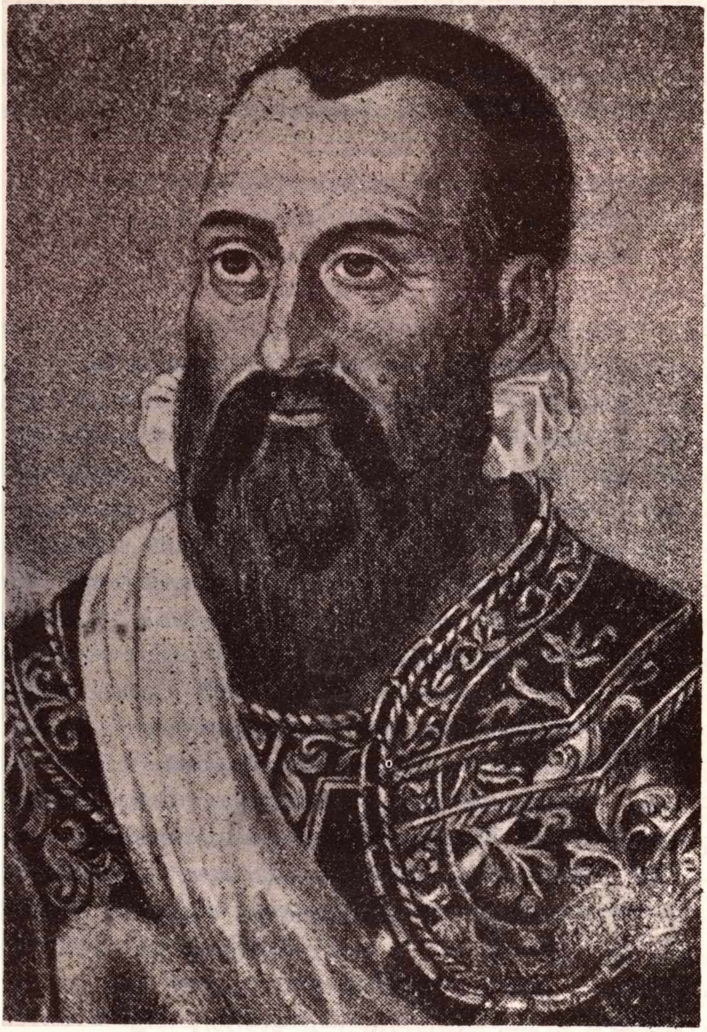

MIKALOJUS RADVILA JUODASIS
1515-1565

tuose, taipgi susipažino ir su Šveicarijos reformatorių Zwinglio ir Kalvino raštais. Iškilęs kaip aukščiausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pareigūnas, dažnokai lankėsi svarbiais valstybės reikalais užsienyje, bendravo su Čekijos husitais. Buvodamas Europoje, arčiau susipažino su Šveicarijos reformacija ir pasidarė jos šalininku.

Nuo pat Lietuvos reformacijos pradžios buvo palaikomi ryšiai su reformacijos centrais ir protestantiškomis valstybėmis. Kalvinas palaikė ryšius ir su savo pasekėjais Lietuvoje. Reformatorius Jonas Kalvinas, kuris parodė didelį susidomėjimą Lietuva ir jos likimu, savo laiškuose patarė ir nurodė kng. Radvilai Juodajam, kad Bažnyčia neturi priklausyti nuo pasaulinės valdžios ir valdovų, bet patys tikintieji turi tvarkyti išorinę Bažnyčios santvarką, ginti, jai tarnauti ir būti dėl jos atsakingi, tuo sustiprinant jos ateitį ir savistovumą. Kalvinas pasiūlė Lietuvos reformatų parapijoms ir jų įtakingiems globėjams Radviloms priimti Genevoje jau veikiančią, jo įkurtą, sinodinę santvarką.

Reformatoriaus J. Kalvino paveiktas ir įtikintas, kng. Radvila Juodasis, pasižymėjęs aukšta erudicija teologiniuose bei filosofiniuose klausimuose, nebūdamas dvasiškiu, atsistojo Lietuvos reformacijos priešakyje. Jis stengėsi reformatų tikėjimą išplatinti ne tik Vilniuje, bet ir savo skaitlinguose dvaruose. 1553 m. savo Lukiškių dvaro rūmuose, vėliau suaugusiu su pačiu Vilniaus miestu, įsteigė bažnyčią ir mokyklą. Ten pat apie 1557 m. pastatė reformatų bažnyčią. Kadangi Lietuvoje reformatų kunigų nebuvo, jis kvietė juos iš visų kraštų — iš Lenkijos, Olandijos, Anglijos, Škotijos.

Vilniaus reformatų bendruomenėje pradėjo veikti Martynas Čechovičius (Marcin Czechowicz), Mikalojus Wiedrychowskis ir kt. Pastarieji abu buvo pasiųsti į Šveicariją gerai susipažinti su Kalvino mokslu, liturgija ir įstaigomis. Kun. M. Čechovičius (1532-1613), rašytojas, nuo 1558 m. buvo Vilniaus reformatų Bažnyčios kunigu. 1559 m. buvo paskirtas reformatų mokyklos mokytoju. Po 1561 m. tapo antitrinitoriumi. Radvilai Juodajam mirus, išsikėlė į Lenkiją.

Po Žygimanto Senojo mirties, persekiojimui atslūgus, reformacija Lietuvoje vešliai išbujojo. Galingo ir įtakingo kng. M. Radvilos Juodojo, kanclerio ir Vilniaus vaivados, globoje jau buvo susidaręs nemažas reformatų parapijų skaičius. Radvila Juodasis su pirmuoju superintendentu Simonu Zacium, DLK kunigaikščių sostinėje Vilniuje, Lukiškių dvaro rūmuose, 1555 m. įkūrė Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčią vardu „Unitas Lithuaniae" (Lietuvos Vieneta). Pirmasis reformatų sinodas buvo sušauktas Vilniuje 1557 m. birželio 24 d. per Jonines. Sinodą, kaip pirmasis direktorius, atidarė pats kng. Radvila Juodasis, o suprnt. kun. S. Zacius surašė pirmuosius Sinodo memorialus ir kanonus. Pirmas demokratinis Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčios parlamentas — sinodas apėmė ir plačius Baltgudijos plotus. Tuo sinodu pavienės, jaunos, dar silpnos ir išsisklaidžiusios parapijos buvo sujungtos į vienetą ir įpareigotos įgytą ir sunkiai iškovotą laisvę išlaikyti ir ją ginti.

Kun. Szymon Zacius (Zacyusz), profesorius, rašytojas, XVI a. lenkų reformacijos veikėjas, religinių ir bažnytinių reformų vykdytojas, Lenkijoje persekiojamas, 1551 m. atvyko į Lietuvą pas kng. Radvilą Juodąjį ir čia veikė apie 10 metų. Vėliau grįžo Krokuvon. 1560 m. Pinčove sudarė Lietuvos — M. Lenkijos reformatų Bažnyčių uniją. S. Zacius buvo vienas iš judriausių reformatų organizatorių, kuris nuolat važinėjo tarp Vilniaus ir Lietuvos Brastos.

Lietuvos reformatų Bažnyčia glaudžiai bendradarbiavo su Mažosios Lenkijos (Galicija su Sandomiru ir pietvakarių sritìmis) reformatų Bažnyčia, kurioj šveicariškoji reformacija anksčiau ir plačiausiai buvo paplitusi. Lietuvos ir M. Lenkijos reformatų Bažnyčios šveicarų reformatoriaus Heinricho Bullingerio (1504-1575) 1562 m. paskelbtą Confessio Helvetica Posterior išpažinimą priėmė 1566 m.

Lietuvos reformatai pasižymėjo didele tolerancija ir po „Unitas Lithuaniae" buvo apjungę įvairių krypčių reformatus į vieną sąjūdį. Pradinėje Lietuvos reformacijos stadijoje evangeliškų denominacijų skirtumai nebuvo išryškėję ir reformatai su liuteronais veikdavo vieningai ir sinodai būdavo bendri „Unitas Lithuaniae" sinoduose dalyvaudavo įvairių reformacijos krypčių atstovai. Tik nuo 1563 m reformatai ir liuteronai pradėjo šaukti atskirus sinodus.

Kng. M. Radvila Juodasis nepereidinėjo iš vienos religijos į kitą, kaip skelbia Lietuvių Enciklopedija bet būdamas didelis tolerantas globojo ir rėmė visų krypčių reformaciją bei pravoslavus ir palaikė artimus ryšius su tautinio ir humanistinio nusistatymo katalikais. Radvila Juodasis gerai permatė Lenkijos kėslus pajungti Lietuvą primetant uniją Tikybinių reformų pagalba siekė atsikratyti lenkiškos katalikybės, atsipalaiduoti nuo kenksmingų saitų su Lenkija, kad Lietuva būtų savarankiška valstybė su savo tautine kultūra ir demokratinėmis teisėmis. Lietuvos reformacijos idėjinis ir politinis vadas kng. Radvila Juodasis, permatęs gimstantį naujųjų amžių pasaulį, sąmoningai ta kryptimi vairavo lietuvių tautos ateitį.

RADVILOS JUODOJO VAIDMUO

Lietuvos reformacija nebuvo ir nėra, priešingai kai kurių istorikų teigimu, nei erezija, nei dvasinis pasimetimas, nei nutolimas nuo tikrojo krikščioniškojo mokslo. Lietuvių Enciklopedija neigiamai atsiliepdama apie reformaciją, evangelikus pravardžiuoja eretikais, atskalūnais, klaidatikiais, kreivatikiais, kalvinais ir kitokiais epitetais, — nusižengdama mokslo disciplinai.

Kng. Mikalojus Radvila Juodasis, Lietuvos reformacijos vadas, buvo tvirtas DLK patriotas. Griežtai, kaip liūtas, kovojo už Lietuvos valstybinį savarankiškumą, integralumą, atmesdamas Kriavos ir Horodlės aktus, kaip primestus valdovų, neatsiklausus tautos.Griežtai stojo prieš lenkų primetamą Lietuvai uniją. 1563-64 m. Varšuvos seime pareiškė, kad jis pats greičiau leisiąs nudegti savo rankai, negu pasirašysiąs po kuria nors skriauda Lietuvai: „Geriau mirtis, negu tokia unija" (L. E. XXIV t., 392 psl.).

Radvila Juodasis turėjo tolimą viziją į ateitį. Tais laikais religija buvo lemiamas veiksnys pasaulinėje ir vidaus politikoje. Reformacijoje pramatė politinius galimumus DLK savarankiškumui apginti. Dėlto energingai plėtė reformaciją Lietuvoje, remdamas visas protestantiškas konfesijas bei disidentinius sąjūdžius. Taipgi intensyviai rėmė reformacinį sąjūdį ir pačioje Lenkijoje, paremdamas protestantus į aukštus valstybinius urėdus, gindamas jų teises seimuose ir šelpdamas reformacinę veiklą piniginiai.

Po Radvilos Juodojo mirties toliau Lietuvos ir Lenkijos reformaciją globojo ir buvo visų disidentų ir disunitų vadais Biržų—Dubingių šakos Radvilos iki jų išmirimo. Šis faktas sugriauna lietuvių istorikų nepagrįstą teigimą, kad lenkai dominavo Lietuvos reformacijoje.

Radvila Juodasis, siekdamas savo tikslų, 1558 m. savo lėšomis įkūrė Lietuvos Brastoje, prie Lenkijos sienos, spaustuvę, pakvietęs Krokuvos spaustuvininką B. Vojevodką. Joje buvo ruošiami ir spausdinami propagandiniai ir poleminiai raštai. Tai buvo pirmoji spaustuvė Lietuvoje evangelikų raštams leisti. Sutelkęs žymiausius humanistus ir geriausius Šv. Rašto žinovus iš Prancūzijos, Vengrijos, Lenkijos, pavedė jiems parengti Biblijos vertimą į lenkų kalbą, kuri labai puošniai buvo išspausdinta 1563 m., žymiausias anuo laiku spausdinys, pagarsėjęs Brastos Biblijos vardu. Šia garsiąja Brastos Biblija, kuri kancleriui kainavo apie 100.000 auksinų, buvo lenkų kultūrai pastatytas paminklas, kuris savo dailia kalba buvo pavyzdžiu ir katalikiškiems lenkų Šv. Rašto vertimams. Radvila Juodasis, kaip leidėjas ir visų išlaidų dengėjas, Brastos Bibliją laikė savo kūriniu. Jis Bibliją plačiai paskleidė po Lietuvą, Lenkiją ir užsienyje. Radvila pasididžiuodamas padovanojo Bibliją Žygimantui Augustui, pasiuntė kng. Kristupui Wittenbergiečiui, Prūsijos hercogui Albrechtui, imperatoriui Maksimilijonui, Prancūzijos karaliui ir visiems vokiečių kunigaikščiams.

Reformacijai skleisti tarp stačiatikių Radvila Juodasis antrąją spaustuvę įsteigė savo gimtajame mieste Nesvyžiuje, kur reformaciniai raštai buvo spausdinami kirilinėmis rašmenimis. Čia buvo išspausdintas žymaus mokslininko Simono Budnio, vėliau tapusio arijonų vadu, išverstas į gudų kalbą Liuterio katekizmas ir 1562 m. pradėta spausdinti jo išversta į slavų bažnytinę kalbą Biblija.

Radvilos Juodojo laikais dar nebuvo sukurtos bendrinės lietuvių rašybos ir nebūta šios srities žinovų. Pirmieji lietuvių raštijos pradininkai — A. Kulvietis, St. Rapolionis, J. Zablockis buvo išguiti iš Lietuvos. Radvila Juodasis, norėdamas patraukti prie reformacijos ne tik Lietuvos sulenkėjusią, bet ir Lenkijos diduomenę, — pirmenybę atidavė lenkų kalbai, ta kalba išleisdamas Bibliją, skirtą Lenkijos reformacijai paremti. Radvila Juodasis, kovoje dėl Lietuvos savistovumo, ieškojo paramos ir Lenkijos reformacijoje.

Ne iš Lenkijos helvetiškoji reformacija pasiekė Lietuvą, kaip tai klaidingai istorikų nurodoma, bet ji savaimingai išaugo Lietuvoje. Iš Lietuvos buvo remiamas silpnai besireiškiąs reformacinis sąjūdis Lenkijoje, nes ten katalikybė per 500 metų jau buvo giliai įleidusi šaknis lenkų tautoje.

Radvila Juodasis, siekdamas išlaikyti lietuvių tautos dvasinį palikimą, tolerancijos principą padėjo Lietuvos reformacijos pagrindan. Jo pastangomis ir rūpesčiu, remiant pusbroliui Radvilai Rudajam ir kitiems žymiems Lietuvos pareigūnams, 1563 m. Vilniaus seime buvo pravesta Religinės Laisvės privilegija, kuri buvo tolygi garsiajai angliškajai Magna Charta Libertatum. 1563.VI.8 religininės laisvės privilegija, pirmoji visoj Europoj, užtikrino visoms religijoms lygias teises ir laisvę išpažinti bet kurią religiją ir ją skelbti. Buvo sulygintos katalikų bajorų teisės su protestantų ir stačiatikių tikėjimų

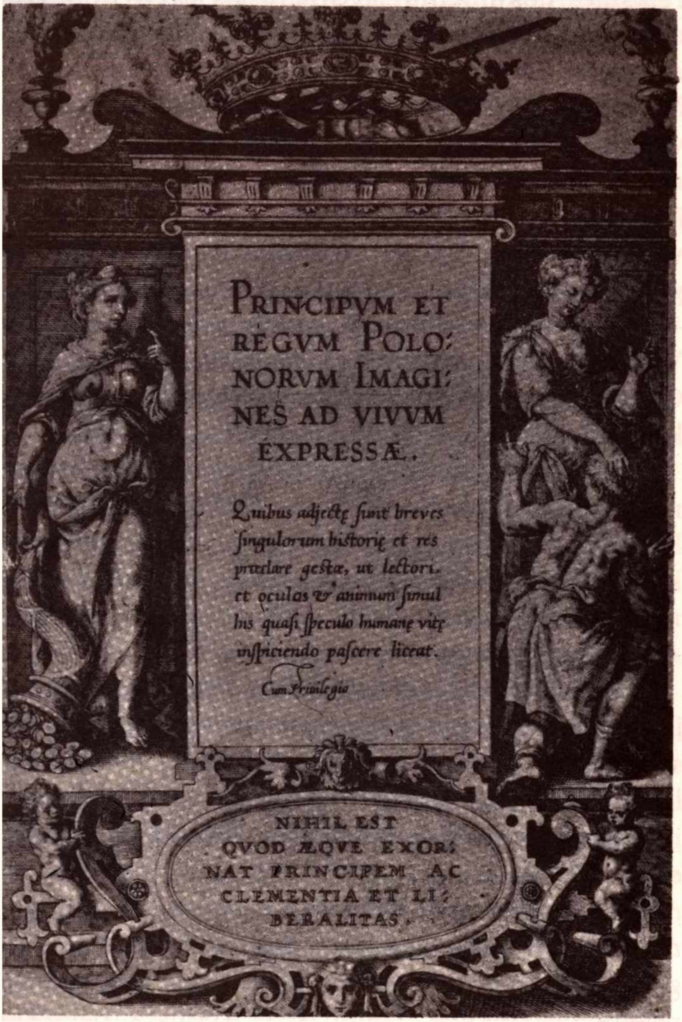

PRINCIPVM ET
REGVM POLO-
NORVM IMAGI-
NES AD VIVVM
EXPRESSÆ.

Quibus adjectę ſunt breves
ſingulorum hiſtorię et res
præclare geſtæ, ut lectori
et oculos & animum ſimul
his quaſi ſpeculo humanę vitę
inſpiciendo paſcere liceat.

Cum Privilegio

NIHIL EST
QVOD ÆQVE EXOR-
NAT PRINCIPEM AC
CLEMENTIA ET LI-
BERALITAS.

1563.VI.6 religinės laisvės privilegijos titulinis lapas išpažintojais. Šia privilegija buvo užtikrintos bajorijai politinės, asmeninės ir sąžinės laisvės. Šį epochinės reikšmės dokumentą savo parašais patvirtino: DLK didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Žygimantas Augustas, DLK kancleris ir Vilniaus vaivada kng. Mikalojus Radvila Juodasis, trys katalikų vyskupai, vienas stačiatikių kunigaikštis ir keli žymesni reformatų, katalikų ir stačiatikių didikai. Ši privilegija apėmė ir antitrinitorius (šv. Trejybės neigėjus), vad. arijonais, kuriuos Radvila Juodasis taip pat globojo, leidęs jiems savo sinodą sušaukti jo valdoje — Mardavoje 1563 m. Kalvinas raštu buvo įspėjęs Vilniaus reformatų sinodą saugotis antitrinitoriaus G. Blandratos (italų gydytojas, religinis polemistas), kaip kokio maro, bet į tai nebuvo atsižvelgta.

Tuo laiku visoje Vakarų Europoje virė žūtbūtinės religinės kovos ir karai, o DLK, kunigaikščių Radvilų valdoma, buvo tapusi tolerantiškiausiu kraštu. Daugelis dėl savo skirtingų religinių įsitikinimų, ar dėl naujų idėjų, persekioti V. Europoje, Anglijoje, buvo suradę prieglobstį DLK.

Lietuvos reformacija, dėka Radvilos Juodojo įžvalgumo, buvo įstatyta į parlamentines vėžes. Per seimus ir senatą siekta užtikrinti reformacijos laimėjimą be jokių kruvinų vidaus karų ar didesnių įtempimų. Popiežius Povilas IV, išsigandęs reformacijos pasisekimo, jau 1555 m. atsiuntė į Vilnių savo nuncijų, Veronos ir Bergamo vyskupą, Luigi Lippomano (1500-59), kilmingos šeimos bažnytinį kunigaikštį. Lippomano, panaudojęs visas diplomatines priemones įtikinti Žygimantą Augustą persekioti „eretikus“, pareikalavo suimti 8 ar 10 vyriausiųjų protestantų vadų ir jiems, be didesnių procesų, nukirsti galvas arba juos sudeginti. Kai karalius, pasibaisėjęs tokiu pasiūlymu, jį atmetė, tai Lippomano pradėjo kurstyti Lowiczo sinode susirinkusius dvasininkus, reikalaudamas imtis griežčiausių priemonių „erezijai" išnaikinti. Slaptiems Lippomano reikalavimams iškilus aikštėn, suerzinta bajorija parodė savo griežtą neapykantą ir Lippomano turėjo prašyti kardinolą Caraffą, kad jį kurija atšauktų. Į nuncijaus Lippomano parašytą įžūlų laišką, kad jis esąs labai susirūpinęs Radvilos Juodojo, kaip „eretiko", sielos išganymu, kancleris vaivada viešu atsakymo laišku, išspausdintu Karaliaučiuje, grąžino vyskupui „malonius komplimentus" (Brunonas Bušackis „Radvila Juodasis", Chicago 1977, psl. 147-151). Lietuvių Enciklopedija virš minėtą nemalonų faktą kazuistiniais išvedžiojimais užtušuoja (L. E. XVI t., 257-8 psl.).

Radvila Juodasis laikėsi demokratinių principų, nes demokratinė santvarka užtikrina plačiausias pilietines, asmenines, kūrybines ir tautines laisves. Radvilos Juodojo įkurtą „Unitas Lithuaniae", kuri buvo pašaukta ginti Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės savarankumą ir laisvę, Brunonas Bušackis taip apibūdina:

„Lygiagreta su tokiu vidiniu aristokratizmu reformatų Bažnyčioj, dėl jos sinodinės konstitucijos, raudonu siūlu ėjo ir demokratinė jos santvarka, nes juk sinodas, kuriame dalyvauja, net jame pirmaudami, pasauliečiai, yra tikras demokratinis Bažnyčios parlamentas."

„Dėl to galima būtų teigti, kad Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčiai Radvila uždėjo savo asmenybės antspaudą, padarydamas ją savo forma demokratiška, bet turiniu aristokratiška" („Radvila Juodasis", Chicago 1977, psl. 100 ir 141).

Radvilos Juodojo susirašinėjimas su pačiu reformatoriumi Jonu Kalvinu ir kitais Genevos žymiais reformatoriais baigėsi tuo, kad jo 1564.VII.16 rašytas laiškas pačiam J. Kalvinui, gyvo reformatoriaus nepasiekė, o Genevos reformatų teologų atsakymas į Radvilos pasiteiravimą, nepasiekė gyvo Mikalojaus Juodojo. .

Radvilos Juodojo priežiūroje valakų reformos nuostatai buvo priimti 1557 m. Plati agrarinė valakų reforma iš pagrindų pertvarkė krašto žemės ūkį. Reforma, kuri buvo įvykdyta XVI a. antroje pusėje, sudarė pastovias valstiečių sodybas ir sukūrė tvirtą ūkininkų luomą. Valakų reformos metu valstiečiai buvo iškeldinti iš senųjų sodybų ir apgyvendinti naujai įsteigiamose gatvinėse sodybose. Tai buvo drąsus ir aniems laikams labai racionalus projektas. Valakų reforma priklausė prie didžiausių tos rūšies darbų Europos istorijoje, kurios Lenkija niekad nesugebėjo pravesti.

Radvilai Juodajam teko diplomatiniais ginklais kovoti sustabdant totorių įsiveržimą į Ukrainą ir prijungiant Livonijos dalį prie Lietuvos. Livonijos prijungimas prie Lietuvos buvo Radvilos užsispyrimo ir didelio triūso vaisius. Pramatęs, kad viena DLK nepajėgs atsilaikyti prieš Lenkijos kėslus ir augančią Rusijos galybę, ieškojo santarvės su Švedija, siekdamas Baltoskandijos sudarymo.

Radvilos Juodojo veikla buvo plati ir šakota. Jo pastangomis buvo plečiama prekyba ir amatai, žymiai išaugo Vilnius ir kiti miestai. Jam rūpėjo įkurti Vilniuje universitetą paruošimui kadrų valstybei, kultūrai ir reformacijai. Šiems reikalams savo testamente buvo paskyręs stambias sumas pinigų. Jo priežiūroje ir vadovybėje buvo paruoštas 1566 m. II Lietuvos Statutas, kuris įteisino DLK suverenines teises bei užtikrino bajorijos pagrindines pilietines ir religines laisves.

Radvilai Juodajam vadovaujant, Žygimanto Augusto laikais Lietuva buvo tapusi laisviausia šalis visoje Europoje. Renesanso, humanizmo ir reformacijos idėjų paveikta, DLK buvo pasiekusi aukščiausią politinę galybę ir kultūros suklestėjimo viršūnę. Šių sąjūdžių įtakoje suklestėjo mokslas, literatūra, menas ir žemės ūkis. Visas politinis krašto gyvenimas buvo tvarkomas seimų priimtomis konstitucijomis, kurių nutarimus turėjo vykdyti rinkti valdovai. Lietuvos ir Lenkijos valstybės buvo tapusios bajorų demokratinėmis respublikomis.

Radvilos Juodojo milžiniški darbai bei žygiai, atlikti per trumpoką penkiolikos metų vadovavimo laikotarpį, pareikalavo iš jo nepaprastos energijos ir sumanumo. Tokius darbus tegalėjo atlikti tik didinga asmenybė, dvasios milžinas. Radvila Juodasis, savo genialiomis mintimis ir darbais, toli buvo pralenkęs savo amžininkus Vakarų Europoje.

Kng. Mikalojus Radvila Juodasis, ryžtingas reformacijos šalininkas ir platintojas, kaip Lietuvoje, taip ir Lenkijoje, Lietuvos reformacijos idėjinis ir politinis vadas, buvo vienas iš didžiųjų lietuvių tautos genijų. Radvilos Juodojo ankstyva mirtis buvo didžiausias smūgis DLK savarankiškumui ir Lietuvos reformacijai. Monumentali Radvilos Juodojo asmenybė per amžius švies Lietuvos istorijoje skaičia aureole.

REFORMACIJOS IŠPLITIMAS

Reformatai aiškindami Evangeliją, išmušdavo iš katalikų Bažnyčios rankų svarbiausį to meto ideologinį ginklą — monopoliją aiškinti krikščionių tikėjimo pagrindus. Šventraščio davimas liaudžiai į rankas katalikų dvasiškijos buvo laikomas šventenybės teršimu, išniekinimu, paslapčių valkiojimu ir atidarymu durų viešiems ir naminiams maištams.

Versti Bibliją ir duoti ją skaityti prastiems žmonėms, reiškė kelti maištą prieš katalikų Bažnyčios nustatytą tvarką. Aukštieji Bažnyčios atstovai teigė, kad Biblija savo turiniu negali būti betarpiškai prieinama paprastiems žmonėms. Tik kunigams aiškinant, pasauliečiai gali būti supažindinti su Biblijos turiniu.

Išmokyti prastus žmones skaityti Šventraštį, buvo svarbiausias ano meto reformatorių švietėjų tikslas. Mokymas be religijos platinimo tada dar nebuvo įsivaizduojamas.

Reformacijos šalininkai kaltino katalikų Bažnyčią, kad ji esanti turtingųjų susibūrimas, kad ji neskelbianti Dievo Žodžio liaudžiai, slepianti nuo jos Evangeliją ir gyvenanti ne taip, kaip joje reikalaujama. Katalikų Bažnyčia tuo laiku buvo stambiausias žemvaldys po didžiojo kunigaikščio. Jai prilausė trečdalis žemių, o naudos iš jos valstybė neturėjo. Kareivių ji neteikė, mokesčių nemokėjo, krikščionybės kaime neplatino, o valstiečių pasipriešinimas baudžiavai pasireiškė sukilimais Žemaitijoje, Anykščių bei Ukmergės pavietuose.

Lenkijos valdovų pastangos pravesti katalikų Bažnyčioj reformas, įsteigti savistovią tautinę Lenkijos Bažnyčią, kurios idėjai pritaręs karalius Žygimantas Augustas, primas J. Uchanski (1502-1581), Gniezno arkivyskupas ir dauguma didikų bei bajorų, pasekmių nesusilaukė dėl to, kad tuo reikalu buvo kreiptąsi į Romą. Karaliaus pasiuntinys vysk. S. Maciejowski, nuvykęs į Romą pasveikinti naują popiežių Povilą IV, tokiam planui, savaime suprantama, pritarimo negalėjo gauti.

Didikai ir bajorai buvo nepatenkinti dvasininkų privilegijuota padėtimi ir siekė atsikratyti nemėgiamos dvasininkų viršenybės, išsivaduoti iš dvasininkų varžtų. Žemvaldžiai buvo nepatenkinti dėl bažnytinės derliaus dešimtinės, skirtos dvasininkui, kuri juos nemažai kankino. Žemės savininkas turėjo atiduoti dvasininkams dešimtą savo derliaus dalį. Kol dvasininkas savo dešimtosios dalies neišrinkdavo ir neparsigabendavo, dvarininkas neturėjo teisės nei vieno javų pėdo nuo lauko nuimti. Kartais dvasininkas, norėdamas nubausti žemės savininką, sąmoningai nepaimdavo savo derliaus dalies, ir taip nuo rudens lietų žūdavo visas derlius laukuose. Nubaustasis turėjo badauti, o kunigas visai nepasigęsdavo iš dvarininko dešimtosios dalies, nes savo daržines galėdavo pripildyti dešimtinėmis iš kitų dvarininkų. Šis išimtinis dvasininko santykis į savo parapijos narį dvarininką dažnai buvo priežastis nemaloniems išsišokimams, ginčams ir tąsymams po teismus. Tokie ir panašūs atsitikimai negalėjo būti sprendžiami pasaulietiniuose teismuose, nes dvasininkai priklausė tiesioginiai popiežiaus jurisdikcijai. Dvasiškių teismai beveik visada bylas išspręsdavo Bažnyčios naudai.

Reformacija ėmėsi keisti blogus papročius. Ji stengėsi apvalyti nuo jų Bažnyčią. Vertė vyskupus ir kunigus mokytis. Kad dvasininkai dirbtų iš pasišventimo ir nesiektų bažnytinių vietų dėl turto, reformatai siūlė atimti iš Bažnyčių ir vyskupysčių išpūstas privilegijas. Reformacijos laimėjimas reiškė bažnytinių beneficijų: dvarų, žemių ir miestų jurzdikų nuosavybės panaikinimą ir pasaulietiškos valdžios iš Bažnyčios atėmimą. Per reformaciją bažnytinės žemės atitektų valstybei, pakiltų iždo pajamos, padidėtų šauktinių ir samdytų kareivių skaičius. Viena, visiems bendra religija idėjiškai vienytų visus gyventojus, atpalaiduotų juos nuo stačiatikių ir katalikų religinių centrų, esančių už valstybės sienų.

Valdžios priešakyje stovėję didikai neabejojo reformacijos naudingumu ir jie reformaciją parėmė. Siekdami valstybę sustiprinti ir pakelti jos gyventojų ūkį bei kultūrą, jie buvo priešiškai ir vieningai nusistatę prieš katalikų Bažnyčią ir siekė visą Lietuvos gyvenimą paimti į savo rankas. Šveicariškai reformacijai Lietuvoje stiprų impulsą davė Radvila Juodasis. Remdamasis savo aukštomis pareigomis, didele įtaka ir gausiais turtais, būdamas įžymiausiu ir galingiausiu šulu, galėjo nesivaržydamas spiesti aplink save reformatus, kurių nemažai buvo tarp Lietuvos didikų.

Prie reformacijos dėjosi vieni iš įsitikinimo, kiti dalinai dėl politinių, kultūrinių ir ekonominių išskaičiavimų, dar kiti dėl karjeros, kad patikus galingam ir įtakingam kng. M. Radvilai Juodajam ir gauti jo globą bei protekciją. Kadangi jis buvo ypatingai įtakingas, DLK faktinas valdovas, tai jo pavyzdį pasekė ir didžiuma bajorų. Reformacijai plėstis padėjo ir bajoriškoji šlėkta, nes jiems buvo gera proga pasisavinti katalikų Bažnyčios turtus. Iš didikų katalikų Bažnyčią apleido: Abramavičiai, Chodkevičiai (broliai Jeronimas, Grigas, Jurgis), Pacai, Kęsgailos, Prunskiai, Puzinai, Sapiegos, Bilevičiai, Giedraičiai, Voinos, Hlebavičiai, Kiškos, Valavičiai, Tiškevičiai, Oginskiai ir kt. Beveik visa diduomenė buvo patekusi reformacijos įtakoje.

Tuo laiku kultūros pagrindu buvo ne miestas, bet didiko dvaras. Bajorai žemvaldžiai, priėmę naują tikėjimą, stengdavosi jį praplatinti ir savo valstiečių tarpe. Parapijas steigdavo daugiausia dvarininkai savo dvaruose, ar prie jų įkurtuose miesteliuose, statydami bažnyčias, steigdami prie jų mokyklas ir užlaikydami kunigus bei mokytojus. Tuo laiku veikė patronato teisė. Dvarininkai savo lėšomis statę bažnyčias, turėjo balsą parenkant tai bažnyčiai kleboną. Tokius dvarininkus, Bažnyčios globėjus ir rėmėjus, imta vadinti kuratoriais, kurie kartu su dvasininkais rinkdavosi aptarti bendrųjų Bažnyčios reikalų. Reformatų Bažnyčios pirmuoju kuratoriumi laikytinas kng. M. Radvila Juodasis.

Valstiečiai Bažnyčios ir mokyklos pasirinkti negalėjo. Todėl valstiečių dalyvavimas reformacijos sąjūdyje nuo jų pačių valios nepriklausė. Žemvaldys skyrė kunigą savo parapijai, todėl kokio tikėjimo buvo kunigas, tokio tikėjimo turėdavo būti ir visi valstiečiai. Jie tegalėjo lankyti tą bažnyčią ir klausyti to kunigo, kurį jiems skyrė ponas. Valstiečiai buvo abejingi religijai tiek katalikų, tiek evangelikų.

Reformatai pirmieji ėmė versti valstiečius mokytis ir klausyti Dievo žodžio. Nors liaudis buvo raginama lankyti evangeliškas pamaldas, tačiau ji anuo metu tūnodama didžiame baudžiaviniame skurde ir būdama neišprūsusi, per trumpoką reformacijos gyvavimo laiką nepajėgė į evangeliškas tiesas įsigilinti, jas įsisąmoninti ir tvirtai priimti. Tai būvusiai liaudies būsenai yra charakteringas vieno valstiečių atstovo pasisakymas Taronio sinode 1595 m.: „. . . Mes kaimiečiai žmonės neturtingi ir mums visai nėra laiko mąstyti apie Dievą, nes ponai ir nedieldieniais randa mums gana darbo ir nuo šios sunkios vergijos neišgelbės mus nei Dievas, nei velnias" (Dr. K. Gudaitis „Lietuvos liuteronai ir reformatai laikų bėgyje", „Mūsų Sparnai", 1955 m., 10 psl.).

Miestiečiai prie reformacijos dėjosi socialiniais sumetimais, nes jiems buvo reikalinga laisvė ir lygybė. Miestiečiai nors ir buvo laisvi nuo baudžiavinės priklausomybės, bet savo teisėmis nebuvo lygūs su bajorais. Miestiečiai negalėjo užimti valstybinių postų, būti aukštais dvasininkais. Jeigu didikai buvo suinteresuoti bažnytinių žemių sekuliarizacija, tai tuo dar labiau buvo suinteresuoti miestiečiai.

Bažnyčią sudaro žmonės, tad žmonės turi ją valdyti ir žmonėms ji privalo tarnauti. Kunigas, panašiai kaip mokytojas mokykloje, apsako Dievo Žodį. Protestantai nesudarė, kaip katalikai, tarptautinio internacionalo. Kiekviena protestantų Bažnyčia tvarkosi savo valstybės ribose atskirai ir savistoviai. Nuo reformacijos sąjūdžio pradžios patys naujo sąjūdžio šalininkai save vadino evangelikais. Protestanto terminas iškilo 1529 m., kai šv. Romos imperijos reichstagas Speyeryje (Vokietijoje) uždraudė reformacijos pasireiškimą, o evangelikai prieš tai protestavo. Nuo to laiko įsigalėjo „protestanto" ir „evangeliko" vardai. Po Trisdešimties metų (1618-48) karo šveicariškos reformacijos pasekėjai pasivadino tiesiog reformatais.

Protestantizmas, — demokratijos reiškėjas ir augintojas, — tikėjimą išlaisvino iš visokių dogmų, nesikiša į asmeninę žmogaus sąžinę ir laisvę, į valdžios politiką, davė laisvę mokslui. Nuo reformacijos pradžios evangelikų Bažnyčioms teko stovėti ir kovoti demokratijos priešakyje. Protestantų Bažnyčios, kaip jos narių tvarkomos, nestovi vietoje, pagal gyvenimo eigą progresuoja ir per tai jos randasi progreso avangarde.

Per pusę šimtmečio šveicariškoji reformacija taip įsigalėjo DLK, kad beveik visiškai nustelbė katalikybę ir išstūmė ją iš daugelio jos turėtų pozicijų. 1563 m. Ukmergės paviete nebebuvo likę nė vieno bajoro kataliko. Žemaitijoje iš buvusių tuo laiku 38 bažnyčių ir tiek pat kunigų, bebuvo likę tik septyni besislapstą katalikų kunigai. Tą faktą tvirtina Žemaitijos vysk. Motiejus Valančius (1801-1875) ir jėzuitas istorikas V. A. Kojalavičius (1609-1677). Lietuvių Enciklopedija, neigdama tokį faktą, teigia būk tai esą galima pavardėmis surasti anuo metu buvus 17 katalikų kunigų (XII t., 197 psl.). Reformacijos metu likusias tuščias katalikų bažnyčias užėmė reformatai, ar apleistos ir netaisomos pačios sugriūvo.

Radvilos Juodojo vadovaujama Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia, kuriai anuo metu priklausė didžiuma didikų ir bajorų, per trumpą laiką visoje DLK buvo pasiekusi apie 200 parapijų. Vilniaus sinodui priklausė ne tik Lietuvos, bet ir Baltgudijos parapijos, kurios buvo suskirstytos į šešis distriktus su superintendentais priešaky. DLK šveicariškoji reformacija didžiausią mastą buvo įgavusi XVI a. trečiame ketvirtyje ir ji buvo dominuojanti Bažnyčia visoje DLK-tijoje, nustelbusi katalikų Bažnyčią. Reformacijos žydėjimo metu DLK valstybiniame gyvenime reformatai taipgi buvo stiprūs. 1563 m. DLK taryboje iš 18 narių buvo 10 reformatų. 1569 m. Lietuvos—Lenkijos senate buvo 70 katalikų, 58 reformatai ir 2 stačiatikiai.

Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia, kaip lietuvių tautos vadovų įkurta ir savistoviai išsivysčiusi, yra tautinė Lietuvos Bažnyčia. Jos vyriausias organas yra sinodas, kuriame sprendžiamu balsu dalyvauja kunigai, kuratoriai, miestų ir parapijų rinkti atstovai. Sinodo nutarimų vykdymo organu yra kolegija. Pirmieji sinodai svarstydavo vien dvasinius klausimus, ekonominius reikalus paliekant patiems kuratoriams išspręsti. Tik XVII a. sinodas tapo juridiniu asmeniu. Kuratoriui mirus, jo globotą parapiją su visais turtais perimdavo sinodas savo žinion.

ARIJONIZMAS

Religinės laisvės privilegija suteikė įvairioms reformacijos kryptims veikimo laisvę, kurios savo įtaka sukomplikavo Lietuvos reformaciją ir iš dalies prisidėjo prie jos susilpninimo. Vilniaus mieste, reformatų miestiečių tarpe, ėmė burtis radikalusis sparnas, priėmęs antitrinitorių (antitrejybininkų) arba arijonų vardą.

Arius buvo IV a. pirmoje pusėje Aleksandrijoje, š. Egipte, naujo krikščioniško mokslo apie Kristaus asmenį skelbėjas ir tikybinės atskalos kūrėjas, kurį 325 m. Nikėjos ir 381 m. Konstantinopolio visuotini bažnytiniai susirinkimai pasmerkė.

Arijonizmas, radikalusis reformacijos sparnas, neturėjo vieningos pažiūros. Jis jungė visus radikaliosios reformacijos pasekėjus: antitrinitorius, anabaptistus, socinijonus, unitarus ir kitus. Arijonai, kritikuodami religiją, atmetė ne tik šv Trejybės mokslą, kai kurias kitas katalikų dogmas, bet laisvai aiškindami Šventraštį buvo tos nuomonės, kad religija yra tiek teisi, kiek ji neprieštarauja protui.

Arijonai atmetė pirmapradę nuodėmę, nepripažino Kristaus atpirkimo aukos. Mokė, kad vien tikėjimo be gerų darbų sielos išganymui neužtenka. Mirtis nesanti bausmė už nuodėmes, o naturalus gamtos reiškinys. Kai kurie arijonai neigė sielos nemirtingumą ir pomirtinį gyvenimą. Jie atmetė bažnytinę hierarchiją, apeiginį ritualą, šventąsias paslaptis sakydami, kad reikalingi mokytojai, bet ne kunigai, — tarpininkai tarp Dievo ir žmogaus.

Reikalavo sulyginti luomus, panaikinti baudžiavą, visiškos turtinės bei socialinės lygybės. Reikalavo gyvenimą tvarkyti pagal pirmųjų krikščionių pavyzdžius, aprašytus Apaštalų darbuose. Reikalavo atsisakyti nuo karų, net ir tuo atveju, kai priešas graso pavergti visą kraštą. Neigė valstybinį teismą, karinę tarnybą, paklusnumą valdžiai. Pasisakė prieš mirties bausmę, ginklo vartojimą. Skelbė meilę priešui ir atsisakymą atsilyginti už piktą ir t.t.

Arijonizmas iš religinio judėjimo perėjo į socialinį. Radikaliausieji reformatoriai, artėdami prie liaudies, priėjo prie utopinio socializmo, o ne vienas bajoras ir miestelėnas net prie ateizmo.

Vienu iš antitrinitarizmo pradininkų Lietuvoje buvo italas gydytojas Jurgis Blandratas (a. 1515-1590), Vilniuje gyvenęs 1562-63 metais. Žymiausiais jo bendraminčiais buvo lenkas Simonas Budnis ir lietuvis Petras Gonesijus.

Simonas Budnis (1530-1593) mozūras, žymus humanistas, mokslininkas, vienas žymiausių Lietuvos arijonų atstovų. Vilniuje 1558-60 m. buvo reformatų katechetu (mokytoju). Parašė daug religinio turinio veikalų lotynų, lenkų ir rusų kalbomis. Jo racionalistiniai samprotavimai apie dangų, pragarą, pomirtinį gyvenimą prisidėjo prie kritiškesnės antireliginės minties, prie laisvamanybės.

Petras Gonesijus (a. 1525-1581) mokslininkas, profesorius, dalyvavo Lietuvos reformatų sinoduose ir parašė eilę poleminių veikalų.

Martynas Czechowicz (1532-1613) lenkas, P. Gonesijaus mokinys, nuo 1559 m. buvo Vilniaus reformatų mokyklos mokytojas. 1561 m. rugsėjo mėn. Radvilos Juodojo buvo pasiųstas su labai

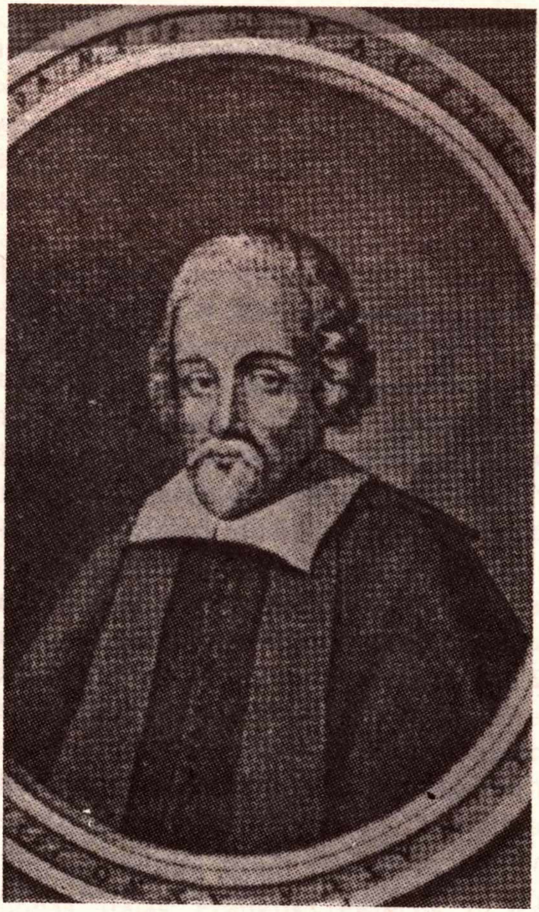

FAUSTAS SOCINUS (Sozzini)
1539-1604

svarbia misija pas J. Kalviną į Genevą. Vėliau tapo anabaptistu, socialinių teiginių gynėju. Parašė lenkų kalba keletą veikalų.

Anabaptistai (persikrikštiję) tai plebėjiška sekta, griežti asketai, nenuilstami, fanatiški, atkakliai skelbė savo mokslą. Jie reikalavo, kad žmonės būtų krikštijami tik subrendę ir sąmoningi. Jie skelbė artėjantį pasaulio perversmą, vaizduodami jį kaip mistišką „paskutinį teismą".

Faustas Socinus (Sozzini, 1539-1604) advokatas, 1579 m. iš Italijos atvykęs ir Vilniuje išbuvęs ligi 1604 m., visus buvusius nesutarimus tarp Lietuvos ir Lenkijos arijonų parapijų išlygino, išdėstęs savo mokslo pagrindus atskiru raštu. Dėl to arijonai buvo pradėti vadinti socinijonais ir anabaptistais.

Arijonų didžiausias globėjas buvo Radvilos Juodojo sesuo Ona Radvilaitė Kiškienė, o vėliau jos sūnus didikas Jonas Kiška, Žemaitijos seniūnas ir Vilniaus pilininkas, miręs 1591 m. Daugiausia arijonizmas pasireiškė Lenkijoje ir jie ten turėjo iš viso 73 parapijas, Lietuvoje bene tik dvi — Kėdainiuose ir Tauragėje. 1562 m. Pinczowo sinode Lenkijos arijonai atsiskyrė nuo reformatų ir sudarė atskirą mažąją reformuotąją Bažnyčią, pasivadinusia „Bracia Polscy". Jie patraukė į savo pusę nemažai reformatų ir jų kunigų ir tuo susilpnino reformatų Bažnyčią. Lenkijoje jų centrais buvo Pinčovas, Vengrovas ir ypač Rakovas.

Jonas Senenskis, Žarnoveco kaštelionas, 1569 m. įsteigė nedidelį miestelį Rakovą, Sandomiro vaivadijoje, kuriame susibūrę radikaliausi reformacijos atstovai, Dievo karalystės žemėje kūrėjai, įsteigė komuną paremtą socialine utopija. Rakovas virto beveik arijonų akademija su teorija, dėstoma mokykloje ir per pamokslus, su amatų, prekybos ir žemės ūkio praktika. Rakove akademinė arijonų gimnazija veikė 1604-37 m. Čia buvo spausdinami ir daugumas jų raštų ir kasmet rinkosi jų generaliniai sinodai. Tuo būdu, vietoje anksčiau veikusių valstybėje dviejų Bažnyčių atsirado net penkios: katalikų, stačiatikių, liuteronų, reformatų ir arijonų. Reformacijos susiskaldymas į sroves neturėjo lemiamos reikšmės į jos pralaimėjimą, kaip kai kurių teigiama, bet tik sumažino jos atsparumą prieš smurtingą kontrreformaciją.

Reformacijos sąjūdyje įsigalint redikaliajam sparnui, reformacija pasidarė pavojinga valdantiems feodalams. Radvila Juodasis kreipėsi į karalių Žygimantą Augustą prašydamas ištremti iš krašto arijonų sąjūdžio vadus, kurie sudarė sąjūdžio branduolį, nes jie daugumoje buvo svetimšaliai atvykę iš Italijos, Vengrijos. Karalius buvo pažadėjęs išpildyti Radvilos prašymą, bet nuo to jį sulaikė popiežiaus nuncijus Commendoni ir Varmijos vysk. kardinolas Hosijus, nes „karas tarp eretikų — palaima katalikų Bažnyčiai" (Viktoras Karosas „Lietuvos ryšys su Amerika", Chicago 1977, psl. 56).

Lietuvoje arijonai pirmieji sumokėjo už savo pažiūras gyvybės kainą. Pirmoji smurto auka buvo arijonas italas Frankus (Francus di Franco). Jis atvyko į Lenkiją su tėvu, kuris gavo mokesčių rinkėjo vietą. Krokuvoje tapęs reformatu, išvyko į Italiją mokytis. Ten už skleidimą arijoniškos erezijos su keliais pasekėjais buvo suimtas ir uždarytas į kalėjimą. Pabėgęs iš kalėjimo, per Lenkiją, atvyko į

Vilnių ir čia vertėsi mokytojavimu ir aktyviai dalyvavo arijonų judėjime.

1611 m. birželio 2 d. Vilniuje su didelėmis iškilmėmis buvo švenčiama Dievo Kūno šventė — Devintinės. Jėzuitai su savo akademijos auklėtiniais pasistengė, kad procesija būtų įspūdinga. Miesto gatvėse buvo pastatyta altorių, triumfalinių arkų. Eitynėse dalyvavo orkestrai, chorai, vežimai su gyvaisiais paveikslais. Eitynėse tarp daugelio kunigų ir vienuolių buvo popiežiaus pasiuntinys Simonetas ir karaliaus Zigmanto Vazos žmona. Lorencas Frankus, susitikęs su procesija, prašneko į minią, ragindamas mesti stabmeldystę ir pasidaryti tikrais krikščionimis. Reformatai, ypač radikaliosios krypties, tokius katalikų renginius, šventuosius paveikslus ir statulas, stebuklingas vietas laikė stabmeldyste ir apgaule.

Drąsusis arijonas, išdrįsęs prašnekėti į fanatišką minią, tuojau buvo suimtas ir uždarytas rotušės kalėjime. Vyskupo ir karalienės įsakyti didieji Vilniaus magnatai tardė kalinį, reikalaudami pasakyti, kas iš mieste esančių eretikų paskatinęs jį tokiai piktadarystei. Frankus užsispyręs tvirtino, kad jis veikęs be pašalinių žmonių įtakos, vien tik garbindamas Dievą ir nepakęsdamas stabmeldiško reginio. Tada jam buvo tardytojų prikištas noras nužudyti karalienę. Į tai Frankus atsakė, jog Prancūzijoje, Britanijoje, Niderlanduose karalių žudikais buvę popiežininkai ir jėzuitai, o ne tikrosios evangelijos pasekėjai. Tokiu atsakymu buvo perpildyta kaltintojų ir tardytojų rūstybė. Tų metų liepos 1 d. nukirsta Frankus galva su ištrauktu liežuviu buvo pasmeigta aikštėje ant aukštos karties, o kūnas sukapotas į keturias dalis ir pasmaigstytas ant baslių už miesto sienos (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 118-119).

Tais pačiais 1611 m. Varšuvoje buvo nužudytas Tiškevičius, o 1647 m. taipgi Varšuvoje buvo sudegintas Schlichting. 1627 m. Liubline minia sunaikino arijonų bažnyčią.

1638 m. Rakovo komunos kolegijos moksleiviai apmėtė akmenimis kryžių, stovėjusį prie miesto vartų. Dėl šio atsitikimo katalikai, jėzuitų vadovaujami, sukėlė visoje Rzeczpospolitoje didžiausį triukšmą. Varšuvos seimo teismo sprendimu buvo uždaryta Rakovo kolegija, spaustuvė ir bažnyčia. Tada arijonai persikėlė į Volynę, į Kiselino miestelį, kurį valdė Ukrainos bajoras arijonas Jurijus Čaplika. Tačiau 1644 m. karalius įsakė Čaplikai uždaryti mokyklą ir savo bendraminčius išvyti. 1647 m. Varšuvos teismo nutarimu visoje Rzeczpospolitoje buvo uždarytos visos arijonų spaustuvės ir mokyklos.

Švedų karo metu kai kuriems arijonams palaikius įsiveržusius į Lietuvą ir Lenkiją švedus, jie buvo apšaukti valstybės išdavikais. 1658 m. seimas priėmė konstituciją, kad per trejus metus kiekvienas arijonas, nepanorėjęs tapti kataliku, privalo savo turtą likviduoti ir apleisti kraštą. O tų trijų metų laikotarpyje jiems buvo uždrausta laikyti savo pamaldas ir dalyvauti viešajame gyvenime. 1659 m. seimas šį terminą sutrumpino ligi 1660.VII.10. Tą patvirtino ir 1661 m. seimas. Kas po to skelbs arijonų mokslą, bus baudžiamas mirtimi.

Arijonai buvo priversti apleisti Lenkiją ir Lietuvą. Nors arijonų sąjūdis buvo perankstyvas, visgi ir tuomet turėjo teigiamos įtakos. Jie steigė mokyklas, švietė liaudį, spausdino knygas ir pirmieji reikalavo baudžiavos panaikinimo.

Arijonai buvo ištremti į Transilvaniją, kur jie vengrų buvo vadinami unitarais. Tremtinių dalis prisiglaudė Prūsijoje, kur juos parėmė kng. Bogusłovas Radvila, Silezijoje, bet daugiausia jų atsirado Olandijoje. 1656 m. Amsterdame jie išleido 10 tomų „Bibliotheca Fratrum Polonorum" ir kitus veikalus. Vėliau jie atvyko į Angliją, o XVIII a. iš Anglijos unitarizmas pateko Šiaurės Amerikon. Iš unitarų tarpo buvo JAV prezidentais: Washington, Adams, Jefferson, Lincoln ir Benjamin Franklin. Unitarais taipgi buvo filosofas Channing, poetai Emerson, Longfellow ir kt.

RADVILOS RUDOJO METAI

Mikalojus Radvila Rudasis (1512-1584), pirmas Biržų—Dubingių kunigaikščių Radvilų šakos pradininkas, jaunas būdamas mokėsi Vokietijoje ir keliavo po Europą. Radvila Rudasis, karalienės Barboros Radvilaitės Goštautienės, Žygimanto Augusto žmonos brolis, iki pusbrolio Radvilos Juodojo mirties buvo DLK didysis etmonas ir Trakų vaivada. Kancleriu ir Vilniaus vaivada tapo po pusbrolio Mikalojaus Juodojo mirties 1565 m. Vaivados ir didžiojo etmono pareigas ėjo ligi gyvos galvos, o kanclerio ligi 1579 m., pakeitus jį E. Valavičiui. Abu pusbroliai Juodasis ir Rudasis buvo pirmieji Lietuvos senatoriai ir kone tikri krašto valdovai.

Ilgai trukusiame Livonijos kare su Maskva Radvila Rudasis su lauko etmonu reformatu Grigu Chodkevičiumi 1564 m. sausio 26 d. laimėjo didelį mūšį prieš daug skaitlingesnį priešą Maskvos carą Joną Žiaurųjį, kurio garsas nuaidėjo po visą Europą. Ties Ulos upe, prie Ivacisko kaimo, netoli Polocko, teturėdami 4000 vyrų, išblaškė 30000 rusų kariuomenę.

Radvilai Rudajam po pusbrolio mirties perėmusiam Lietuvos reformacijos vadovybę, globą ir rėmimą, teko pergyventi kelis skaudžius smūgius. Pirmas didelis smūgis lietuvių tautą ištiko primetus prievartiniai Liublino uniją. Su Ulos mūšio laimėjimu karas su Maskva nebuvo baigtas. Lenkija nesutiko Lietuvai padėti, jei nebus sudaryta su ja glaudesnė unija.

Radvila Rudasis griežtai gynė Lietuvos savarankumą ir pasižymėjo didele lenkų neapykanta dėl jų noro padaryti Lietuvą savo valstybės dalimi. Po Radvilos Juodojo mirties jis buvo Liublino seime lietuvių delegacijos galva ir savo argumentais prieštaravo lenkų įrodinėjimams, kad Jogaila dovanojęs Lietuvą Lenkijos karūnai.

1569 m. vasario 12 d. Krokuvos kardinolui Padniewskiui lenkų vardu išsitarus, jog lietuviai jau seniai (nuo Horodlės aktų laikų) yra dovanoti Lenkijai, į tai Radvila Rudasis atkirto: „Jei mes buvome jums padovanoti, tai kuriems galams jums reikalinga unija su mumis? Mus niekas negali kam nors dovanoti, nes mes esame laisvi žmonės. . . Lenkams Lietuva dovanodavo šunų skalikų, žirgelių žemaitukų, bet ne mus, laisvus ir kilmingus žmones! . . . Kiekvieną, kuris norėtų mus pavergti, laikysiu tironu, o ne savo viešpačiu".

Lietuvos delegacijai dėl nesutarimų demonstratyviai apleidus Liublino pasitarimus, Žygimantas Augustas įjungė į Lenkiją 4-rias pietines Lietuvos provincijas: Palenkę, Podolę, Voliniją ir Kijevą, atplėšdamas trečdalį Lietuvos žemių. Į paskutinę Liublino seimo sesiją 1569.VI.27, kai lenkai jau buvo atplėšę iš DLK pietines provincijas, Radvila Rudasis, nieko gero nebesitikėdamas, nebevyko ir Liublino unijos akto savo parašu nepatvirtino.

Paskutiniame Liublino seime Lietuvos atstovams vadovavo reformatai: Žemaitijos seniūnas Jonas Jeronimas Chodkevičius (a. 1525-1579) ir vicekancleris (vėliau kancleris) Eustachas Valavičius. J. Chodkevičius 1569.VI.27 pasakė istorinę, visus sujaudinusią, graudžią kalbą, maldaudamas Žygi-

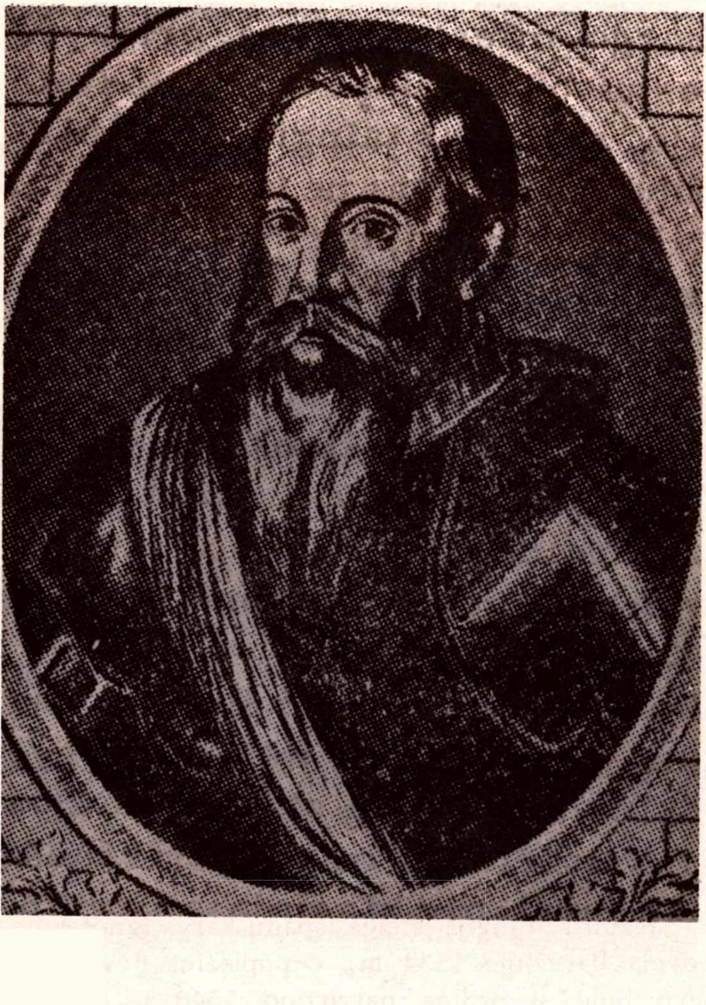

MIKALOJUS RADVILA RUDASIS
1512-1584

mantą Augustą neskriausti savo tėvų krašto, maldavo ašarodamas ir net atsiklaupdamas, o paskum jį suklaupė visi Lietuvos atstovai. Scena buvo taip graudi, kad net daugelis lenkų apsiašarojo. Liublino unija buvo formaliai patvirtinta ir Lietuvai prievarta primesta 1569.VII.1. Iš Lietuvos ir Lenkijos atskirų valstybių buvo sudaryta viena bendra bajorų demokratinė Respublika — Rzeczpospolita. Pagal Liublino uniją abi valstybės pasilaikė atskirai administraciją, kariuomenę , iždą ir teismus.

Antras smūgis, kuris buvo ypač skaudus Lietuvos reformacijai, tai jėzuitų atsiradimas Vilniuje, kurie atsikraustė nepripuolamai taip pačiais Liublino unijos primetimo 1569 m. Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius-Šuškovskis (1504-1579) nepajėgdamas kovoti su sparčiai plintančia reformacija, jos sutramdymui pasirūpino aštriu ir stipriu kovos ginklu — 1568 m. pakvietė iš Europos Jėzuitų ordiną.

Su jėzuitų atkvietimu Vilniuje prasidėjo katalikų reakcija, t.y., prasidėjo tikybinės kovos, turėjusios labai žalingos įtakos Lietuvos kraštui. Prasidėjo neapykanta, persekiojimas, pamintas pagarsėjęs Lietuvos tolerantiškumas. Su reakcija buvo nešama drauge Lietuvon ir lenkų kalba, kuri buvo prasidėjusi su krikšto primetimu ir kuri bažnyčias buvo užvaldžiusi iš pat pradžių, nuo pat krikščionybės įvedimo.

Jėzuitų draugiją įsteigė ispanų karys Ignotas de Loyola Paryžiuje 1534 m., o popiežius Povilas III savo bule šį ordiną patvirtino 1540 m. Jėzaus Draugija yra viena iš svarbiausių, pajėgiausių ir didžiausių Romos Katalikų Bažnyčios organizacijų.

Jėzuitų ordino pagrinde padėtas aklumo principas, t.y., visiškas, be jokio abejojimo, atsidavimas katalikybei ir neatodairinis jai paklusnumas. Jėzuitų ordinas disciplinuotas: turi griežtą ir kietai sudarytą savo veiklos ir vienas kito sekimo sistemą ir privalo klusniai atlikti visa, ką Romos popiežiai įsako. Jėzuitai buvo didžiausi ir pirmaeiliai katalikybės gynėjai, aršiausi kovotojai prieš bet kokią pasireiškiančią R. Katalikų Bažnyčioje ereziją ir prieš protestantizmą. Jie veržėsi paimti savo kontrolėn bažnyčias, mokyklas, mokslo institucijas, teismus ir būti viešpačiais politikoje, valdžioje ir kitose srityse. Vadovaudamiesi principu: „Tikslas pateisina priemones", nevengė teroro ir jį naudojo.

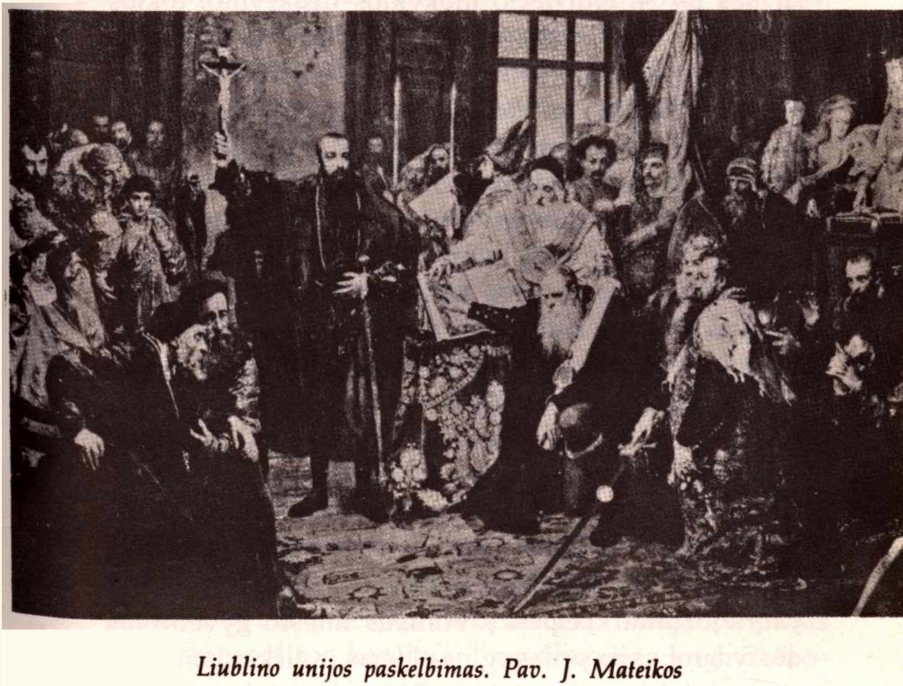

Liublino unijos paskelbimas. Pav. J. Mateikos

Atvykusių Lietuvon jėzuitų pagrindinis tikslas buvo: sunaikinti pasireiškusias renesanso, humanizmo ir ypač reformacijos idėjas ir dvasią; užslopinti lietuvių tautinę ir valstybinę sąmonę, laisvės ir savistovumo troškimą; paversti visą kraštą Lenkijos kolonija. Pirmiausia jėzuitams rūpėjo trys svarbiausi dalykai: paimti į savo rankas mokyklas, religijos liaudyje platinimo monopolį ir patraukti savo pusėn didikus.

Reformatai dėjo pastangas įsteigti Lietuvoje universitetą. 1568 m. liepos 10 d. Vilniaus seime Lietuvos bajorai prašė didįjį kunigaikštį duoti leidimą—privilegiją įsteigti Vilniuje ar Kaune kolegiją, nes po A. Kulviečio mokyklos uždarymo, tokios mokyklos Lietuvoje nebuvo. Nors Žygimantas Augustas Vilniaus dvare laikė dvasininkus reformatus, vienok 1569 m. kolegijai steigti privilegiją davė ir ją įsteigti pavedė Vilniaus vysk. V. Protasevičiui ir jo į Lietuvą atkviestiems jėzuitams. 1570 m. Vilniuje jėzuitams kolegiją įsteigus, kaip tvirtą tvirtovę kovai prieš reformaciją, V. Protasevičius tuojau išsiuntinėjo savo diecezijos parapijoms raštą, kuriuo buvo skelbiama, kad kolegija aprūpinta turtais, kad ji turi savo mokslo programą ir kad bajorai leistų į ją mokytis savo sūnus. Tuo pačiu raštu buvo įsakyta parapijų kunigams pažymėti knygose, kada raštas buvo paskelbtas tikintiesiems. Už neklausymą buvo grasinama bažnytinėmis bausmėmis. Vyskupas siekė sutramdyti į reformaciją linkstančius ir jėzuitų remti nenorinčius kunigus. O patys jėzuitai kreipėsi į Vilniaus miesto gyventojus dėstydami savo pedagogines idėjas ir aiškindami, kad mokslo žinios reikalingos ne vien tikėjimui, paties žmogaus naudai, bet ir valstybei.

Paskutiniam Jogailos dinastijos valdovui Žygimantui Augustui 1572 m. mirus, konvokaciniame seime, protestantams vadovaujant, 1573.I.28 buvo surašytas konfederacijos aktas, kuriuo visi pasižadėjo dėl tikybinių skirtumų vieni kitų nepersekioti. Nors aktą pasirašė ir dalis katalikų, bet tuojau pasipylė protestai. Visos katalikų dvasiškijos vardu protestavo primas Uchanski ir eilė Lenkijos vaivadijų. Protestantai sutikdami politiniais sumetimais rinkti karalių kataliką reikalavo, kad pasirašytas konfederacijos aktas būtų pateiktas naujam karaliui prisiekti kartu su kitomis pagrindinėmis teisėmis. Katalikai stengėsi prie to neprileisti.

Karalius Steponas Batoras, nepaisydamas katalikų dvasininkijos protestų, priėmęs priesaiką, patvirtino 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktą, kuris pasidarė Rzeczpospolitos pagrindiniu, protestantų ginamu, katalikų nuolat puolamu, tikybinės laisvės įstatymu. Jis ištisai buvo įrašytas į „Pactą Conventą", kuriuo buvo prisaigdinami naujai išrinkti karaliai ir įtrauktas į 1588 m. III Lietuvos Statutą. Evangelikai, sudarę tame seime daugumą, pirmą kartą buvo pavadinti disidentais, o pats seimas — pax dissidentum.

Aukščiausioji Rzeczpospolitos valdžia stojo kontrreformacijos pusėn. Nė vienas iš išrinktų karalių, nors ir prisiekdavo Pacta Conventa, bet jos nesilaikė, tolerantingumu nepasižymėjo, buvo ne tik šališki, bet ir priešiški reformacijai. Naujai išrinktas Rzeczpospolitos karalius Transilvanijos kng. Steponas Batoras (valdė 1576-1586) nors sakėsi, kad „esu žmonių, o ne sąžinės karalius", palaikė ir rėmė jėzuitus ir jų veiklą. 1577 m. kovo 27 d. privileginiu raštu jis leido tik Vilniaus vyskupui steigti ir išlaikyti mokyklas. Vilniaus vaivadai adresuotame rašte sakoma: „Draudžiame ir neleidžiame bet kam, kurio aukšto rango ir luomo bebūtų, nei viešai, nei privačiai steigti nei statydinti jokią naują šventyklą, namus bei kiemą mokyklai surinkti ir susirinkimui mūsų Vilniaus mieste, o pastatytuose namuose steigti mokyklas arba bet kokius neįprastinius susirinkimus, grasinant už peržengimą tų namų netekimu arba atėmimu ir, beto, 10,000 kapų grašių bauda mūsų iždui" (J. Jurginis „Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje", Vilnius 1965, psl. 253).

Steponas Batoras 1579 m. jėzuitų kolegiją pakėlė į akademiją ir suteikė jėzuitams daug žemių DLK ir Livonijoje. Batoras negailėjo lėšų jėzuitų mokykloms kurti ir joms remti. Batoras įsteigė jėzuitų kolegijas Polocke, Rygoje, Tartu (Dorpate), Nesvyžiuje.

Vilniaus Jėzuitų Akademijoje vietine kalba buvo laikoma lenkų kalba. Mokslo kalba, kaip ir visoje Vakarų Europoje, buvo lotynų kalba, o gimtajai kalbai tebuvo skiriamas tik pagalbinis vaidmuo. Lietuvių kalba, kaip atskiras dalykas, akademijoje niekada nebuvo dėstoma. Lietuviai, norėdami išmokti lotyniškai, pirma turėdavo mokytis lenkiškai.

Jėzuitų mokyklose bajorų vaikai buvo auklėjami katalikų Bažnyčios dvasioje ir klusnume popiežiui. Jėzuitų mokyklos buvo ne grynai mokslo institucijos, bet daugiau jėzuitinės indoktrinacijos židiniai. Jiems „rūpėjo ne pats aukštasis mokslas, o tik mokyklinėmis priemonėmis nugalėti įsigalintį Lietuvoje protes-

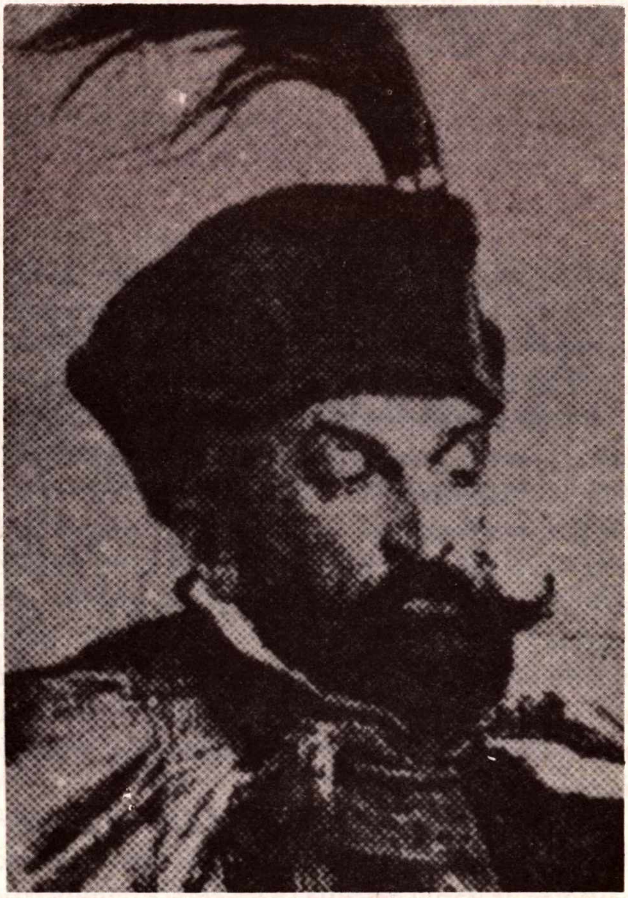

STEPONAS BATORAS
Valdė 1576-1586

tantizmą ir paruošti žmonių, pasiryžusių ir sugebančių kovoti už katalikybės įsiviešpatavimą" (K. Jablonskis „Lietuvių kultūra ir jos veikėjai", Vilnius 1973, psl. 308). Vilniaus jėzuitų akademija su savo kolegijomis po Lietuvos kraštą vedė nuolatinę kovą prieš reformacijos ir humanizmo idėjas ir dvasią. Romos Katalikų Bažnyčia vedė atkaklią kovą ne vien prieš reformatus ir kitas religijas, bet ir prieš apreikštas mokslo tiesas. „Jėzuitai buvo už monarcho valdžios stiprinimą ir šlėktų sauvaliavimo sutramdymą. Jie stojo už lotynų kalbą moksle ir bažnyčios apeigose ir už lenkų kalbą visuomenės gyvenime" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 118).

Jėzuitai nesitenkino veikla per mokyklas. Jie plačiai vartojo išbandytą priemonę — viešus pasikalbėjimus, disputus. Kai į surengtą disputą reformatų atstovas neatvykdavo, tai jėzuitai jo vieton pastatydavo savo atstovą, kuris turėdavo ginti reformatų Bažnyčios mokslą. Tokiu atveju disputas baigdavosi šlykščiu juoku ir pašaipa; reformatų Bažnyčia tokiame viešame ginče būdavo išniekinta ir nužeminta. Jėzuitai sistematingai vykdė lietuvių tautoje prieš reformatus moralinį persekiojimą, paniekos ir neapykantos diegimą.

Disputuose su jėzuitais daugiausia dalyvavo Andrius Volanas (1530-1610), reformatų ideologas, rašytojas ir Jan Lasicki (1534-1602), lenkų bajoras, veiklus reformatų rašytojas. Jiems teko polemizuoti ir su Petru Skarga (1536-1612), Vilniaus jėzuitų akademijos rektoriumi. A. Volano stambiausias poleminis veikalas „Loiolitarum Vilnensium appugnatio" (Vilniaus lojolininkų puolimas) buvo nukreiptas prieš jėzuitus. Stambiausias pasaulietiško turinio traktatas apie politines ir civilines laisves „De libertate politica sive civili" 1572 m., dedikuotas kancleriui M. Radvilai Rudajam, smerkė visuomenėje įsigalėjusias ydas.

Jėzuitai intensyviai plėtė savo veiklą. Jie važinėjo po visą kraštą, lankė bajorų šeimas, kurios priklausė reformatų Bažnyčiai, stengėsi prikalbėti siųsti vaikus į jų įsteigtas mokyklas, o vyresniąją kartą įtikinti grįžti atgal į katalikų Bažnyčią. Jėzuitų įtikinimo ir prikalbinėjimo menas buvo gana paveiklus. Kai kurie bajorai, jėzuitų perkalbėti, grįžo kartu su šeima į katalikų Bažnyčią, o tie bajorai, kurie kad ir nebuvo išsižadėję savo tėvų tikėjimo, tai jų vaikai jau buvo išauklėti jėzuitų dvasioje.

Reformacija stengėsi skelbti Dievo Žodį kiekvienos tautos žmonėms motinos kalba. Reformacijos sąjūdžio dėka DLK buvo pradėta kurti raštija lietuvių kalba, ruošti lietuvių kunigus, steigti liaudžiai mokyklas ir labiau susirūpinti valstiečių reikalais ir jų švietimu. Jėzuitai, norėdami labiau patraukti į savo pusę platesnius žmonių sluoksnius, negalėjo išsiversti be lietuvių kalbos, turėjo su ja skaitytis, pramokti ir buvo priversti vesti religinę propagandą gimtąja kalba.

Kovojant reformatų ir katalikų Bažnyčioms dėl įtakos visuomenėje, XVI a. antroje pusėje ir XVII a. pradžioje kilo Lietuvos kultūra. Reformatai ir jėzuitai lenktyniaudami steigė mokyklas, ėmė leisti lietuviškas knygas. Reformacijos sąjūdis buvo tas veiksnys, kuris išjudino katalikų religinę visuomenę iš kultūrinio inertiškumo ir stagnacijos. Be Mažvydo nebūtų atėjęs Mikalojus Daukša, katalikiškos raštijos tėvas.

Jėzuitai pradžioje tenkinosi polemika ir indoktrinacija. Paruošę savo kadrus, sudarę įvairias religines brolijas, sustiprėję ir įsigalėję, intelektualines kovos priemones pakeitė į smurtą. Katalikiška valdžia, bažnytinė katalikų hierarchija, jėzuitų verčiami, taipgi pradėjo griežčiau persekioti Lietuvoje nekatalikus. Karingi katalikai pradėjo prieš nekatalikus vartoti terorą. Vilniuje, o taipgi ir kitose vietose, jėzuitai nesivaržė organizuoti fanatikų minias reformatų ir kitų religijų bažnyčių griovimui, kultūrinių centrų naikinimui, knygų deginimui, dvasininkų ir veikėjų šmeižtui, terorizavimui, žudymui.

Jėzuitai siekė sunaikinti įsigalėjusią reformaciją, sudaryti stiprų prietiltį tolimesniems žygiams į Rytus, pagal sudarytus šv. Romos imperijos planus. Popežiai ir Romos imperatoriai laikė Rzeczpospolitą forpostu visų rusų žemių užkariavimui, ortodoksų tikėjimo sunaikinimui. Steponas Batoras savo slaptame popiežiui Sikstui V rašte siūlė: „Užkariauti visą Rusiją, sujungti ją su Lenkija, išvyti turkus iš Europos ir pajungti visą Rytų Europą popiežiaus paklusnumui" (Viktoras Karosas „Lietuvos ryšys su Amerika", Chicago 1977, psl. 69).

Trečias smūgis, kuris itin skaudus buvo Lietuvos reformacijai, tai Radvilos Juodojo nepilnamečių sūnų sugrąžinimas katalikybėn. Radvila Juodasis dėjo nemažas pastangas savo vaikus išauginti reformacijos idėjų dvasioje, kad po jo mirties tęstų jo įpusėtą darbą. Vyresnysis sūnus Kristupas, Žygimanto Augusto pramintas „Našlaitėliu", lankė Leipcigo un-tą. Jam vos sulaukus 16 metų, mirė jo tėvas ir jis likosi su trim mažamečiais broliais. Tik vėliau išaiškėjo, kad jo tėvo paskirtas auklėtojas buvo užsimaskavęs jėzuitų agentas. Nė trejiems metams nepraėjus po tėvo mirties, jo vyresnysis sūnus Kristupas Mikalojus Radvila Našlaitėlis paniekino savo garsiojo tėvo atminimą. Priėmęs katalikų tikėjimą, atvertė katalikybėn ir savo tris mažamečius brolius, kuriuos paėmė savo globon garsusis jėzuitas Petras Skarga-Pavenskis ir juos visus išauklėjo žymiais kontrreformacijos vadais. Jurgis Radvila, Kristupo Našlaitėlio jaunesnysis brolis, vos sulaukęs 25 metų, neturėjęs dar net kunigų šventinimų, buvo pakeltas į Vilniaus vyskupus, o po dviejų metų į kardinolus.

Nesvyžiaus—Olikos šakos kunigaikščiai Radvilos, tapę uoliais konvertitais, pirmieji pradėjo savo valdose, ypač baltgudžių apgyventose vietovėse, pietinėje DLK dalyje (jų valdų centras buvo Nesvyžius), tėvo įsteigtas reformatų bažnyčias paversti katalikiškomis. Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis (1549-1616) tėvo įsteigtą Lietuvos Brastoje spaustuvę, 1575 m. atgabenęs į Vilnių, padovanojo jėzuitams. Šioje jėzuitų akademijos spaustuvėje buvo išspausdinti kanauninko Mikalojaus Daukšos (1527-1631) pirmieji lietuvių kalba katalikiški veikalai „Katekizmas“ 1595 m. ir „Postilė“ 1590 m.

Jurgis Radvila, tapęs Vilniaus vyskupu, įsakė išrinkti iš esančio prie vyskupo rūmų knygyno protestantų knygas ir aikštėje sudeginti. Jam talkino jo brolis Kristupas Našlaitėlis, kuris už 5000 dukatų atpirkęs tėvo išleistos Brastos Biblijos likusius egzempliorius, liepė juos kartu aikštėje sudeginti. Vilniuje prieš šv. Jono bažnyčią viešą knygų deginimą jėzuitai surengė 1581 m. „Vilniuje buvo toks spektaklis, kokio Lietuva, kaip buvusi, nebuvo mačiusi. Didįjį Šeštadienį buvo sudegintos shizmatikų knygos. Iš pat ryto vežė šiaudus ir dervingas malkas į aikštę, kareiviais apstatytą. Paskui atgabeno 2 vežimu knygų ir rankraščių slaviškų. Paskelbtas vyskupo Protasevičiaus (vysk. J. Radvilos, J. Kr.) sprendimas apie „eretikų" knygas. Prie gėdos stulpo iškasta duobė, į kurią krovė knygas, jų eiles šiaudais apskleisdami. Išaugo trijų uolekčių aukščio krūva. Dešimtos pusėje atvyko budelis ir valdininkai. Sutrimitavo, subūgnijo, o kunigas Kapeckis užšoko ant knygų, ką regėdamos moterys rėkė, kad kunigą degins. Moteris nutildžius, kunigas pasakė balsingą pamokslą. Vienas benediktinas palaimino lempą, o budelis iš lempos įžiebė laužą. Nuo deginamų knygų buvo bekyląs gaisras, bet užėjęs lietus jį užgesino" (Untulis ir Laisvūnas „Nuo Perkūno iki Bazilikos", Kaunas 1938, psl. 74).

Tuo pačiu metu jėzuitų akademijos mokiniai, vyskupui ir karaliaus pareigūnams pritariant, užpuolė reformatų laidotuves ir kunigus, apdaužė ir sužalojo keletą reformatų ir sugriovė reformatų spaustuvę vestą Danieliaus iš Lęčisos. Dėl šių įvykusių riaušių Steponas Batoras Vilniaus seniūnui griežtai įsakė žiūrėti, kad šitaip nebepasikartotų, nes jis neprileisiąs, kad tikėjimas būtų platinamas smurtu, geležimi ir ugnimi, o ne pamokymais ir gerais pavyzdžiais.

Vysk. J. Radvila, tapęs fanatišku reformatų priešu, 1581.VIII.12 išleido spausdintą potvarkį, draudimą be jo leidimo spausdinti ir platinti Vilniuje knygas ir uždraudė pro vyskupo rūmus protestantams vesti iškilmingas laidotuvių eisenas, nes tai papiktiną Dievą ir katalikų tikėjimą. Reformatų atstovai, nuvykę pas karalių Steponą Batorą su skundu prieš vysk. Jurgio Radvilos padarytus neteisėtus parėdymus, susilaukė atsakymo, kad turi paklusti vyskupo valiai. Dalis didikų ir bajorų, surišti giminystės ar tarnybiniais ryšiais su šia tapusia katalikiška Nesvyžiaus—Olikos Radvilų šaka, pasitraukė nuo reformatų ir tapo atkakliais reformacijos naikintojais.

Reformacijos sąjūdyje įsigalint redikaliai arijonų krypčiai, reformacija pasidarė pavojinga valdantiems feodalams. Nugąsdinti arijonų reikalavimo teisinės bei turtinės lygybės, baudžiavos panaikinimo, luomų lygybės, konservatyvieji didikai bei bajorai, rėmę reformaciją, pradėjo nuo jos nusigręžti ir remti jėzuitus ir jų vykdomą kontrreformaciją. Persivertimai buvo daromi ne religiniais—filosofiniais, o politiniais ir ekonominiais sumetimais. Religija kai kuriems bajorams buvo reikalinga tik tiek, kiek ji tarnavo jų turtiniams interesams.

XV-XVI a. DLK aukštas vietas turėjo rusų tautybės didikai ir kunigaikščiai: Glinskiai, Bielskiai, Ostrogiškiai, Čartoryskiai, Chodkevičiai, Pronskiai, Sanguškos ir daugelis kitų. Atsimetę nuo reformacijos didikai, buvę pravoslavais, prie stačiatikybės nebegrįžo, o pasidarė uoliais katalikais. Patekę į jėzuitų glėbį, kaip į savo išgelbėtojus, išsipirkimui nuo savo buvusių „eretiškų“ paklydimų, statė barokines bažnyčias, gausiai rėmė vienuolynus ir užrašinėjo didelius turtus katalikų Bažnyčiai. Bajorui žemvaldžiui grįžus katalikybėn, tokiais turėjo pasidaryti ir visi jo pavaldiniai bei žemdirbiai.

Reformatų, liuteronų Bažnyčios ir Čekų Broliai jautė vieno bendro išpažinimo reikalingumą, nes arijonų sąjūdis ir prasidėjusi katalikų kontrreformacija sudarė didelę grėsmę. Jonas Laskis (1499-1560), Lenkijos reformatų vadas, veikęs Kalvino dvasioje Anglijoje ir trumpai Lietuvoje, skleidė tolerancijos ir vienybės mintis pagal Kristaus mokslą ir dėjo pastangas suvienyti didesnes evangelikų kryptis, tačiau pasekmių nesulaukė. Radvila Juodasis jau 1550 m. buvo numatęs J. Laskį kviesti organizuoti reformatų Bažnyčią Lietuvoje.

Bendro išpažinimo sudarymui iniciatyvos ėmėsi Mažosios Lenkijos reformatų Bažnyčia. 1570·IV bendrame Sandomiro sinode dėtos pastangos suvie-

Senieji kunigaikščių Radvilų rūmai Vilniuje nyti visus evangelikus baigėsi nesėkmingai. Dėl liuteronų pasipriešinimo, vieton bendro išpažinimo buvo priimtas taip vadinamas ,,Sandomiro Susitarimas" (Consensus Sendomiriensis), pagal kurį liuteronys ir reformatai susitarė palaikyti artimus santykius tarpusavyje, bendrai ginti savo tikybinius reikalus prieš nedraugiškai nusistačiusią katalikų Bažnyčią. Tačiau nei Lietuvos, nei Lenkijos liuteronai susitarimo tvirtai nesilaikė. 1577 ir 1578 m. šaukti bendradarbiavimui sinodai vienybės taipgi nepasiekė. Vilniaus vaivados kng. Kristupo I Radvilos Perkūno sušauktas Vilniuje 1585.IV.14 liuteronų ir reformatų pasitarimas (colloqium) susitarimo irgi nepasiekė, nes abi šalys tvirtai laikėsi savo tikėjimo išpažinimų. 1595 m. Torunės bendras sinodas siekė Sandomiro susitarimą atnaujinti. 1599 m. Vilniuje reformatai ir liuteronys su disunitais sudarė generalinę konfederaciją vieningai gintis nuo bendro priešo — jėzuitų ir katalikų Bažnyčios. 1719 m. Kėdainiuose bendrame reformatų ir liuteronų sinode, pavadintame Simultaneum, buvo sutarta, kad vieni antriems duotų savo bažnyčias pamaldoms. Pastangos suvienyti reformatus su liuteronais baigėsi nesėkmingai.

Biržų—Dubingių kunigaikštis Mikalojus Radvila Rudasis buvo uolus reformatų rėmėjas, pasižymėjęs dideliu patvarumu. Jam teko seimuose ir senate vesti sunkias kovas prieš didėjančią katalikišką ofenzyvą. Jono Žiauriojo pradėtas karas prieš Livoniją ir DLK tęsėsi 25 metus iki 1582 m. Radvilai Rudajam, kaip DLK didžiajam etmonui ir jo sūnui lauko etmonui Kristupui I Radvilai teko šiuose karuose suvaidinti pagrindinę rolę.

Radvila Rudasis, įsitraukęs į karą, mažai tegalėjo atsidėti savo tikėjimui Lietuvoje stiprinti ir vesti kovą su katalikiška reakcija. Vienok jis atkūrė Vilniuje A. Kulviečio 1539 m. įsteigtą reformatų mokyklą, naujas mokyklas įkūrė Biržuose, Kėdainiuose, Slucke ir kitose valdose. Įkūrė reformatų parapijas Dubingiuose, Biržuose, Radviliškyje, Salamiestyje. Reformatų bažnyčių buvo pastatyta Vilniuje, Kėdainiuose, Lietuvos Brastoje, Alšėnuose, Ašmenoje, Smurgainyse, Slanyme, Gardine ir kt.

Biržų—Dubingių kunigaikščių Radvilų šaka per visą šimtmetį, iki jų išmirimo, vadovavo Lietuvos reformacijai, kuri išliko tik grynai lietuviškose žemėse.

EUSTACHAS VALAVIČIUS

Eustachas ar Ostapas Valavičius (mirė 1587 m. Sandomire) didikas, DLK senatorius, kancleris.

1552 m. buvo Žygimanto Augusto raštininku ir Medininkų laikytoju. 1553 m. važiavo į Maskvą su delegacija taikos derybų, kurios iširo, nes Lietuvos pasiuntiniai nenorėjo tituluoti Jono IV caru. Tais pačiais metais buvo paskirtas DLK maršalu.

E. Valavičius buvo artimas kng. Mikalojui Radvilai Juodajam ir įsigijo didelį pasitikėjimą Žygimanto Augusto, kuris jam pavesdavo atsakingas pareigas, ypač ginčuose su Maskva, ir jam negailėjo savo malonių.

E. Valavičius kartu su Radvila Juoduoju rūpinosi DLK finansų ir ūkio reikalais. Vadovavo komisijai, kurioje be jo buvo Radvila Juodasis ir P. Chvalčevskis, valakų reformai pravesti. 1556.XII.8 Žygimantas Augustas rašė Radvilai J. iš Varšuvos: „Valavičius mums davė atskaitomybę apie visą valakų reikalą, būtinai reikia įvykdyti, ką esate nutarę". Ustava na voloki buvo priimta 1557.IV.1 ir paskelbta 1557.X.20. Ši reforma priklausė prie didžiausių tos rūšies darbų Europos istorijoje.

Karo metu su Maskva dėl Livonijos, kuris prasidėjo 1558.I.22, Žygimantas Augustas pavedė Valavičiui aprūpinti pilis ties Dauguva — Daugavpilį, Kokenhauzeną ir Ašerodę, prižiūrėti pilių karinę apsaugą ir rūpintis kariuomenės maitinimu. Valavičiaus padėtis buvo labai sunki, nes iždė trūko pinigų. Per šį karą nukentėjo Valavičiaus dvarai Gudijoje.

1561 m. Valavičius buvo maršalas ir DLK žemės paiždininkis, 1566 m. paskirtas pakancleriu. Kaip atstovas karštai gynė Lietuvos reikalus Liublino seime 1569 m., priešindamasis lenkų siūlomajai unijai. Kai tų metų kovo 1 d. lietuvių atstovai išvyko iš Liublino, Valavičius buvo paliktas seime stebėtoju.

Žygimantui Augustui nutarus prijungti Lenkijai Pagirį ir trims Pagirio atstovams prisiekus, Valavičius, valdęs Pagirių karališkuosius dvarus, priešinosi ir aiškinosi, kad seniūnijos esančios gaunamos paveldėjimo keliu ir kad jis anksčiau yra prisiekęs Lietuvai. Kartu su kitais didikais jis platino Pagiry ir Volinėje agitacinius laiškus su DLK antspaudu prieš tų žemių atplėšimą nuo Lietuvos. Už tai 1569.III.12 iš jo buvo atimti jo valdyti karališkieji dvarai Pagiryje.

1569.VI.6 lietuviams grįžus į Liubliną, bet nėjus į bendrus posėdžius su lenkais, Lietuvos atstovams, reikalavusiems grąžinti Lietuvai atplėštas srtis, vadovavo Valavičius su J. Chodkevičium. 1569.VI.27 posėdyje, po graudingos patriotinės Chodkevičiaus kalbos, savo pastabas pridėjo mažakalbis, bet kietas Valavičius. Bet tų metų liepos 1 d. jis buvo priverstas kartu su kitais Lietuvos atstovais pasirašyti Liublino unijos aktą. Po to jam buvo grąžinti atimtieji dvarai ir duotas Trakų pilininko titulas, paliekant pakanclerio pareigas.

Po Žygimanto Augusto mirties 1572 m., atstovavo DLK konvokaciniame seime Varšuvoje ir kartu su Lietuvos atstovais griežtai atsisakė balsuoti už kandidatą atskiromis vaivadijomis, reikalaudamas, kad Lietuva, kaip atskira valstybė, paduotų balsą DLK vardu.

Valavičius buvo nusiųstas į Dancigo žygį, kur kartu su kitais didikais priėmė ištikimybės priesaiką Batorui. Batoro pirmojo žygio metu prieš Maskvą Valavičius vedė Lietuvos pėstininkus prie Polocko. Polocką paėmus, 1576.VIII.30 grįžo į Vilnių ir čia atsisakė Batorui pridėti antspaudą jėzuitų akademijos įkūrimo akte. Kartu su kancleriu M. Radvila Ruduoju ir kitais senatoriais protestantais skundėsi valdovui, kad privilegija jėzuitams prieštaraujanti tikybos laisvei ir einanti prieš reformatus. Kancleriui Radvilai Rudajam atsisakius pridėti antspaudą, Batoras pareikalavo iš Valavičiaus dokumentą užantspauduoti. Valavičius vis priešinosi, tada Batoras pareikalavo jam atiduoti antspaudą — pats jis pridėsiąs. Valavičius nusileido, susitaikė su Batoru ir 1579 m. tapo pats kancleriu ir Vilniaus pilininku, likdamas drauge Bresto bei Kobrinos seniūnu.

E. Valavičius rūpinosi savo dvarais, valstiečiais ir jų švietimu. 1583 m. jis raštu įpareigojo savo Naujamiesčio dvaro, Upytės pavieto, urėdus prižiūrėti, kad:

1. jo valdiniai kiekvieną sekmadienį eitų į bažnyčią, o apleidę be rimtos priežasties pamaldas būtų baudžiami;

2. jei atsirastų burtininkų, kerėtojų, vagių, plėšikų, girtuoklių, svetimoteriautojų ir kitokių nenaudėlių, kad būtų baudžiami ir iš jo dvarų išvaromi;

3. valdiniai leistų savo vaikus į mokyklas, o neturtingieji būtų šelpiami;

4. visos piniginės bausmės būtų skiriamos mokyklų ir špitolių išlaikymui (V. Sruogienė, LE XXXII t., 533-534 psl.).

RADVILA PERKŪNAS

Kng. Kristupas I Radvila (1547-1603.XII.20) Lietuvos didysis etmonas, vicekancleris, karaliaus Stepono Batoro žymusis karo vadas, po tėvo Radvilos Rudojo mirties vadovavo Lietuvos reformacijai.

Kristupas I Radvila buvo paskirtas tėvui padėjėju. Būdamas dar tik 17 metų amžiaus kartu su tėvu dalyvavo garsiose Ulos (1564 m) kautynėse su rusais. Po rusų išvijimo iš Livonijos, Kristupas I Radvila toliau pergalingai kariavo su Maskva visu plačiu rytiniu Lietuvos pasieniu, paimdamas daug miestų, vietovių, pasiekdamas net Volgos aukštupį. Buvo jau 1581 m. pabaiga ir žiema, kai per Porčovą atsirado prie Pskovo. Čia jį sveikino Pskovą apsupusieji lietuviai, o tėvas vyr. etmonas pasitiko savo sūnų dideliame šaltyje be kepurės.

Pskovo apsupimu pasibaigė ilgai trukęs Livonijos karas (1558-82) su Jonu IV Žiauriuoju, bet atsinaujino su švedais. Kristupas I Radvila laimėjo Kuoknesės kautynes (1601 m.), užėmė Kėsio pilį Vidzemėje ir iš tos srities švedus išginė. Dėl vykdytų staigių puolimų, triuškinančių pergalių, dėl atkaklaus būdo, buvo pramintas Radvila Perkūnu.

Rzeczpospolitos karalius Zigmantas Vaza (valdė 1587-1632), švedų kunigaikštis, vokiečių jėzuitų fanatiškai katalikiškoje dvasioje išauklėtas, neapkentė protestantų. Kare su švedais dėl Livonijos 1601 m. Zigmantas Vaza vyriausiu karo vadu paskyrė

Lenkijos etmoną Joną Zamoiskį. Giliai įžeistas Lietuvos etmonas Radvila Perkūnas iš karo vadų pasitraukė ir daugiau kovoti nebegrįžo.

1621 m. seime kada vienas senatorių patarė karaliui Zigmantui Vazai politiniais sumetimais padaryti protestantams nuolaidų, tai iš Zigmanto Vazos lūpų gavo tokį atsakymą: „Tegu žūna Rzeczpospolita, tegu žūnu aš ir tu, senatoriau, negu religija ir Dievo garbė būtų užgauta ar turėtų kokį nuostolį" („Mūsų Sparnai", Nr. 38, psl. 34).

Prie Zigmanto Vazos prasidėjo aštrus antpuolis prieš protestantus ir pravoslavus. Apsistatęs patarėjais svetimšaliais ir jėzuitais ir būdamas jų įtakoje, pasiryžo išnaikinti Rzeczpospolitoje kitatikius, atgaivinti bei sustiprinti katalikybę. Nesilaikydamas konstitucijos, seimų nutarimų, padarytų pažadų priesaikos metu, duotų privilegijų, karalius į valstybės aukštųjų pareigūnų vietas teskyrė tik katalikus. Tarnyboje esančius evangelikus vertė grįžti katalikybėn arba atleidinėjo iš pareigų. Kad neprarastų turtų ir turėtų teisių, dalis evangelikų didikų ir bajorų grįžo katalikybėn (Pacai, Sapiegos, Valavičiai ir kt.). Grįžę katalikybėn konvertitai savo dvaruose priverstinai grąžindavo katalikų apeigas ir net evangelikų statytas bažnyčias ir įkurtas mokyklas užleisdavo jėzuitams.

Zigmanto Vazos religinė politika sukėlė įtampą tarp katalikų ir kitatikių ir privedė prie religinės fanatizmo pasireiškimo bei kruvinų religinių riaušių. Jis nesistengė tramdyti religinės nesantaikos ir jo laikais įvairiose vietovėse neretai iškildavo jėzuitų sukurstytų riaušių prieš protestantus ir jų bažnyčias. Zigmantui Vazai leidus, Lisovskio kariai siautėjo

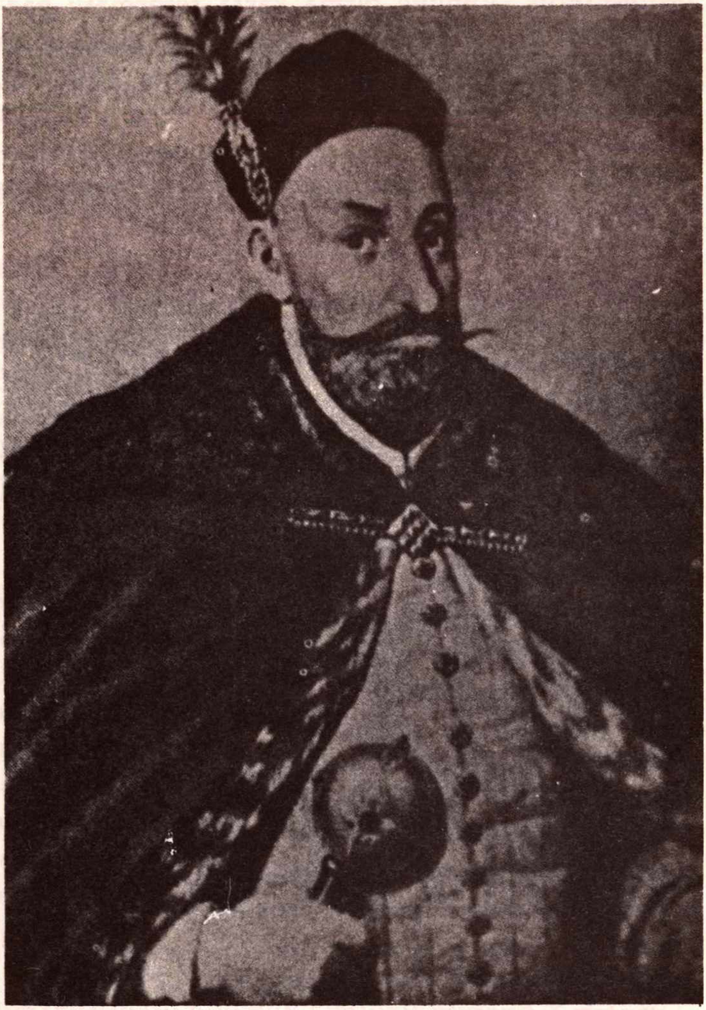

KRISTUPAS I RADVILA PERKŪNAS
1547-1603 Pav. W. Gersono

Vengrijoje, Čekijoje ir Vokietijoje, ten persekiodami protestantus. Vilniuje pirmą kartą reformatų bažnyčia jėzuitų sukurstytos minios ir akademijos moksleivių buvo sugriauta ir sudeginta 1591 m., antrą kartą 1611 m. Visa jėzuitų kontrofenzyva buvo nukreipta prieš tuo metu dominavusią reformatų Bažnyčią ir žiauriuosius kontrreformacijos smūgius tuėjo pakelti reformatai.

Schizmatikų grąžinimui į katalikybę dirvą parengė savo poleminiais raštais jėzuitas Petras Skarga. Dėka didelių jėzuitų pastangų, karaliui Zigmantui Vazai globojant, 1596 m. spalio 9 d. buvo sušauktas Lietuvos Brastoje visuotinas stačiatikių ir katalikų vyskupų suvažiavimas, kuriame buvo priimtas stačiatikių ir katalikų unijos aktas ir sudaryta Unitų Bažnyčia Rzeczpospolitos ribose. Stačiatikiai, priėmę Brastos uniją, gavo unitų vardą, o unijos priešininkai — disunitų. Unitai pripažino popiežių savo Bažnyčios galva. Už tai unitams buvo paliktos stačiatikių bažnytinės apeigos. Vilniaus metropolitas iškeikė tuos DLK pravoslavų vyskupus, kurie prie unijos neprisidėjo. Popiežiaus kurija stačiatikių atvertimą katalikybėn stengėsi pasiekti Rzeczpospolitos karalių pagalba.

Unijos priešininkai - disunitai apskundė unitų nutarimą Konstantinopolio patriarchui. Patriarchas ir Maskvos caras parėmė disunitus, o karalius Zigmantas Vaza ir visas kontrreformacijos frontas unitus. Paaiškėjus, kad unitams taikoma diskriminacija užimti valstybinius urėdus, kad unitų vyskupams nepripažįstamos senatorių teisės, iššaukė stiprų gudiškų bei ukrainietiškų stačiatikių pasipriešinimą, kuriam vadovavo ukrainiečių didikas

Konstantinas Vosylius Ostrogiškis (1526-1608).

Kovoje tarp unitų ir katalikų iš vienos pusės ir tarp disunitų ir stačiatikių iš kitos pusės svarbiausiais riteriais buvo jėzuitai su garsiuoju Petru Skarga. Jėzuitų vykdoma stipri propaganda už unitus, iššaukė rusų stačiatikių (disunitų) griežtą opoziciją. Brastos unija paaštrino tikybinę neapykantą ir kovą. Ukrainoje prasidėjo aštri reakcija prieš lenkus, maištai, sukilimai ir Ukraina prisidėjo prie Maskvos. Pravoslavai, anksčiau stovėję nuošaliai nuo religinių kovų, dabar sudarė bendrą frontą su protestantais ir privertė Zigmantą Vazą pripažinti teisę Rzeczpospolitoje egzistuoti pravoslavų Bažnyčiai. Tuo būdu, Lietuvos reformacija gavo netikėtą talkininką — disunitus.

1589 m. Vilniuje savo spaustuvę buvo įsteigusi šv. Dvasios vienuolyno rusų brolija. Joje buvo spausdinami poleminiai pravoslavų raštai, nukreipti prieš unitus ir katalikus. 1610 m. karalius Zigmantas Vaza, jėzuitų įkalbėtas, uždraudė platinti šios spaustuvės maištingas knygas, už neklausymą paskirdamas 5000 auksinų baudą. Be to, vietinės valdžios pareigūnams įsakė surinkti ir sudeginti tos spaustuvės leidinius. Zigmantas Vaza, versdamas stačiatikius dėtis prie unitų, uždarė Lietuvos Brastoje nuo XVI a. vidurio veikusią stačiatikių broliją ir jų mokyklą.

Zigmantas Vaza neapkentė Biržų—Dubingių šakos reformatų Radvilų: Lietuvos etmono Kristupo Perkūno, jo sūnų Jonušo ir Kristupo II ir jų neskyrė į aukštesnius valstybės postus. Biržiečių Radvilų įtakai Lietuvoje atsverti, Zigmantas Vaza protegavo Nesvyžiaus—Olikos šakos katalikiškus Radvilas.

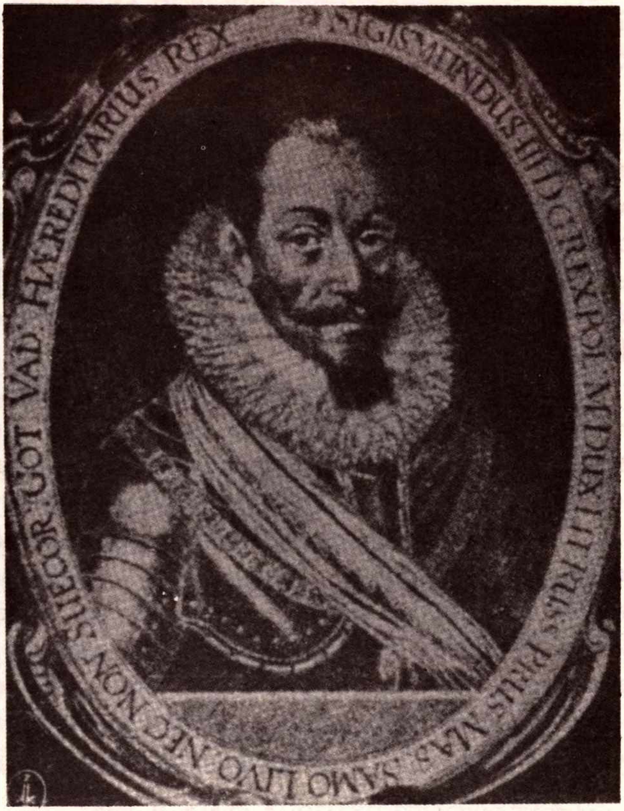
SIGISMUNDUS III D. G. REX POL. M. D. LIT. RUSS. PRUS. MAS. SAMO. LIVO. NEC NON SUECOR. GOT. VAD. HÆREDITARIUS REX

ZIGMANTAS VAZA

Valdė 1587-1632 Raižinys P. Isselburgo

Biržų kraštas kunigaikštija tapo 1547 m. Radvila Perkūnas buvo pirmas iš kunigaikščių Radvilų, kuris nuolatiniai Biržuose gyveno, anot istoriko prof. Jono Yčo „tupėjo lyg erelis". Prie Radvilos Perkūno Biržai pasidarė svarbiu kunigaikščių Radvilų žemių valdos centru, kariuomenės surinkimo ir Lietuvos gynybos punktu. Pro Biržus ėjo anų laikų didžiausias strateginis vieškelis, jungęs Vilnių su Ryga. Radvila Perkūnas, užtvenkęs Apaščios ir Agluonos upes, padarė Lietuvoje pirmą dirbtiną Širvėnos ežerą. Biržuose pastatė tais laikais moderniškiausią ir didžiausią visoje Lietuvoje bastioninę tvirtovę (a. 1575-1589 m.), skirtą Lietuvos gynybai. 1589 m. išrūpino Biržų gyvenvietei Magdeburgo miesto teises, paskyrė miestui 60 valakų žemės, pastatė naujų namų, pirmąsias bažnyčias reformatams ir liuteronams. Reformatų bažnyčioje pamaldos buvo laikomos visą laiką lietuvių kalba, o liuteronų — vokiečių ir lenkų kalbomis. Piliakalnyje pasistatęs rezidencinius rūmus nuolat juose ir gyveno. Praplėtė savo tėvo įsteigtą Biržų mokyklą.

Radvila Perkūnas buvo palaidotas Vyžuonų mstl., Ukmergės aps. Jo atminimui bažnyčioje buvo įmūryta metalinė lenta su užrašu. Jo mirimo diena kasmet buvusi iškilmingai švenčiama. 1664 m. katalikams bažnyčią iš reformatų atėmus, paminklinė lenta buvo pašalinta. Tuo būdu buvo sunaikintas didžiai nusipelniusio savarankiškos Lietuvos gynėjo ir kovotojo, pasižymėjusio kautynėse su rusais ir švedais, garbingo karžygio atminimas.

Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo raštininkas Merkelis Petkevičius (a. 1550-1608), įsteigęs Vilniuje spaustuvę, 1598 m. išleido pirmąją lietuvių—lenkų kalba reformatų knygą — katekizmą. Spaustuvininkas Jokūbas Morkūnas (a. 1550-a. 1611), kuris save laikė Radvilos Perkūno tarnu, savo įsteigtoje spaustuvėje išspausdino lietuvių kalba postilę 1600 m.

JONUŠAS RADVILA
(Rokošininkas)

Jonušas Radvila (1579-1621), Kristupo I Perkūno sūnus, mokėsi Vokietijoje, lankėsi Prancūzijoje ir Austrijoje. 1599 m. buvo paskirtas pakamarininku, 1619 m. Vilniaus pilininku. Aukštesnių pareigų nepasiekė, nes karalius Zigmantas Vaza neapkentė reformatų. Karalius protegavo katalikus Chodkevičius ir Sapiegas. Už tai J. Radvila visą laiką tūžo prieš karalių. Su savo tėvu 1601 m. grūmėsi su švedais, laimėjo Kuoknesės mūšį ir švedus išvijo iš Vidzemės.

Jėzuitas Petras Skarga, žymiausias kontrreformacijos ideologas, aistringai siūlė įvesti Rzeczpospolitoje katalikišką absoliutizmą ir ją paversti tvirtove kovoje prieš protestantizmą ir pravoslaviją. Savo žymiausiame publicistiniame veikale „Kazania Sejmowie" (Seimo pamokslai) griežtai pasisakė prieš bajorų iškovotas „auksines laisves", prieš parlamentarinę sistemą. Tokiai absoliutizmo ideologijai pritarė kard. St. Hosius, kilęs iš Vilniaus vokiečių miestelėnų liuteronų šeimos, kard. Jurgis Radvila ir visa aukštoji katalikų dvasininkija. Jėzuitai stojo už monarcho valdžios sustiprinimą ir šlėktų sauvaliavimo sutramdymą. Pats Zigmantas Vaza, remiamas jėzuitų, siekė karaliaus valdžios sustiprinimo. Bandė pravesti seimų reformą, suvaržyti liberum veto, elekcinį sostą padaryti paveldimu.

Zigmanto Vazos pastangos įvesti absoliutizmą, suvaržyti bajorų savivalę bei jo netolerantiška religinė politika,siekusi sunaikinti reformaciją, 1606-07 m. privedė prie atviro bajorų sukilimo.

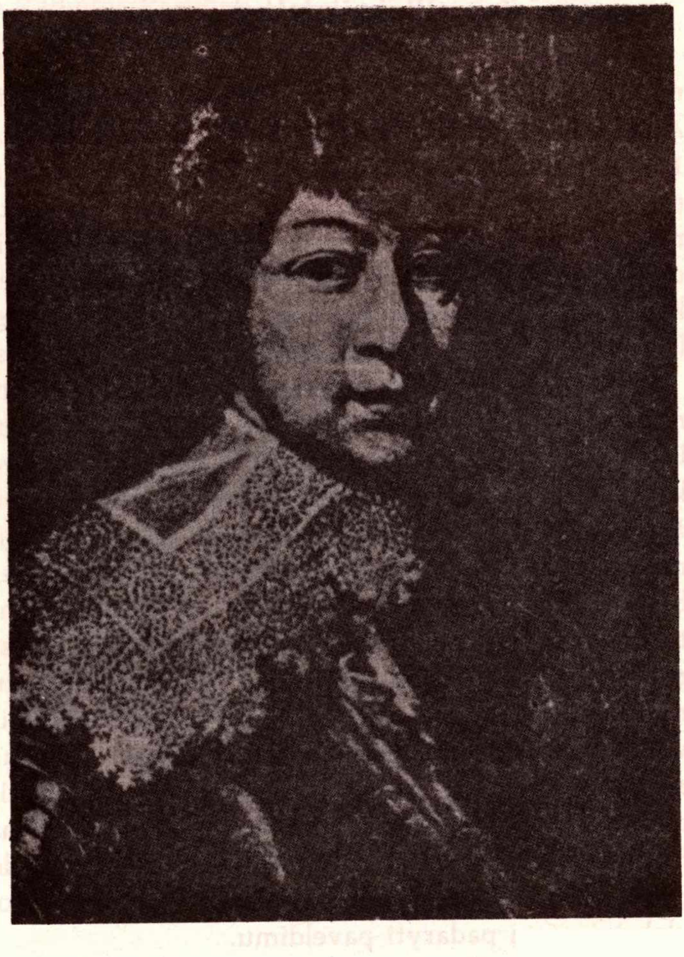

JONUŠAS RADVILA
Rokošininkas
1579-1621

Bajorai ir smulkioji šlėkta stojo su ginklu ginti savo teises ir laisves. Lenkijoje ginkluotai konfederacijai — rokošui (maištui) vadovavo Krokuvos vaivada Mikalojus Zebrzydowskis, o Lietuvoje — žymus didikas Jonušas Radvila. J. Radvila, nuvykęs su savo kariuomene ligi Varšuvos, Guzovo kautynėse (1607 m.) sumušė karaliaus kariuomenę, bet Grochovo kautynėse Zigmanto Vazos šalininkams pavyko sumušti rokošininkus, bet pastarieji vistiek nenusileido. Zigmantas Vaza 1607 m. pacifikaciniame sieme turėjo pakartotinai prisiekti Pacta Conventa ir pasižadėti niekada nebebandyti stiprinti karaliaus valdžios. 1609 m. seimas paskelbė visiems buvusiems rokošininkams generalinę amnestiją.

Po šio naminio karo jėzuitai pakeitė taktiką. Jie ėmė ginti bajorų „auksines laisves" ir skelbti, kad katalikybė esanti „polska wiara". Tokiu posūkiu jėzuitai atitraukė neutraliuosius bajorus nuo reformacijos. Jėzuitai, paskelbę katalikybę lenkų religija, ėmė plačiu mastu pulti protestantus ir pravoslavus, kaip išpažįstančius svetimų kraštų ir net Lenkijos priešų religijas. Tai buvo metai, kada jau aiškią persvarą laimėjo katalikybė.

Kng. Jonušas Radvila buvo sužieduotas su Slucko kunigaikštyte Sofija Olelkaite. Našlaitės globėjai katalikai Chodkevičiai nenorėjo jos leisti už rokošininko Jonušo Radvilos. Abi didikų giminės susivaržė dėl didelių našlaitės turtų. Chodkevičiai ir Radvilos buvo sutraukę savo kariuomenes į Vilnių ir pasirengę kautis (1606 m.). Naminio karo išvengta dėka Žemaitijos vysk. M. Giedraičio tarpininkavimo.

Merkelis Giedraitis (a. 1536-1609), Radvilos Juodojo remtas ir globotas, lankė Karaliaučiaus ir kitus Vokietijos protestantiškus un-tus. Gausių turtų ir vyskupiško titulo suviliotas, grįžo katalikybėn. Už tai 1575 m. buvo paskirtas Žemaitijos vyskupu. M. Giedraitis panaudojo reformacijos metodą katalikybei stiprinti. Jis buvo kontrreformacijos strategu ir pirmas suorganizavo katalikiškų knygų spausdinimą lietuvių kalba. Iš savo dvasininkų reikalavo pamokslams vartoti lietuvių kalbą, šviesti žmones ir su jais kalbėti jų gimtąja kalba. Iššaukė jėzuitus pašlijusios katalikų Bažnyčios Žemaitijoje atstatymui.

Didžiajam Lietuvos etmonui Jonui Karoliui Chodkevičiui nusileidus, Sofija Olelkaitė, ištekėjusi už Jonušo, netrukus 1612 m. mirė, palikusi Radviloms Slucko ir Kopyliaus valdas. Jonušas Radvila, siekdamas vokiečių kunigaikščių taryboje vietos, prisipirko Vokietijoje žemių ir vedė po žmonos mirties vokiečių kunigaikštytę Elzbietą iš Hohenzollernų giminės. Su ja susilaukė sūnaus Boguslovo, paskutinio Biržų—Dubingių Radvilų vyriškos giminės atstovo.

Jonušas Radvila buvo nuoširdus reformatų gynėjas ir kovotojas už reformacijos idėjas ir teises. Dubingiuose pastatė reformatų bažnyčią, kuri išliko iki 1704 m., o Kėdainiuose rūpinosi aukštesniąja reformatų mokykla. Jonušas Radvila dažnai turėjo ginčą su jėzuitais ir buvo jų nekenčiamas. Jauną Jonušą Radvilą užmušė jo paties, jėzuitų sukurstytas tarnas, perkirsdamas kardu jam galvą tuo metu, kai Jonušas, stovėdamas šventoriuje, žiūrinėjo į baigiamą mūryti bažnyčią. Jėzuitai, kad nebūtų liudininko, tą tarną, saviškius sukurstę, sukapojo į gabalus. Jonušo Radvilos balzamuotas kūnas su perskelta galva buvo laikytas sidabriniame karste Kėdainių reformatų bažnyčios rūsyje. Šalia jo kūno gulėjęs kardas iš karsto buvo išimtas ir Lietuvos Nepriklausomybės laikais laikytas Kauno Karo Muziejuje.

Tų dviejų Lietuvos didikų giminių Radvilų ir Chodkevičių ginčas yra atvaizduotas Balio Sruogos pjesėje „Radvila Perkūnas" 1935 m. Pagal B. Sruogos libretą kompozitorius J. Karnavičius sukūrė to paties vardo operą, kuri buvo pastatyta Kauno Valstybės Teatre.

LEONAS SAPIEGA

Didikų Sapiegų šeima yra davusi Lietuvai žymių politikų, veikėjų ir karių (31 senatorių ir 1 kardinolą), nusipelniusių krašto kultūrai. Sapiegos buvo kilę iš Smolensko apylinkės.

Leonas Sapiega (1557.IV.4-1633.VII.7) buvo vienas iš garbingiausių vyrų Lietuvos istorijoje, — diplomatas, įstatimdavys, administratorius ir karys, didelis Lietuvos patriotas, per visą savo gyvenimą gynęs jos savarankiškumą ir savaimingumą. Jo tėvai buvo stačiatikiai, kilę iš neturtingų bajorų. Jaunas Leonas buvo pasiųstas mokytis į kng. Mikalojaus Radvilos Juodojo dvarą. 1570 m. jis išvyko kartu su Radvilos Juodojo trimis sūnumis su 20 palydovų studijuoti į Leipcigą (gal dar mokėsi ir kituose universituose). Grįžo į Lietuvą reformatu ir stebino visus iškalbingumu, lotynų kalbos mokėjimu, istorijos ir teisės žiniomis. Dalyvaudamas Stepono Batoro karuose prieš rusus pasižymėjo narsumu.

Dar jaunas būdamas gavo atsakingas vietas. 1580 m. jau buvo karaliaus Stepono Batoro kanceliarijos viršininku ir seimo maršalka. Greit ėmė kilti tarnybos pakopomis, lygiagrečiai didindamas savo turtus, ir iš gana nežymios šeimos įėjo į pirmųjų eiles. 1585 m., po sėkmingai atliktos pasiuntinybės į Maskvą, buvo paskirtas vicekancleriu, o 1589 m. — kancleriu ir juo išbuvo 34 metus, nuolat budėdamas Lietuvos savistovumo ir teisių sargyboje. 1625 m. gavo Vilniaus vaivadiją, o 1627 m., nors jau buvo labai senas, buvo paskirtas Lietuvos didžiuoju etmonu, tuo būdu buvo paėmęs į savo rankas aukščiausią valdžią Lietuvoje.

Pirmajai žmonai mirus, L. Sapiega 1599 m. vedė kng. Kristupo I Radvilos Perkūno dukterį Elzbietą. Šie giminystės ryšiai dar labiau sustiprino jau iš Sapiegos tėvo Jono paveldėtą artimumą su Radvilomis, su šios šeimos tvirtu nusistatymu ginti nuo lenkų Lietuvos savarankumą.

Leonas Sapiega pagarsėjo III Lietuvos Statuto 1588 m. paruošimu. Būdamas reformatu, jis vadovavo sudarytai iš Lietuvos patriotų keliolikos išmintingų ir teisėje nusimanančių asmenų komisijai, nors buvo manoma, kad jis pats vienas suredagavęs Statutą. Pačių lietuvių ruoštas per 20 metų III Statutas iš esmės panaikino Liublino unijos nuostatus (jame unija nė nepaminėta), grąžino Lietuvai tą būklę, kuri buvo prieš Liublino uniją. Šiame Statute buvo įvesta atskira valdovo priesaika, kuri Liublino unijos buvo panaikinta; patikrinta savarankiška Tarybos veikla; atgaivintas 1447 m. privilegijos punktas, pagal kurį svetimšaliams, jų tarpe ir lenkams, draudžiama įsigyti DLK nuosavybė ir užimti valstybės vietas.

III Lietuvos Statuto 3-me skyriuje buvo įrašytas sekantis didžiojo kunigaikščio priesaikos tekstas:

„Mes, valdovas, pasižadame ir prisiekiame savo ir savo ainių Lietuvos Didžiųjų Kunigaikščių vardu. . . , kad garbingąją Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ir visas žemes nuo seno ir dabar jai priklausančias laikysime taip pat garbingai, paliksime titulus, sostinę, turtą, valdžią ir visa kita, taip pat jos sienas, nieko nemažinsime, neatimsime ir nesiaurinsime, bet dar norime ir stengsimės visa tai padidinti"

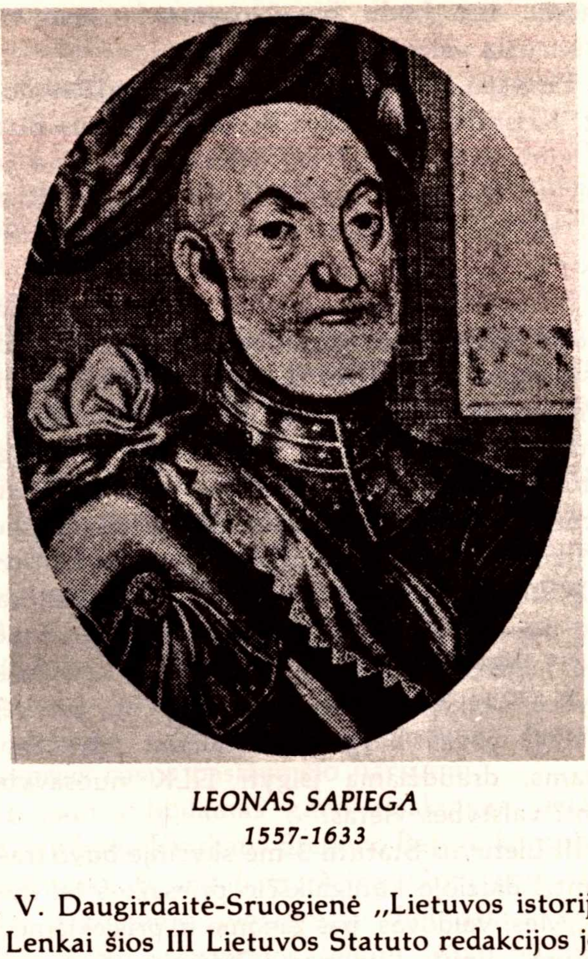

LEONAS SAPIEGA
1557-1633

(Dr. V. Daugirdaitė-Sruogienė „Lietuvos istorija").

Lenkai šios III Lietuvos Statuto redakcijos jokiu būdu nenorėjo priimti. L. Sapiega mikliai panaudojo valdovo rinkimus III Lietuvos Statuto įgyvendinimui. Pačiu kritiškiausiu momentu lietuvių delegacija, kuriai Krokuvoje vadovavo kylanti žvaigždė Leonas Sapiega, renkant Švedijos karalaitį Zigmantą Vazą (Žygimanto Augusto sesers Kotrynos ir Jono III sūnų) Lenkijos karaliumi ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, pareiškė, kad nepripažįsta nei Zigmanto Vazos vainikavimo nei jo išrinkimo, bet sutinka priimti jį savo didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, jei jis pažadės:

1. patvirtinti lietuvių padarytas 15-kai metų paliaubas su Maskva;

2. perleisti Livoniją vien Lietuvai arba grąžinti Liublino unija atimtas Lietuvos žemes (nusileidžiant šis reikalavimas buvo atidėtas vėlesniam laikui);

3. patvirtinti lietuvių paruoštą III-jį Lietuvos Statutą.

Prispirti prie sienos lenkai buvo priversti sutikti su lietuvių delegacijos reikalavimais. Valdovu buvo išrinktas Zigmantas Vaza, kuris lietuvių pateiktas sąlygas pasirašė 1588 m. sausio 28 d.

Šis diplomatinis L. Sapiegos manevras, lygiai kaip ir milžiniškas jo darbas redaguojant III-ją Lietuvos Statuto laidą, yra vieni iš didžiausių jo nuopelnų. Sapiegos rūpesčiu Statutas buvo pirmą kartą išspausdintas slavų rašto kalba 1588 m. Lenkišką vertimą padarė pats L. Sapiega, kuris buvo išleistas ir keletą kartų perspausdintas. Rusai vertė jį į savo kalbą. Lietuviškai jį išvertė dr. Jonas Šliūpas 1906 m.

Lietuvos kancleris Leonas Sapiega, leisdamas 1588 m. III Lietuvos Statutą, įžangoje kreipėsi į karalių Zigmantą Vazą ir Lietuvos bajorus išdėstydamas savo pažiūras į valstybę, valdžią ir teisę. „L. Sapiega protegavo teisinės valstybės idėją, valstybės ir piliečių santykius grindė protu, teigė, jog valstybė ir valdovas nepriklausą nuo Dievo, atmetė teiginį, kad kiekviena valdžia iš Dievo. Dievo vardą jis traktavo etine, dorovine, bet ne teologine prasme" („Vilniaus universiteto istorija 1579-1803", Vilnius 1976, psl. 132).

Lietuviai Leoną Sapiegą vadino Lietuvos Solonu (Atėnų politikas ir poetas, didelis socialinis ir politinis reformatorius), o lenkai nepatenkinti visaip bandė Statuto redakciją pakeisti, bet jiems nepavyko. Iš Liublino unijos liko tik bendras seimas, bendras senatas ir bendras valdovas. Lietuviai buvo sumaniai atsikovoję savarankumą, tik vėliau lenkų užtrauktos Lietuvai nelaimės, jų veržimasis į Lietuvos kraštą bei karai, privertė lietuvius pamiršti, kad Lietuva niekada nėra buvusi Lenkijos provincija. Šis 1588 m. Lietuvos Statutas veikė Lietuvoje be pataisų ligi 1840 m., kada rusų valdžia po 1831 m. sukilimo jį panaikino ir įvedė Rusijos įstatymus.

Leonas Sapiega, dėl vestos Zigmanto Vazos fanatiškos religinės politikos, buvo priverstas priimti katalikybę, tačiau kaip išauklėtas reformatiškoje dvasioje, per visą savo gyvenimą išliko tolerantu ir nuoširdžiu Lietuvos patriotu. Nors ir buvo Zigmanto Vazos malonėje, bet jam nepataikavo. Zigmantas Vaza, vietoje perkelto į Krokuvą kardinolo Jurgio Radvilos, norėjo paskirti Vilniaus vyskupu lenką Bernardą Maciejowskį. L. Sapiega tam griežtai pasipriešino. 1592.XI.12 Lietuvos kancleris L. Sapiega rašė Vilniaus vaivadai Kristupui I Radvilai Perkūnui: „. . . tada pasiduokite visu kuo lenkams, atsisakykite lietuviško antspaudo, maršalkos lazdos, etmono buožės, tebūnie lenkų lazda, buožė ir bendras iždas, ... arba žūti arba iškovoti, kad Vilniaus vyskupu būtų lietuvis". L. Sapiegai griežtai atsisakius prie lenko skyrimo Vilniaus vyskupu rašto dėti kanclerio antspaudą, Vilniaus vyskupu buvo paskirtas lietuvis Bendiktas Voina.

L. Sapiega, būdamas Lietuvos didžiuoju etmonu ir jausdamasis mažiau patyręs karo reikaluose už karaliaus aplenktąjį lauko etmoną Kristupą II Radvilą, dažnai su juo tardavosi. Lietuviai ne tik savarankiškai vedė derybas su švedais, atskirai nuo lenkų darė karo paliaubas neatsiklausę net karaliaus, bet nevykdė ir 1627 m. seimo nutarimo uždaryti švedams uostus. Paliaubų metu švedai, dar kariaudami su lenkais Prūsuose, pirkdavosi iš Lietuvos javų.

Į tikybos klausimus L. Sapiega žiūrėjo iš politinio taško. Iš pradžių Brastos bažnytinę uniją rėmė, bet matydamas, kad ji sukėlė nesantaiką ir net religines kovas, nuo jos atšalo ir piktinosi netolerantingumu. Prasidėjusių Lietuvoje tikybinių kovų tarp katalikų, protestantų ir unitų aistras stengėsi raminti. Jis rašė: „. . . į smurtą negalima atsakyti smurtu. Jei stačiatikiai blogai elgiasi, katalikai neturi atsakyti piktu". Į savo suredaguotą Statutą įrašė: „Dėl tikybos ir Bažnyčios skirtumo kraujo nelieti ir nebausti turto konfiskavimu ir kalėjimu".

Santykiuose su Maskva vadovavosi griežta antirusiška politika. Sapiega buvo priešingas Zigmanto Vazos svajonėms palenkti Maskvą katalikybei ir unijai su Lenkija, Dimitro Apsimetėlio palaikymui ir jėzuitų inspiruotam karui su Maskva.

Per ilgą savo gyvenimą sukrovė didžiausius asmeninius turtus. Vienok buvo žmoniškas, rūpinosi kariais ir valstiečiais, net steigė savo dvaruose mokyklas savo baudžiauninkų vaikams.

Tapęs kataliku, pastatydino sau ir savo šeimai mauzoliejų — šv. Mykolo bažnyčią Vilniuje ir prie jos vienuolyno pastatą bernardinams. Čia jis ir abi jo žmonos palaidotos.

Leono Sapiegos išspausdinti šie veikalai:

Sposob praw trybunalskich 1616;

List do J. W. księdza Josefa Kunsewicza, arhiepiskopa Polockiego od I. W. M. Leona Sapiehy, kanclerna W. Ks. Litewskiego, pisany z Warszawy 12 Marca 1622;

Leono Sapiegos laiškų rinkinys.

Leonas Sapiega, didis Lietuvos patriotas, nepatraukė lietuvių nei lenkų rašytojų dėmesio. Nė viename lietuvių grožinės literatūros veikale nėra atvaizduotas.

KRISTUPAS II RADVILA

Kng. Kristupas II Radvila (1585-1640.IV Svėdasuose), jaunesnysis Kristupo I Perkūno sūnus, mokėsi Leipcige, kur 1601 m. buvo įsirašęs į universitetą su 9 palydovais ir 8 tarnais. Nuo 1615 iki 1635 m. buvo lauko etmonu, 1633-40 m. Vilniaus vaivada, 1635-40 m. didysis Lietuvos etmonas.

Karalius Zigmantas Vaza, kuris neapkentė ir ujo protestantus, neskyrė Kristupo II R. didžiuoju etmonu, kuriuo buvo jo tėvas. Radvilos tas pareigas laikė savomis, tradicinėmis. Didžiajam etmonui konvertitui Jonui Karoliui Chodkevičiui 1621 m. mirus, į Vilniaus vaivados ir Lietuvos didžiojo etmono urėdus karalius paskyrė konvertitą Leoną Sapiegą, kuris buvo ne tiek karys, kiek valstybininkas, teisininkas, diplomatas. Tik karalius Vladislovas Vaza, Zigmanto Vazos sūnus, po trijų nuo jo išrinkimo metų, pakėlė Kristupą II R. į didžiuosius etmonus.

Zigmantas Vaza, Uppsaloje vainikuotas Švedijos karaliumi, kurio sostą kurį laiką buvo užėmęs, bet nepajėgęs įsitvirtinti, stengėsi sugrąžinti katalikybę ne tik Rusijoje, bet ir protestantiškoj Švedijoj ir dėl teisių į Švedijos sostą įtraukė Rzeczpospolitą į ilgus ir sunkius karus su švedais.

Kristupas II Radvila, būdamas lauko etmonu, gynė Livoniją nuo švedų laimėdamas keletą mūšių. Karalius Zigmantas Vaza šiam karui skyrė mažai lėšų. Radvila buvo priverstas trauktis nuo stipresnės Gustavo II Adolfo kariuomenės. 1621 m. švedai

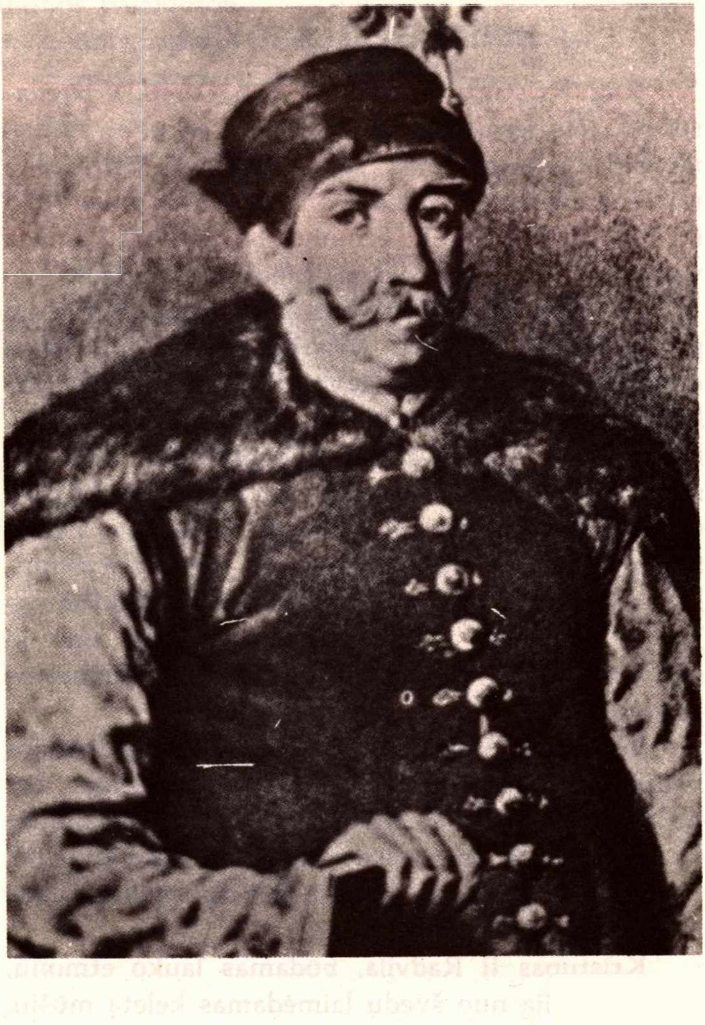

KRISTUPAS II RADVILA

1585-1640 *Pav. W. Gersono*

buvo užėmę visą Livoniją su Rygos miestu ir dalį šiaurės Lietuvos: Biržus, Rokiškį, Radviliškį. 1625 m. švedai vėl su didele jėga įsiveržė į Lietuvą ir du kartus buvo apgulę Biržus. Tvirtovės viršininkas atsisakė pasiduoti. Tvirtovė kietai gynėsi, bet nesulaukusi paramos, 1625.IX.7 pasidavė. Kristupas II R. sulaikė švedų prasiveržimą Vilniaus linkui ir atsiėmė Biržus, Mintaują. Švedai traukdamiesi Biržus apiplėšė. Iš tvirtovės išgabeno į Rygą 60 patrankų, iždą, kariuomenės maisto atsargas, o pačią tvirtovę ir miestą sudegino.

1625 m. gegužės 30 d. etmonas Kristupas II Radvila, be karaliaus ir lenkų žinios, pasirašė su švedais karo paliaubas Altmarke (netoli Marienburgo), atgaudamas savo Biržus, o po dviejų metų dar jas pratęsė. Kovojo su rusais prie Smolensko ir savistoviai vedė taikos derybas su Maskva. Paliauboms su švedais pasibaigus,vėl juos puolė Livonijoje ir užėmė Kėsį su visa vaivadija.

Karalius ir lenkai piktinosi lietuvių savarankiškumu. Lenkijos seimas, pratęsdamas 26 metams paliaubas su švedais, nieku pavertė visus Kristupo II R. laimėjimus Livonijoje. Švedams paliko visą Livoniją iki Dauguvos upės ir Klaipėdą. Nepatenkintas Kristupas II R. už tai tūžo.

Karalius Zigmantas Vaza, aklai pasišventęs katalikų Bažnyčiai, per ilgą 44 metų valdymo laiką, nustelbdamas protestantizmą ir atgaivindamas bei smarkiai sustiprindamas katalikybę, atnešė nemažai vidaus ir užsienio krizių. Zigmantas Vaza privedė Rzeczpospolitą prie vidaus suirutės, Lietuvos — Lenkijos gyventojus prie religinio fanatizmo, prie nesantaikos, susiskaldymo ir kruvinų religinių riaušių; — sukiršino katalikus su protestantais ir stačiatikius su unitais.

Zigmantui Vazai užsimotas evangelikų užgniaužimas nemaža dalimi pavyko. Jo valdymo pradžioje senate tebuvo 2 katalikai ir aukšti urėdai buvo protestantų rankose, o kai jis mirė — senate bebuvo likę tik du reformatai ir mažuma kituose urėduose. Zigmantas Vaza prisidėjo prie Švedijos sosto ir Livonijos praradimo ir Maskvos sukiršinimo, neminint vestų sunkių karų su švedais ir Maskva. Jo valdymo metu prasidėjo anarchijos plitimas bajorijos tarpe „aukso laisvės" priedanga ir Lietuvos—Lenkijos valstybių smukimas.

Kristupas II Radvila globojo disidentus ir kovojo už Lietuvos laisvę, valstybingumą ir visad rūpinosi išlaikyti Lietuvos savarankumą, neleisdamas lenkams Lietuvoje šeimininkauti. Naugardėlio seime lenkams keliant triukšmą dėl lietuvių savarankiško elgesio, pasakė patriotinę kalbą.

Karaliui Zigmantui Vazai mirus, 1632.VI.23 konvokaciniame Varšuvos seime dar pavyko Kristupui II Radvilai pravesti įstatymą, kuris garantavo didikams ir miestams apsaugą ir tikėjimo laisvę. Seimo nutarimu reformatams ir liuteronams buvo leista laisvai skelbti savo mokymą, o protestantizmą priėmusieji buvo atpalaiduoti nuo dešimtinės mokėjimo katalikų Bažnyčiai. Tačiau tokiam nutarimui griežtai pasipriešino katalikų vyskupai ir jų nutarimu duotos privilegijos buvo apkarpytos. Katališkoji hierarchija griežtai kovojo prieš sąžinės laisvės principą. Aukštieji katalikų dvasininkai neleisdavo seimams šio principo pravesti.

Naujai išrinktas karalius Vladislovas Vaza (valdė

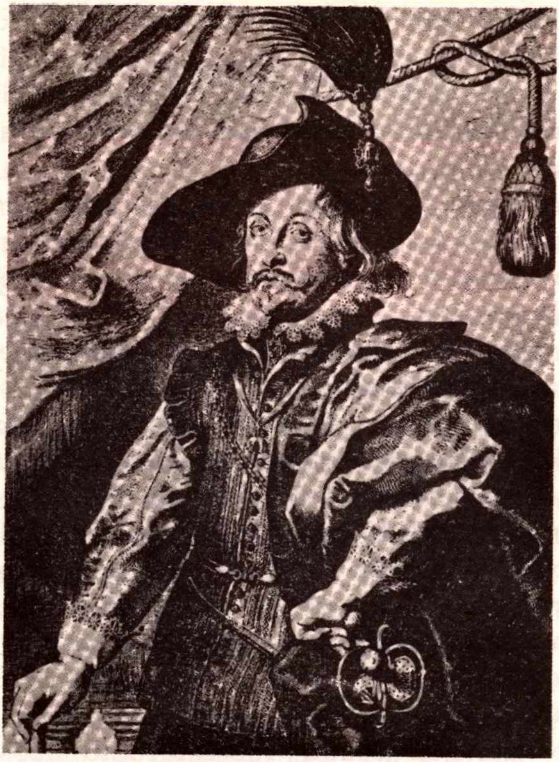

VLADISLOVAS VAZA

Valdė 1632-1648 *Pav. P. P. Rubenso*

1632-1648), Zigmanto Vazos sūnus, sugrąžino daugelį tėvo nušalintų protestantų ir pravoslavų didikų bei bajorų į valstybinius urėdus ir sudarė pakenčiamą tolerancijos atmosferą krašte. Jis stengėsi tarpusavyje sutaikyti visas Rzeczpospolitoje buvusias denominacijas. Sudaręs taikos sutartis su Rusija ir Turkija, pareiškė dinastines pretenzijas į Švedijos sostą.

Kristupas II Radvila dovanojo karaliui Vladislovui Brastos Bibliją. Tada Gniezno arkivyskupas uždraudė Bibliją platinti. Draudimas buvo patvirtintas 1634 m. Varšuvos sinode. Ten buvo pareikšta, kad mokslas, kuris kiekvienam krikščioniui leidžia nagrinėti Bibliją, paeinąs nuo šėtono.

Kristupas II Radvila kone pastoviai gyveno Biržuose. Jo pastangomis švedų apnaikinta tvirtovė buvo atstatyta ir papildomai sutvirtinta. Pilies kieme sugriautų pastatų vietoje pastatė visą eilę naujų. Tvirtovę apvedė mūro siena. Miestas buvo atleistas 12 metų nuo mokesčių.

Kristupo II R. išleistoje 1609.III.6 Papilyje instrukcijoje buvo įsakyta globoti senuosius vietinius pirklius ir sutvarkyti amatininkų bei prekybos reikalus. 1610.VI.2 potvarkiu buvo sureguliuoti prekybiniai mokesčiai ir įvesti Rygos miesto matai.

Kristupas II R. įsteigė gimnazijas Biržuose, Kėdainiuose ir Slucke. Iš jo rašyto 1621 m. rašytojui Salomonui Rysinskiui laiško sužinome apie Biržų kunigaikštijoje gimnazijos įsteigimą.

Po trečiojo, jėzuitų suorganizuoto, 1639 m. Vilniuje reformatų bažnyčios su kultūriniu centru sugriovimo, 1640 m. Varšuvos seimo teismo sprendimu, reformatai buvo išmesti iš Vilniaus miesto. Bylą, kurią gynė kng. Kristupas II R., dėl vienuolių duotos kreivos priesaikos, pralaimėjo. Giliai sukrėstas neteisybės, gilaus dvasinio skausmo ir sielvarto apimtas, netrukus mirė. Pagal istorines žinias, buvęs palaidotas Biržų reformatų bažnyčios rūsyje, bet jo karsto pėdsakų neaptikta.

JONUŠAS RADVILA

Kng. Jonušas Radvila (1612-1655), didysis Lietuvos etmonas, Vilniaus vaivada, pirmasis senatorius, buvo rūpestingai išauklėtas Kristupo II ir Onos Kiškaitės sūnus. Pagal istorikės dr. V. Daugirdaitės-Sruogienės teigimą: „Jonušas buvo aukštas, dailiai nuaugęs ir gražių bruožų, garsėjo kaip nepalyginamas raitininkas ir šokėjas, dailaus aristokratiško elgesio, puikus ir išdidus, bet dosnus ir mandagus žmogus. Jis mokėjo kiekvieną patraukti, kiekvieną sužavėti. Jis laisvai kalbėjo prancūziškai, vokiškai, lotyniškai, kiek itališkai. Namuose vartojo lenkų kalbą, bet mokėjo gudiškai, ukrainietiškai, reikia manyti, ir lietuviškai. . . Jis daug keliavo po Vakarų Europą, visų valdovų dvaruose priimamas kaip lygus, turtingiausias didikas ne tik Lietuvoje, bet, gal būt, ir visoje Europoje. Buvo sakoma, kad Radvilai, keliaudami nuo Baltijos iki Juodosios jūros, nakvodavo tik savo dvaruose. Tai — kraujo ir kaulo karys, vienas iš didžiausių savo laikų karo dalykų žinovas. . . Kai Ukrainoje kazokai sukilo ir prasidėjo karai, Jonušas su savo kariuomene visad atsidurdavo pačiame kautynių sūkury, keldamas siaubą tarp kazokų ir jų sąjungininkų totorių" („Lietuvos istorija", VI-ji laida, 200 ir 202 psl.).

Jonušas Radvila buvo taipgi žymus ir ambicingas politikas ir faktinas DLK valdovas — nevainikuotas karalius. Jis savo politinę ir karinę karjerą pradėjo labai anksti. Jau 1632 m., vos 20 metų jaunuolis, su puošnia delegacija buvo pasiųstas į Olandiją ir

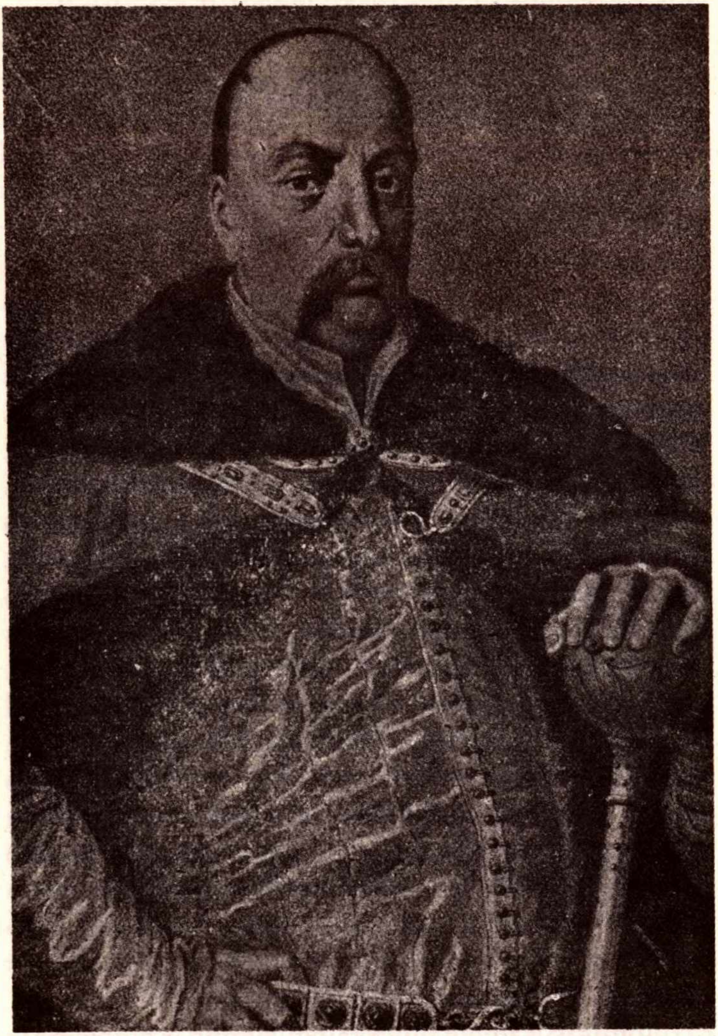

JONUŠAS RADVILA
1612-1655
Pav. W. Gersono

Angliją notifikuoti apie naujo karaliaus Vladislovo Vazos išrinkimą. Nuo 1633 m. pakamarininkas, nuo 1646 m. lauko etmonas ir Žemaitijos seniūnas, o nuo 1653 m. Vilniaus vaivada. Pasižymėjo karuose su Maskva ir kazokais, išvaduodamas iš sukilusių kazokų kelis miestus. Už Pinsko išlaisvinimą gavo pagyrimą seime, o 1651 m. užėmė Kijevą.

Griežtai kovojo su lenkais gindamas Lietuvos garbę. Jau 1636 m. seime, jo tėvui susikirtus su lenkų senatoriumi, Jonušas R. pareiškė: „Ateis laikas, kai lenkai į duris nepataikys, išmesime juos pro langus".

Jonušas Radvila buvo Lietuvos ir Lenkijos visų disidentų ir disunitų vadas bei globėjas, tačiau fanatizmu nepasižymėjo. Karalius Vladislovas Vaza bandė sutaikyti katalikus su protestantais ir padaryti galą įsivyravusiems tikybiniams vaidams, riaušėms. Šiaurės Lenkijos mieste Torunėje sušaukė bendrą katalikų ir protestantų suvažiavimą — Colloqium Charitativum. Miesto rotušėje vykusiame 1645.VIII.25-XI.21 dispute — pasitarime dalyvavo reformatų, liuteronų ir katalikų atstovai. Šiuo suvažiavimu ypač rūpinosi Dancigo reformatų kunigas dr. Nigrimas. Katalikų atstovams vadovavo Žemaitijos vysk. Jurgis Tiškevičius, reformatų — Zbigniew Górzycki, liuteronų — seniūnas Zigmas Guldenstern.

Reformatai suvažiavimui pateikė specialią savo tikėjimo deklaraciją tais klausimais, kuriais nesutinka su Romos Bažnyčia. Evangelikų tikėjimas yra pagrįstas pažiūra, kad tik Šv. Raštas, o ne bažnytinė tradicija, yra tikėjimo šaltinis. Dėl to Rašto tikrumas ir autentiškumas yra be galo svarbus. Viename iš deklaracijos punktų buvo pasakyta, kad Šv. Rašto vertimas yra teisėtas, jei jis Bažnyčios aprobuotas. Be to, jis turįs būti verstas ne iš Vulgatos (Biblijos vertimas į lotynų kalbą), bet iš pirmųjų šaltinių, iš originalių biblijinių kalbų — graikų, hebrajų, aramėjų. Pasauliečiams Šv. Rašto skaitymas vietinėmis kalbomis skatintinas ir patartinas. Katalikų Bažnyčia vartojo lotynišką Bibliją — Vulgatą, kurios kai kurie tekstai buvo iškraipyti ir suredaguoti taip, kaip to meto Romos Katalikų Bažnyčiai buvo naudinga. Tais laikais katalikų Bažnyčia draudė Bibliją skaityti, aiškinti ir net perrašinėti pačią Vulgatą.

Išryškėjo, kad to pasitarimo tikslas buvo ne susitarti, bet grąžinti disidentus katalikybėn, — tai disputas jokių vaisių nedavė. Vladislovo Vazos viltys tomis draugiškomis katalikų ir protestantų diskusijomis atkurti religinę vienybę neišsipildė.

1647 m. Vilniaus vysk. A. Voina skundėsi, kad J. Radvila įsakęs savo Svedasų ir Zabludavo dvaruose nugriauti kelis kryžius ir tuo įžeidęs katalikų tikėjimą. Katalikų kunigai nieko nepaisydami statydavo kryžius svetimoje žemėje, o paskui laikydavo juos ribų ženklais ir tuo būdu didindavo savo laukus. Kai juos žemių savininkai pašalindavo, tai katalikų dvasininkai iškeldavo bylas vyskupų teismuose. Bylas, kaip dėl kryžių nugriovimo, taip ir dėl bažnyčių iš reformatų atėmimo, visada, kaip taisyklė, laimėdavo „neklystanti" katalikų Bažnyčia.

Naujai išrinktas karalius Jonas Kazimieras Vaza (valdė 1648-68), Vladislovo brolis, išauklėtas jėzuitų dvasioje, nei gabumais, nei darbštumu nepasižymėjęs, visą laiką svajojo apie Švedijos sostą. Buvo Italijoje įstojęs į jėzuitų ordiną ir buvo popiežiaus paskirtas kardinolu, bet susipykęs su kurija, toliau gyvenimą vedė pasaulietiškai. Paskutinio Vazos dinastijos atstovo valdymo metu Rzeczpospolita buvo paversta nuolatinių karų ir vidaus maištų arena. Jo valdymo metu buvo iššaukta siaubingoji maskolių invazija — trylikos metų karas (1648-1661) ir penkerių metų karas su Švedija (1655-1660). Rusai buvo okupavę pietų rytų Lietuvos dalį, o švedai — šiaurės vakarų.

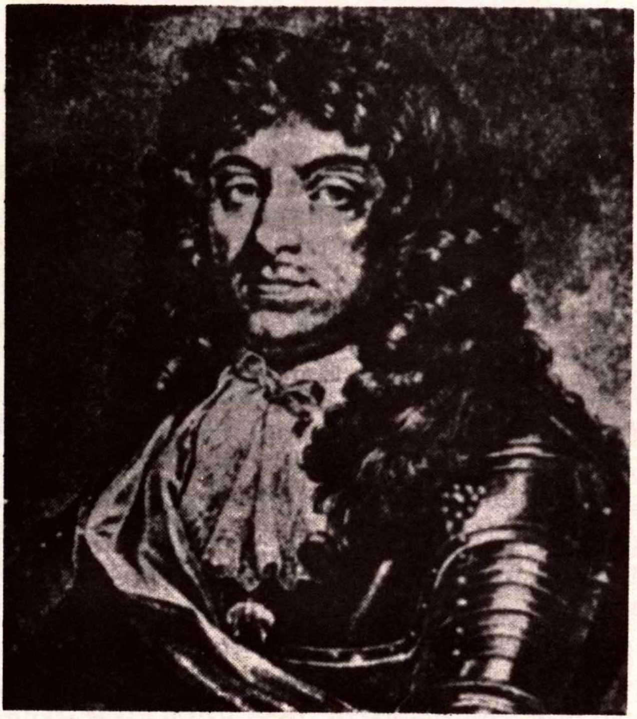

JONAS KAZIMIERAS VAZA
Valdė 1648-68

Karalius Jonas Kazimieras, dėl jo kandidatūros per rinkimus neparėmimo ir ypač dėl atsisakymo su Lietuvos kariuomene žygiuoti į Ukrainą, Jonušo Radvilos ilgai nepakėlė į didžiuosius etmonus. Karalius neišvengiamam ir gresiančiam karui su Maskva nieko nedarė ir iš anksto nesiruošė. Jo pastangos suvaržyti Jonušą Radvilą ir neleisti jam veikti, sutrukdė Jonušui Radvilai bet kokius krašto gynimui organizavimo planus. Tik 1654 m. didžiam pavojui iškilus, Jonušas Radvila buvo paskirtas didžiuoju Lietuvos etmonu, o Ponų Taryba, prisibijodama, kad Radvila nepaimtų valdžios į savo rankas, paskyrė jo žygių priežiūrai komisarus, o lauko etmonu Vincentą Gosievskį, aršų Radvilos priešą.

Su etmono Bogdano Shmielnickio paruoštos kazokų kariuomenės Ukrainoje sukilimu ir pasidavimu Maskvos caro Aleksiejaus globai, prasidėjo Tvano karų periodas, religinių Trisdešimties metų (1618-48) karų tęsinys perkeltas į Rzeczpospolitos erdvę. 1654 m. caras Aleksiejus su milžiniškomis armijomis išžygiavo su dviem atskirom grupėm Ukrainos ir Lietuvos link. Jonušas Radvila desperatiškai bandė suorganizuoti pasipriešinimą milžiniškos azijatų armijos įsiveržimui. Sugraibęs šiek tiek kariuomenės, apie 8000 vyrų, bandė sulaikyti caro 80,000 kariuomenę, bet ties Šklovka buvo visiškai sumuštas ir pačiam Radvilai, kaip per stebuklą, vos pavyko iš mūšio lauko išsprukti. Tik 1655.V. Varšuvos triukšmingasis seimas paskyrė lėšas stambesnei kariuomenei, kada Maskvos caras su kazokais jau buvo prie Vilniaus vartų. 1655.VIII.8 caras iškilmingai įvažiavo į Vilnių, pirmą kartą patekusiam į Maskvos rankas, ir pasiskelbė didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Priešas Vilnių sudegino, žiauriai apiplėšė ir išžudė daug gyventojų. Miestą labai sunaikino per 17 dienų užsitęsęs gaisras. Neužilgo buvo užimtas Kaunas, Gardinas ir visa rytinė Lietuva. Tuo tarpu Lenkijoje, besiveržiant ukrainiečiams ir kazokams, pasireiškė baisi betvarkė ir karalius turėjo sprukti į Habsburgų valdomą Sileziją. Tuo laiku (1655 m.) Švedijos karalius Karolis X Gustavas, susitaręs su Brandenburgo kurfiurstu, su didele kariuomene išsikėlė Lenkijoje ir beveik be jokio pasipriešinimo užėmė visą kraštą.

Jonušas Radvila su savo kariuomenės likučiais pasitraukė į Kėdainius. Prieš abu priešus Maskvą ir Švediją atsispirti nebuvo įmanoma. Iš dviejų blogybių reikėjo rinktis mažesnę. Esant tokiai tragiškai padėčiai, kng. Jonušas Radvila, stengdamas Lietuvą gelbėti nuo visiško apiplėšimo ir galutino sunaikinimo, diplomatinėmis priemonėmis stengėsi gauti Švedijos paramą prieš Maskvą. Po 1655.VIII.17 Kėdainiuose visų pasirašyto švedams pasidavimo akto, 1655.X.20 taip pat Kėdainiuose buvo sudarytas su Švedijos karaliaus Karolio X Gustavo atstovais Lietuvos—Švedijos unijos aktas, pagal kurį buvo nutraukti ryšiai su Lenkija ir užmegzti panašūs ryšiai su Švedija. Švedų padiktuotą Kėdainių unijos aktą prieš savo norą pasirašė Jonušas Radvila, Žemaitijos vysk. Parčevskis, Vilniaus vyskupo vardu kanauninkas Bialozoras ir 1134 Lietuvos bajorai. Šis aktas, kurio švedai nevykdė, liudija reikšmingą ano meto Lietuvos savarankiškumo pasireiškimą.

Lenkų didikas Krzysztof Opalinski (1609-1655), Poznanės vaivada, taipgi tais pačiais 1655 m. (kiek anksčiau) pasirašė separatinę sutartį su švedais

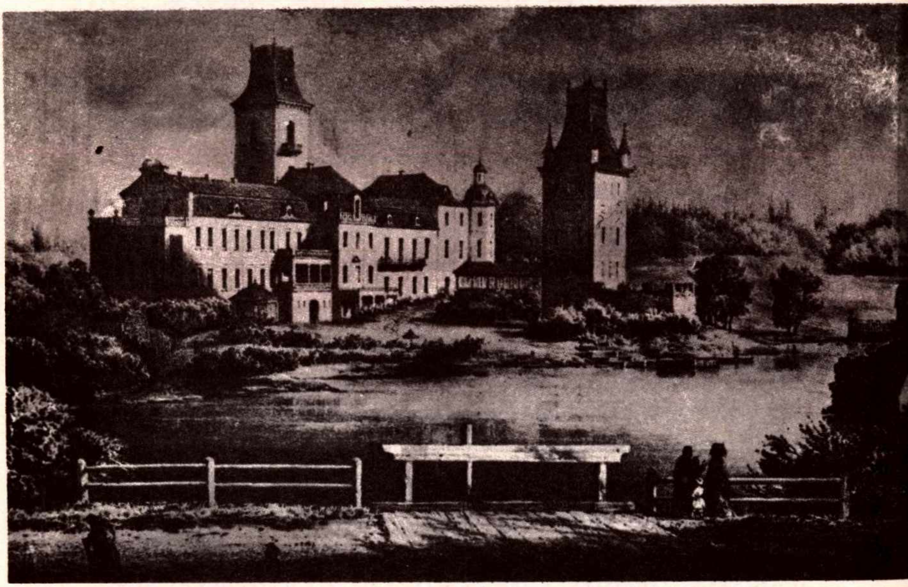

Biržų-Dubingių kunigaikščių Radvilų rūmai Kėdainiuose, kurie susprogdinti II Pasaulinio karo metu

Ujscėje, kuris savo turiniu buvo panaši į Jonušo Radvilos Kėdainių aktą.

Švedijos karaliaus vietininkas Livonijoje grafas Magnus Gabriel de la Gardie turėjo uždavinį geruoju ar jėga paimti savo valdžion Lietuvą, nesukomplikuojant reikalų su Maskva, kas buvo priešinga Jonušo Radvilos planui pasiremti švedais prieš Maskvą. Per tai jo pastangos nedavė jokių vaisių ir tik jį patį prieš lenkus sukompromitavo. Jonušo Radvilos dideliu politiniu planu iš Švedijos ir Lietuvos su Lenkija sukurti didžiulę Rytų Europos imperiją, kuriai Maskva nebesudarytų jokio pavojaus, jo partneriai nesidomėjo ir šiai idėjai nerado pritarėjų. Švedai, įvedę Žemaitijon savo karines įgulas, vieton mobilizavę jėgas prieš rusus, pradėjo vykdyti karinę krašto okupaciją. Nusivylęs švedais, su maža kariuomenės saujele pasitraukė į Palenkę ir ten, Tykocino pilyje, 1655.XII.31 mirė, kentėdamas sąnarių skausmus ir nuo karščio kledėdamas.

Įtakingiausias Lietuvos didikas kng. Jonušas Radvila Kėdainių sutartimi su švedais, užsitraukė ne tik karaliaus Jono Kazimiero, bet ir daugumos lenkų ir lietuvių neapykantą. Dėl Liublino unijos sulaužymo ir dėl antilenkiškų tendencijų, lenkų istoriografijoje kaltinamas tik vienas Jonušas Radvila ir laikomas „išdaviku“.

Jonušas Radvila daugiausia gyveno Vilniuje, Kėdainiuose, Dubingiuose, Biržuose, kur buvo jo rezidencijos ir pilys. Pasižymėjo tolerancija ir rūpinosi krašto kultūriniais reikalais. Daug nusipelnė savo mylimiems Kėdainiams. 1653 m. paskelbė plačias savivaldybės teises „Punkta miastu Kieydanskiemu postanowione“. Po 1639 m. Vilniuje reformatų religinio ir kultūrinio centro sugriovimo, tokį centrą įkūrė Kėdainiuose. Miesto vakariniame pakraštyje pasistatydino puošnius rūmus. Rėmė Kėdainių gimnaziją, kuri 1647 m. buvo pakelta į „gymnasium illustre“. Apie 1650 m. įsteigė Kėdainiuose popieriaus įmonę ir lietuvišką spaustuvę. Spaustuvę vedė Joakimas Jurgis Rheta. Sutelktas lietuvių intelektualų būrys parengė spaudai tris knygas, kurios po bendru antgalviu „Kniga Nobozniste Krikscioniszkos“, iš viso 672 psl. teksto, buvo išspausdinta 1653 m. Ketvirtoji knyga, kuri dar buvo spėta prieš karą išleisti, buvo „Katekizmas“. Spaus-

Kunigaikščio JONUŠO RADVILOS *bronzinis biustas*

Skulptūra J. Zikaro

tuvė buvo sunaikinta laike 1655 m. tvaninio karo, nuo kurio taip pat labai nukentėjo ir Kėdainių miestas.

Su pirma žmona K. Potockyte susilaukė vienintelės dukters Onos Marijos, kuri vėliau ištekėjo už savo globėjo kng. Boguslovo Radvilos, Jonušo Radvilos pusbrolio. Pirmajai žmonai 1645 m. mirus, vedė turtingo Valakijos valdovo Lupulo dukterį Eleną Mariją, kurios garbei pastatė Kėdainiuose stačiatikių bažnyčią.

Kng. Jonušui Radvilai paminklo atidengimas Biržų piliakalnyje 1931 m.

Kng. Jonušas Radvila buvo ryžtingas kovotojas už Lietuvos savistovumą ir laisvę. Jo mirtis apgaubta paslaptimi. Žmona jį slaptai palaidojo Lenkijos mieste Siedlcuose. Jo amžino poilsio vieta dar iki šiol neišaiškinta. Netekimas vyr. etmono ir Vilniaus vaivados Jonušo Radvilos buvo didelis smūgis Lietuvos reformacijai. Jis buvo iš reformatų paskutinis senatorius. Su jo mirtimi reformatai neteko globėjo, gyvenusio Lietuvoje.

Po didžiojo etmono, Vilniaus vaivados kng. Jonušo Radvilos mirties nebeliko kas gina Lietuvos reikalus. Tai būta vyro, kurio visa veikla, visos kovos žodžiu ir ginklu parodo jį buvus toli numatančiu valstybės vyru. Nors lenkai jį apšaukė išdaviku, bet etmono pastangos gelbėti sunkiausiu metu Lietuvą, kada lenkai kapituliavo ir savo tėvynės negynė, jį iškelia į garbingiausio didvyrio aukštybes, kurį lenkai patys būtų garbinę, jei jis būtų veikęs ne vien Lietuvos, bet ir Lenkijos naudai.

Jonušas Radvila buvo didelėj pagarboj Nepriklausomos Lietuvos laikais už tai, kad gynė Lietuvos teises nuo Lenkijos, kàd išgarsino Lietuvos vardą ir pasitarnavo Lietuvos kultūrai. Jis buvo paskelbtas I-jo husarų pulko šefu. Reformatai didžiajam Lietuvos patriotui ir Lietuvos gynėjui pastatė Biržų piliakalnyje skulptoriaus J. Zikaro darbo įspūdingą bronzinį paminklą.

BOGUSLOVAS RADVILA

Kng. Boguslovas Radvila (1620 Dancige — 1669.XII.31 staigiai miręs Karaliaučiuje), Jonušo Radvilos rokošininko ir Brandenburgo elektoriaus Jono Jurgio dukters sūnus, garsiojo Jonušo Radvilos pusbrolis, kosmopolitas. Mokėsi Kėdainių gimnazijoje, lavinosi prie karaliaus Vladislovo Vazos dvaro. 1637 m. seime atstovavo Ašmenos pavietui, 1638 m. paskirtas vėliavininku, 1646 m. arklininku, o 1654 m. Polocko vaivada, bet šių pareigų nepriėmė.

Keliavo po Vakarų Europą, savanoriu tarnavo Olandijos kariuomenėje, dalyvavo karaliaus Jono Kazimiero Vazos elekcijoje. Taipgi dalyvavo karuose su kazokais ir Maskva, ypač pasižymėdamas 1654 m. kautynėse ties Berestečku. Buvo pakliuvęs į Maskvos nelaisvę, išsprukęs pabėgo į Brandenburgą. 1657 m. tapo Prūsijos generaliniu gubernatoriumi, bet kartu dalyvavo Lietuvos—Lenkijos politiniame gyvenime, seimuose gindamas bajorų laisves.

Tvaninio karo metu, susidėjęs su švedais, kariavo su savo kariuomene prieš Joną Kazimierą. Mūšyje ties Varšuva pateko lenkų nelaisvėn. Buvo paties karaliaus pasmerktas mirčiai. Boguslovą išgelbėjo jo artima giminystė su Brandenburgo kunigaikščiais, kurie, atsimetę nuo Švedijos, perėjo Lenkijos pusėn.

Susitaikęs su karaliumi Jonu Kazimieru, buvo 1657 m. seimo amnestuotas ir dalyvavo toliau kare su Maskva, padėdamas išvyti rusus iš Vilniaus. Atgavo ne tik visus savo dvarus, bet taip pat ir

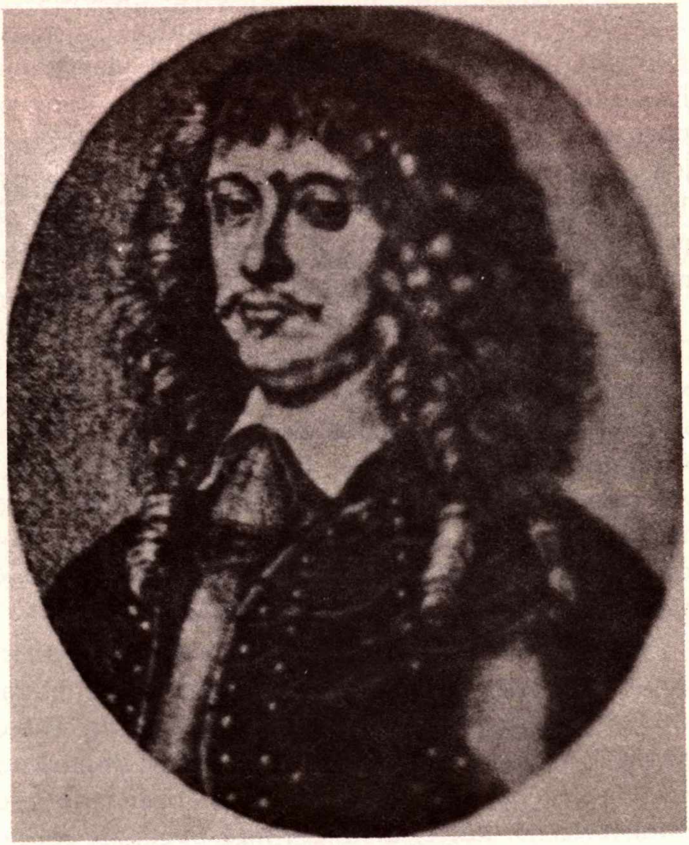

BOGUSLOVAS RADVILA
1620-1669

pusbrolio Jonušo Radvilos, kurio vienturtę dukterį Oną Mariją buvo vedęs.

Kaip vokiečių kunigaikštytės sūnus, turėjo daug pilių ne tik Prūsijoje, bet ir Kurše. Pilių skaičiumi pranešė suvereninius valdovus. Turėjo apie 500 gražiai įrištų tomų biblioteką, kurios Exlibris seniausias Lietuvoje. Buvo parašęs savo biografiją, kurią išleido E. Raczynskis: „Xięcia Boguslawa Radziwilla, przez niego samego napisany".

Tvaninio karo pasekmės, pasižymėjusios nepaprastu žiaurumu ir fanatizmu, buvo siaubingos, pareikalavusios didelių aukų. Lenkijoje, katalikų Bažnyčios suorganizuotas smulkių šlėktų ir valstiečių religinis sukilimas prieš švedus ir savo krašto protestantus, nemažai sunaikino arijonų ir reformatų dvarų. Šių dvarų savininkai buvo užmušami vietoje, o išsigelbėjusieji turėjo sprukti į užsienį, ar ieškoti prieglaudos pas švedus. Dar karui tebevykstant, 1658 m. seimo nutarimu, buvo ištremti visi arijonai iš Rzeczpospolitos, kuriuos priglobė kng. Boguslovas Radvila savo gausiuose Prūsijos dvaruose. Nemaža dalis arijonų pasiekė Olandiją, Angliją ir net tolimą Ameriką.

Lietuvoje reformacijai didžiausią smūgį sudavė 1656 m. pavasarį prasidėjęs Žemaitijoje ir jos kaiminystėje sukilimas prieš švedus. Sukilę bajorai ir valstiečiai laikė reformatus švedų sąjungininkais. Švedai pasirašyto Kėdainiuose unijos akto nevykdė ir nė piršto nepajudino prieš Maskvą. Savo kariuomenės išlaikymui pradėjo Žemaitijoje plėšti dvarus, vienuolynus. Tas ir iššaukė žemaičių sukilimą. Švedų pavartotos sukilusių žemaičių palaužimui žiaurios malšinimo priemonės: dvarų, bažnyčių, vienuolynų, kaimų deginimas, nekaltų žmonių prievartavimas ir žudymas, sukilusių bajorų grūdimas į kalėjimus, iššaukė nusivylimą švedais. Kai kurie žymesni ir vadovaujantieji Žemaitijos bajorai reformatai: broliai Albrechtas ir Steponas Bilevičiai, du pusbroliai Mikalojus ir Jonas Šemetos, Upytės valdytojai kunigaikščiai Puzinai, grįžo katalikybėn.

DLK sukilėliams ir kariuomenėms vadovavo Vilniaus vaivada, vėliau tapęs didžiuoju Lietuvos etmonu, Povilas Jonas Sapiega (miręs 1665 m.), spietęs karaliaus Jono Kazimiero šalininkus ir prisiekęs savo asmeniniam priešui Jonušui Radvilai, kaip „tautos išdavikui" atkeršyti, ir lauko etmonas Vincentas Gosiewski, kurie nusiaubė Lietuvos kraštą sugriaudami reformatų kultūrinius židinius Vilniuje, Kėdainiuose, Biržuose ir kitur. Kėdainiai, dėl aršios religinės kovos tarp protestantų ir katalikų ir mieste siautėjusių ligų ir bado, buvo labai sunaikinti. 1663 m. Kėdainiuose bebuvo likę tik 40 apgyventų namų.

Jonušas Radvila, neturėdamas jėgos prieš švedus atsispirti, Biržų tvirtovę su miestu buvo užleidęs švedams be mūšio. Lauko etmonas V. Gosiewskis, kuris buvo pasirašęs Kėdainiuose švedams pasidavimo aktą, bet netrukus nuo jo atsimetęs, prisidėjo prie sukilėlių ir su savo daliniais 1657 m. paimdamas Biržus su visa švedų įgula, sugriovė tvirtovę ir miestą. V. Gosiewskis pradėjo derėtis su Maskva. Susikonfederavusi kariuomenė jį nužudė 1662 m.

Karas su švedais baigėsi pasirašius 1660 m. Olivos taiką, pagal kurią karalius Jonas Kazimieras Vaza buvo priverstas atsisakyti savo teisių į Švedijos sostą ir pagal kurią buvo padėtas pagrindas išaugti

Prūsijos valstybei. Karas su Maskva baigtas sudarius 1667 m. Andrusovo taiką, dar kartą 1686 m. patvirtintą, pagal kurią buvo perleistos Rusijai visos žemės anapus Dniepro upės. Pagal šią sutartį Rzeczpospolita buvo priversta sutikti, kad Maskva globos Lietuvoj ir Lenkijoj gyvenančius stačiatikius. Prūsija, sekdama rusus, irgi pradėjo domėtis Rzeczpospolitos protestantais. Užsieninis patronatas reiškė kišimąsi į Rzeczpospolitos vidaus reikalus.

Dėl įsiviešpatavusio žiauraus teroro, daugelis svetimtaučių — škotų, anglų, olandų, vokiečių, italų ir kt., turėję prieglaudą DLK ir buvę kunigaikščių Radvilų globojami, gyvenę Vilniuje, Kėdainiuose, Griežėje, Pikeliuose, Biržuose ir kitur, tolygiai ir lietuviai protestantai buvo priversti sprukti nuo sunaikinimo ir ieškoti prieglaudos svetur. Daugelis iš jų sugrįžo į savo gimtuosius kraštus. Per juos buvo užmegzti pirmieji ryšiai su anglosaksišku pasauliu. Tuo laiku pirmieji lietuvių piligrimai pasiekė Anglijos ir tolimos Amerikos krantus.

Į Latviją atbėgusius priglaudė Kuršo kng. Jokūbas, kuris nupirkęs Pietų Amerikoj prie Venecuelos mažą salą, ten atėjūnus kolonizavo, kurie vėliau anglų buvo pergabenti į dabartinį New Yorką. Tuo laiku ir persekiotas Kėdainių gimnazijos mokytojas Aleksandras Karolis Kuršius (Curtius) pasiekė dabartinį New Yorką 1659 m. ir ten buvo įsteigęs pirmąją humanistinę mokyklą.

Priešų kareiviams suvalgius grūdus, o javus laukuose ištrypus, kilęs nuo 1657 m. badas, o po to sekęs iki 1662 m. maras, išnaikino apie 48% gyventojų. Ištuštėjo daugybė dvarų ir kaimų.

Lietuva dar niekad tokio sunaikinimo nebuvo patyrusi. Iš 4,566,000 gyventojų prarasta 2,346,00 ir sodybų 313,000. Jų tarpe buvo ir reformatų Bažnyčios sinodo dvarai, sudarę jos ekonominį pagrindą. Reformatų bažnyčios, laike šio karo sugriautos, apleistos ir turtų nustojusios, viena po kitos pradėjo nykti. Per šį karą buvo sugriautos reformatų spaustuvės, visos mokyklos, o mokytojai išblaškyti.

Nuo XVII a. vidurio katalikybė Lietuvoje jau galutinai įsigalėjo. Kuo toliau, tuo vis kiečiau evangelikų priespauda, prievartavimas, teisių atėminėjimas buvo sustiprintai tęsiamas ir įstatymais varžomas. Įvairių įstatymų, varžančių kitas religijas, atsirado XVII a. Juos išleidinėjo Rzeczpospolitos seimai. Jau 1632 m. konfederacinis seimas nustatė, kad karališkuose miestuose, kur disidentai jau turi bažnyčias, gali atlikinėti apeigas, o kur jų neturi, ten neleidžiama naujų statyti. Buvo leidžiama melstis tik jau esamose, o kitur — tik privačiuose butuose, be pamokslų ir giedojimų. Šis įstatymas buvo pakartotas 1648, 1668, 1674 ir 1696 metų konstitucijose. 1660.VII.10 Varšuvos seimo nutarimu protestantas nebegalėjo būti renkamas seimo atstovu, o didikas — senatoriumi. Tegalėjo būti renkami tik katalikai. Uždrausta spausdinti ir platinti protestantiškas knygas, katalikams lankyti evangeliškas mokyklas. Teismai vienašališkai palaikė skundus prieš evangelikus. Skaudžiai pradėta persekioti evangelikų kunigus. Užpuldinėjo ir degino evangelikų bažnyčias. Uždraudė atstatyti per karą sugriautas bažnyčias ir prie jų buvusias mokyklas. Nuo 1661 m. nebeleido Vilniuje rinktis reformatų sinodui. 1669 m. Varšuvos seimas pakartotinai suvaržė protestantų veiklą ir mirties bausme ar ištrėmimu uždraudė atsisakyti katalikų religijos.

XVII a. evangelikų dvasininkų sūnums gauti kokias nors žymesnes pasaulietines pareigas, kurios užtikrintų pragyvenimą, kelias jau buvo užkirstas. Tuo būdu sūnūs, karta iš kartos, turėjo periminėti tėvų pareigas. Tuo keliu susidarė lietuvių reformatų dvasininkų giminės, pvz., Minvydų, Girdvilų, Jaugelių, Kurnatauskų, Mačiulskių ir kt.

Po tvaninio karo Lietuvos reformacija tapo palaužta. Išlikę reformatai, nors ir buvo netekę veik visų politinių laisvių ir kultūrinių centrų, visgi dar savomis jėgomis pajėgė, nors ir ne visumoj, atsistatyti ir toliau tęsti kovą už teisę egzistuoti. Kontrreformacija beatodairiškai tęsė kovą už galutiną protestantiškų bažnyčių ir mokyklų sunaikinimą, už visų DLK gyventojų pavergimą katalikybėn.

Po tvaninio karo kontrreformacijos šalininkai paskendo anarchijoje, obskurantizme. Bajorijos tarpe pasireiškė moralinis smukimas. Jonas Kazimieras, apkaltintas už visas nelaimes, 1668 m. seime buvo priverstas atsisakyti nuo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio sosto. Taip užsibaigė negarbingai netolerantiškoji ir fanatiškai katalikiška Vazų dinastija, valdžiusi Rzeczpospolitą 80 metų.

Kng. Boguslovo Radvilos remiami ir globojami reformatai atstatė Kėdainiuose sugriautą bažnyčią ir gimnaziją. Ruošėsi išleisti Londone anglų pagalba kun. Samuelio Chilinskio išverstą į lietuvių kalbą Bibliją.

Boguslovas Radvila nuolatiniai Biržuose negyveno, bet jais rūpinosi ir juos dažnokai lankė. 1659-69 metų bėgyje trečią kartą Biržų pilį ir miestą

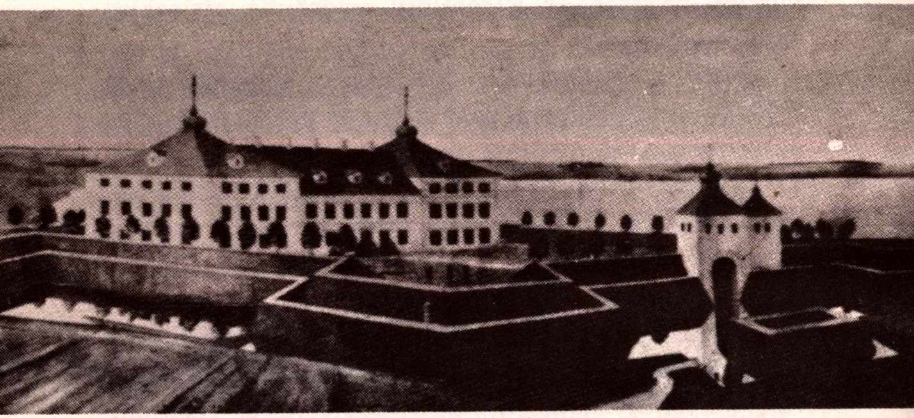

Kunigaikščio Boguslovo Radvilos statyta Biržų tvirtovė

atstatė ir iš pagrindų rekonstravo, pritaikydamas savo didingumui ir puošnumui. Boguslovas Radvila nusimanė apie inžineriją ir karo architektūrą ir buvo Slucko fortifikacinės sistemos autoriumi. Jis tuos dalykus studijavo lankydamasis Olandijoje.

Monumentali Biržų tvirtovė buvo atstatyta pagal anų laikų paskutinį technikos žodį. Praplėsdamas pilį pastatė renesansinio stiliaus puošnius rezidencinius rūmus. Pilies statyba buvo pravesta žymių architektų ir išpuošta dailininkų bei skulptorių. Pilis garsėjo paveikslų galerijomis, meno kūrinių rinkiniais, biblioteka. Rezidenciniai rūmai, kaip ir tvirtovė, tais laikais didumu bei puošnumu neturėjo sau lygaus ir buvo didžiausia visoj Europoj. Biržų tvirtovė turėjo 85 patrankas ir 6595 šovinius. Šovinių būta 12 svarų, 6 svarų ir pusantro svaro. Patrankos buvo paženklintos herbais, monogramomis, titulais, parašais.

Biržų miestas buvo išplanuotas 1662 m. ir neturėjo kreivių gatvių. Biržuose būdavo švenčia-

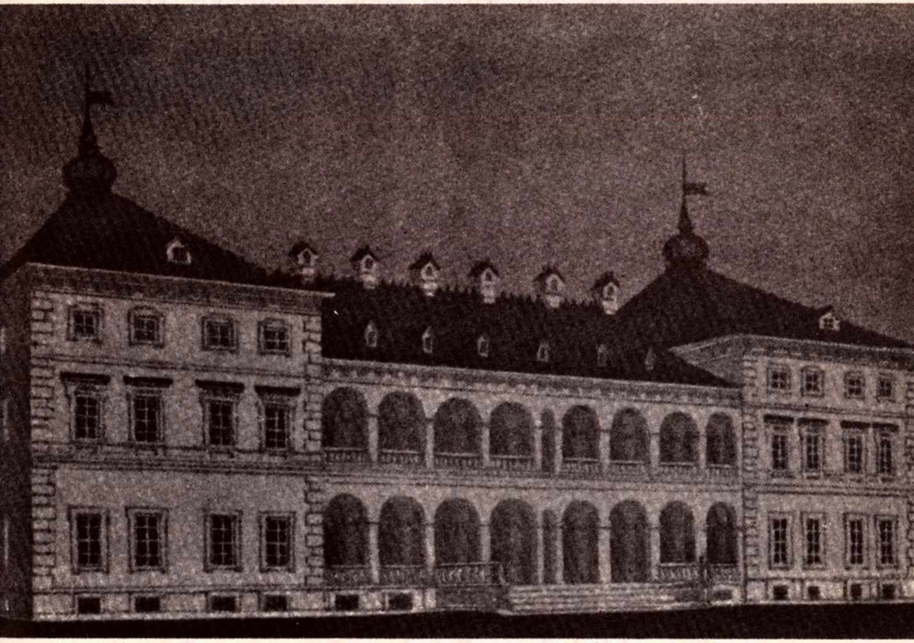

Kung. Boguslovo Radvilos statyti rezidenciniai rūmai Biržų piliakalnyje

mos Radvilų šeimos šventės kuo iškilmingiausiai, šaudant iš patrankų ir iš pilies rūsių paleidžiant tam tikrą skaičių kalinių.

Boguslovas Radvila nemėgo Lenkijos ir nepakentė unijos su Lenkija. Apie tai pasako Biržų tvirtovės komendanto majoro Kalickio rašytas kng. Boguslovui Radvilai laiškas: „Jūsų aukštybė geriau žino, kas dedasi tėvynėje ir kaip reikės pasielgti. Bet jeigu reikės atsiskirti, tai tvirtovė neatlaikys užpuolimo. Įgula permaža ir persilpna. Pav., pas mirusį kng. Jonušą, prieš pasidavimą švedams, buvo 800 rinktinių kareivių, keletas karininkų ir keliolika artileristų.

Švedai, užėmę pilį, turėjo 1000 pėstininkų, keliasdešimt artileristų ir vyresnį leitenantą su keliomis raitelių vėliavomis. Nors kai jie pasitraukė, kareivių buvo tik 400. Visi kiti išmirė" (Akiras Biržys „Biržų apskritis", Kaunas 1932 m.).

Kng. Boguslovas Radvila buvo paskutinis Biržų—Dubingių šakos vyriškos giminės atstovas. Su jo mirtimi reformatai neteko paskutinės tvirtos atramos. Nors St. Nezabitowskis, kng. Liudvikos Karolinos globėjas, buvo karštas reformatas, bet neturėjo nei galios, nei jėgos atsispirti prieš karalių, prieš valdžios proteguojamus katalikus.

Visi Biržų—Dubingių šakos kunigaikščiai Radvilos pasižymėjo tolerantingumu ir šio principo laikėsi. Biržų kunigaikštijoje visos tikybos buvo toleruojamos ir naudojosi laisve. Kitaip tikintieji nebuvo nei varžomi, nei persekiojami. Apie Biržus kadaise buvo gyventa totorių ir karaimų. Totorių kaimas buvo pavadintas Michalovu. Prie kng. Boguslovo Radvilos totoriai vežiojo paštą. Jie turėjo Biržuose ir savo mečetę. Jiems teises buvo suteikęs kng. Kristupas II Radvila ir jas savo keliu patvirtinęs kng. Jonušas Radvila.

Prie kng. Boguslovo Radvilos Biržai buvo pasiekę aukščiausio iškilimo ir garso. Kng. Boguslovas Radvila mirdamas savo vienintelę dukterį Liudviką Karoliną, Biržų kunigaikštijos ir visų Radvilų turtų įpėdinę, paliko lopšy. Lietuvos—Lenkijos karalius pasidarė tikruoju jos globėju, bet tėvo noru ji augo pas kitą globėją — Brandenburgo elektorių. Jos turtų ir kunigaikštytės trečiuoju globėju Boguslovas R. paskyrė ištikimiausią savo tarną reformatą Stanislovą Nezabitowskį.

LIUDVIKA KAROLINA RADVILAITĖ

Kunigaikštytė Liudvika Karolina Radvilaitė (1667.II.27-1695.III.25), Boguslovo Radvilos ir Marijos Onos Radvilaitės vienintelė duktė, anksti neteko tėvų. Lietuvos reformatai rūpinosi jos išauklėjimu reformatų dvasioje. Tam reikalui jos dvare buvo laikomi kunigai: Mikalojus (Samuelis) Minvydas ir vėliau Danielius Jablonskis. Ji buvo paskutinė Biržų—Dubingių Radvilų šakos dvarų valdytoja. Jos turtai atkreipė daugelio didžiūnų, turinčių sūnus, akis. Apie jos gražumą buvo kalbama visose kunigaikštijose.

Dėl kunigaikštytės rankos ir jos milžiniškų turtų iškilo atviras konfliktas tarp karaliaus Jono Sobieskio (valdė 1674-96), lenkų kilmės bajoro, ir Lietuvos didžiojo etmono Kazimiero Povilo Jono Sapiegos (1637-1720). Karalius J. Sobieskis, pirmasis našlaitės globėjas, dėl jos begalinių turtų buvo nutaręs apvesdinti ją, besimokančią Lenkijoje, su savo sūnumi Jokūbu. Bet gudrumu laimėjo savo sūnui antrasis jos globėjas — Brandenburgo elektorius (kurfiurstas). Ištekėjusi 1681.I.17 už Brandenburgo markgrafo Liudviko, daugiausia gyveno Karaliaučiuje ir Berlyne. Iškilo ilgas ir sunkus ginčas dėl jos turtų globos.

Kurfiurstui Liudvikui 1687 m. mirus, į jos ranką vėl pretendavo Jokūbas, vienas iš Nesvyžiaus—Olikos šakos Radvilų, iš Sapiegų ir daugelis užsienio kunigaikščių. Jokūbas incognito nuvykęs į Berlyną, išgavo iš jos pasižadėjimą susituokti su juo. Bet vos

Jokūbui išvykus, 1688.VII.24 antrą kartą ištekėjo už aršaus kataliko Neuburgo kunigaikščio Karolio Pilypo, užtikrindama reformatams visas laisves savo valdose. Supykęs karalius Sobieskis norėjo suvalstybinti visus jos turtus, tačiau tam pasipriešino Sapiegos, kurie buvo paskirti jos dvarų globėjais Lietuvoje ir turėjo iš to nemaža naudos.

Dėl išbujojusio fanatizmo ir įsigalėjusios netolerancijos to laiko Rzeczpospolitoje, jėzuitai suorganizavę savo moksleivius ir fanatikų minią, 1682 m. ketvirtą kartą išgriovė Vilniuje reformatų kultūrinį

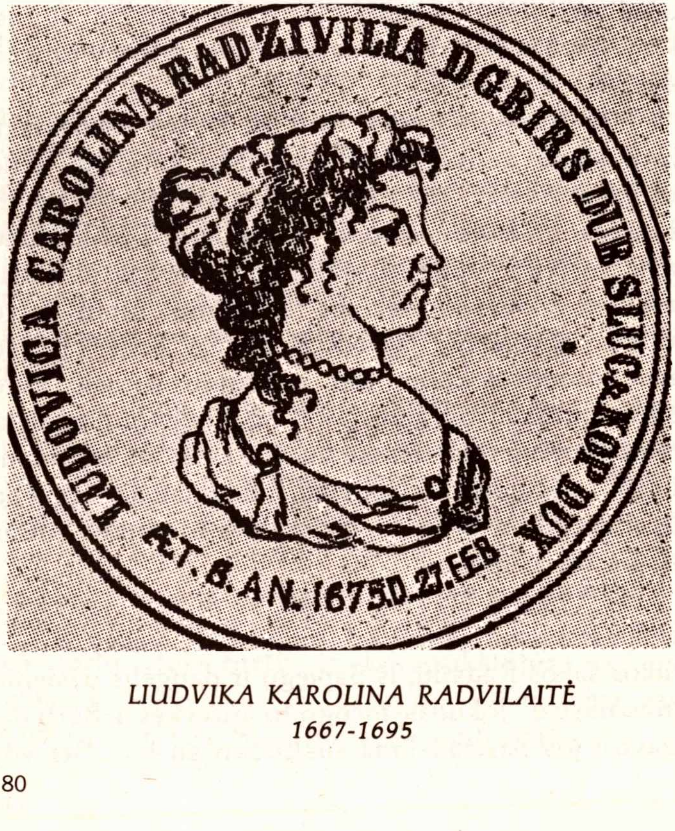
LUDOVICA CAROLINA RADZIVILIA D G B I R S DUB SLUC & KOP DUX
ÆT. 8. AN. 1675 D. 27. FEB

LIUDVIKA KAROLINA RADVILAITĖ
1667-1695

centrą, sunaikindami bažnyčią, pastatus, biblioteką, archyvus. Tuo laiku panašūs smurto aktai prieš reformatus buvo jėzuitų suorganizuoti ir kitose DLK vietovėse– Naugarduke, Geluvoje ir kitur. Laike šio staigaus ir netikėto užpuolimo pasireiškė aklosios minios žvėriškai pasibaisėtinas vandalizmas, sukėlęs siaubą net pačių organizatorių tarpe. Po šio sugriovimo daugiau panašių ekcesų Vilniuje prieš reformatus nebepasikartojo. Nors seimas pasmerkė

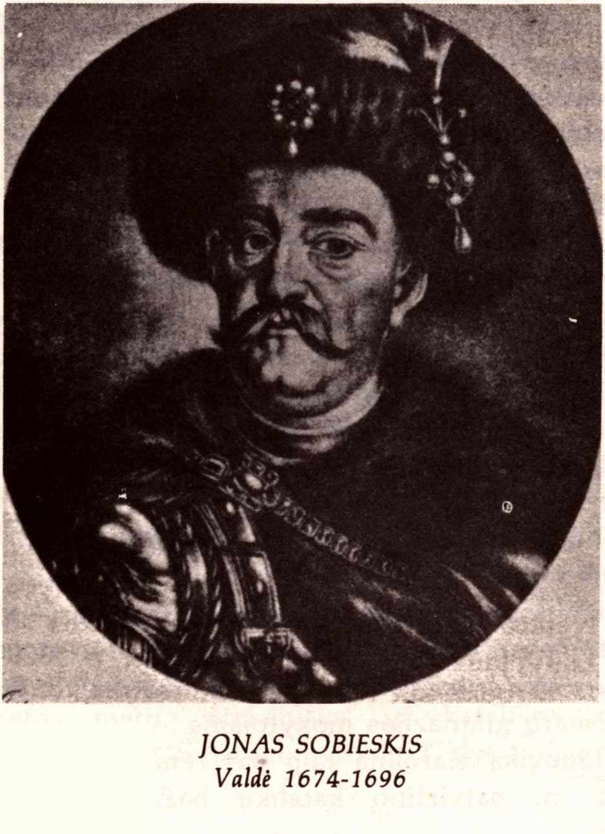

JONAS SOBIESKIS
Valdė 1674-1696

kaltininkus ir karalius Sobieskis tą sprendimą patvirtino, bet kaip ir ankstyvesniuose panašiuose atvejuose, kaltininkams buvo leista paspukti.

Radvilaitė stipriai rėmė Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčią ir jos veiklą. 1682 m. įsteigė fondą remti teologijos studijoms Karaliaučiaus, Frankfurto (a. Oder) ir Berlyno universitetuose. Siuntė studentus ir į Oksfordą. Paskyrė 12 stipendijų lietuviams, besirengiantiems būti reformatų kunigais. Rūpinosi reformatų bažnyčiomis reikalaudama, kad pamaldos jose vyktų lietuvių kalba. Savo rūmuose Vilniuje leido veltui laikyti reformatų pamaldas. Savo spaustuvę Slucke padovanojo Lietuvos reformatams.

1680 m. savo lėšomis išspausdino Karaliaučiuje ir veltui išdalino katekizmą „Pradzia Pamoksla del Mazu Weykialu" ir „Knigos Nobaznistes Kriksczioniszkos" pakartotiną laidą su ta pačia pirmosios laidos (1653 m.) data. Liudvikos Karolinos Svedasų dvaro katalikų klebonas pristatė naujai išspausdintą knygą Vilniaus kapitulai. Nuo grėsusios bylos Radvilaitę išgelbėjo jos mirtis. Prieš mirtį paskyrė 5000 lenkiškų auksinų Naujojo Testamento lietuvių kalba išleidimui. Kun. S. Bitnerio išverstas į lietuvių kalbą N. Testamentas buvo išspausdintas Karaliaučiuje 1701 m.

Liudvika Karolina 1687 m. leido Biržuose statyti liuteronams mokyklą, kuri tačiau atsidarė tik 1696.VIII.22, kai Kuršo karališko dvaro prievaizda dovanojo mieste pusę valako žemės. 1825 m. mokykla sugriuvo ir nebebuvo atstatyta. Skyrė algas Biržų reformatų gimnazijos mokytojams.

Liudvika Karolina taip pat rėmė ir katalikus. 1692 m. patvirtino katalikų bažnyčios statybą

Biržuose ir paskyrė klebonui išlaikyti metinės algos 400 lenkiškų auksinų. Dovanojo visą bažnytinį turtą su auksiniais herbais. Vienok Biržų katalikų klebonas neturėjo teisės varžyti nei evangelikų, nei žydų, nei rusų ir savo naudai jokios žalos nedaryti Biržų kunigaikštijai.

Vilniaus vyks. Mikalojus Steponas Pacas 1674.X.22 paskyrė kun. Andriejų Macevičių būsimos Biržų katalikų parapijos administratoriumi. Vyskupo palaikomas pradėjo kovą prieš evangelikus, vartodamas provokacijas, prievartą. Jo neteisėto elgesio nepajėgė sudrausti ne tik St. Nezabitowskis, bet ir karalius J. Sobieskis bei Brandenburgo kurfiurstas. Karolinos Liudvikos paskirtas Biržuose vietininku katalikas Leščinskis, visus evangelikus valdininkus pakeitė katalikais.

Su kunigaikštytės Liudvikos Karolinos Radvilaitės mirtimi užsibaigė garbingoji Biržų—Dubingių kung. Radvilų, Lietuvos reformacijos globėjų ir rėmėjų, šaka. Po Radvilaitės mirties daugumas Radvilų nuosavybių pateko į neaiškias rankas. Tolimesnę mokyklų, parapijų globą ir priežiūrą vykdė reformatų Bažnyčios sinodas su kolegija.

Iš antrosios santuokos Liudvika Karolina susilaukė dukters Elzbietos. Kaip pati Radvilaitė buvo anksti netekusi motinos, taip ji ir savo dukterį Elzbietą Augustą paliko lopšy. Elzbieta Augusta tapo teisėta Biržų—Dubingių Radvilų visų turtų, dvarų ir Biržų kunigaikštijos įpėdinė. Dalis turtų ir žemių pateko į kng. Neuburgiškių rankas. Elzbietos Augustos metu, ištekėjusios už kataliko kng. Juozapo Karolio Sulzbacho, iškilo Didysis Šiaurės karas.

Lietuvos reformatai matė, kaip su Biržų—Dubingių Radvilų šakos nykimu mažėja viltys būti apgintiems nuo kontrreformacijos puolimo. Su kunigaikštytės Liudvikos Karolinos netekimu, evangelikai neteko paskutinio globėjo. Evangelikų Bažnyčios Lietuvoje atsidūrė apverktinoje padėtyje.

ŠIAURĖS KARO PASEKMĖS

XVIII amžius, pradėtas karu, buvo pats tamsiausias ir tragiškiausias, atnešęs Rzeczpospolitai pražūtį.

Šio amžiaus pradžioje Biržai, kunigakščių Radvilų ugdyti, su savo gražia ir didinga pilimi, buvo pasiekę aukščiausio iškilimo ir garso. Rzeczpospolitos ir Rusijos valdovai sudaryti sąjungos prieš Švediją vyko ne į kurią kitą žymią vietovę, bet į garsiuosius Biržus.

Naujai išrinktas į Lietuvos—Lenkijos sostą karalius Augustas II Saksas (valdė 1697-1733), savo liuteronų tikėjimą pakeitęs į katalikų, turėjo į Pactą Conventą įtraukti pažadus, kad evangelikų neskirs senatoriais ir aukštaisiais pareigūnais. Augustas II Saksas į Lietuvą atvyko su savo gerai parengta saksų kariuomene. Į Biržus atvyko 1701.II.24, o Maskvos caras Petras Didysis —II·26 ir išbuvo Biržuose iki III.14. Augustas II Saksas carą pasitiko Biržų pilyje ant rezidencinių rūmų laiptų. Čia buvo pasirašyta Biržų sutartis, nukreipta prieš Švedijos jauną karalių Karolį XII. Šių dviejų valdovų susitikimas buvo įamžintas nulietuose medaliuose su abiejų atvaizdais.

Valdovų buvimo metu Biržų pilyje dar gyveno Kuršo kunigaikštis Patkul, anglų generolas Rysza, Prancūzijos pasiuntinys, caro mokytojas, du Dolgorukovai, Golovinas, Naryškinas ir daug kitų aukštų pareigūnų ir palydovų. Abu valdovai buvo gražios išvaizdos, mėgo kariškus užsiėmimus. Skyrėsi tik

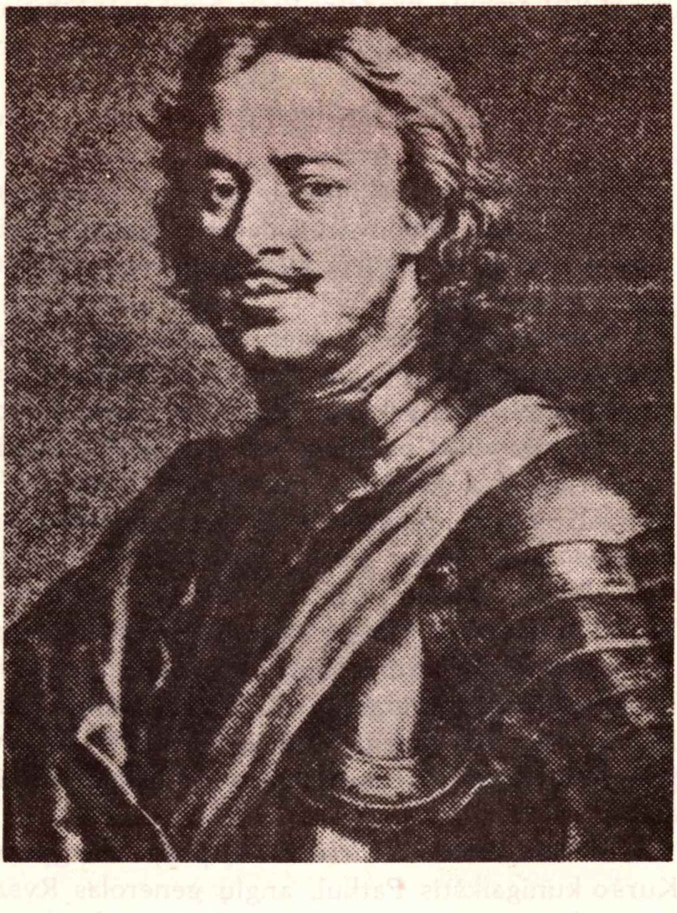

AUGUSTAS II SAKSAS (Stiprusis)
Valdė 1699-1733

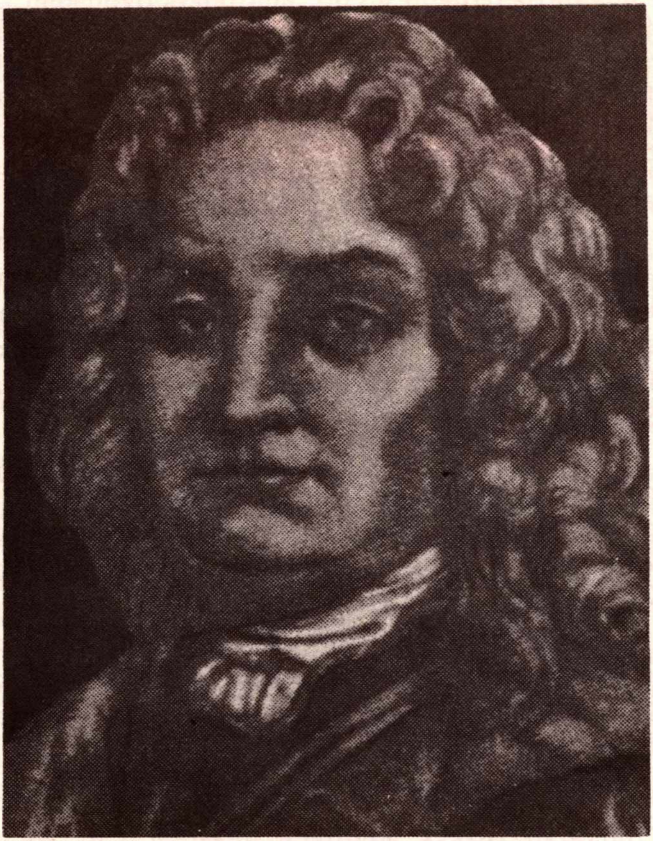

Rusijos caras PETRAS DIDYSIS

tuo, kad caras Petras Didysis neturėjo savo dvare tokių patogumų, kokius turėjo Augustas II S. Šaudant iš patrankos į taikinį, caras šaudė per toli, o karalius vis pataikydavo. Petras Didysis pamėgo Augusto II S. dvarą ir gyvenimo būdą: girdė didžiūnus, šoko, rengėsi lenkiškais drabužiais, lankė puotas ir patraukė daug žmonių į savo pusę. Caras Petras Didysis savo rankomis pasodino Biržų piliakalnyje liepą, kuri buvo išlikusi iki mūsų dienų ir augo netoli rezidencinių rūmų griuvėsių.

Karalius Augustas II Saksas, svajodamas apie absoliutizmo įvedimą, užsibrėžė užimti sau Livoniją, kuri nuo 1629 m. buvo Švedijos valdoma. Susitaręs su caru Petru D. ir Danija, pradėjo ilgai užtrukusį Didįjį Šiaurės karą (1700-21) su savo atsigabenta iš Saksonijos kariuomene.

Valdovams iš Biržų išvykus, po kelių mėnesių (1701.VII 24) Biržus užėmė švedai. 1703 m. pradžioje didysis etmonas Grigas Oginskis, su rusų kariuomenės pagalba, Biržus išvadavo. Kuršo švedų kariuomenės vadas generolas Adam Ludvig Löwenhaupt 1704.III.18 atvyko į Saločius, o kitą dieną prie Žagarynės kaimo įvykusias kautynes laimėjo švedai. 1704.VIII.16-IX.24 Biržų pilies apgulime dalyvavo 1460 švedų kavaleristų ir 1721 pėstininkas. Apsupta tvirtovė buvo atakuota, vėliau, perėjus per griovus, pulta ir užimta tų metų VIII.18.

Šio karo metu Biržų kunigaikštija ir miestas su pilimi labai nukentėjo. Švedų vadas iš pilies išvežė į Rygą apie 60 patrankų, tvirtovę ir rezidencinius rūmus išsprogdino. Rūmuose bebuvo likę tik 3 kambariai ir tie be langų ir durų. Taipgi buvo sunaikintas ir Biržų dvaras, jo ūkio trobesiai, inventorius, o pats miestas ištisai sudegintas. Taip žlugo Biržai su pilimi apie šimtmetį saugoję Lietuvos valstybės šiaurines sienas. Po šio sugriovimo Biržų pilis nebebuvo atstatoma. Biržai nustojo strateginės reikšmės ir karuose nebegarsėjo. Iki šiai dienai išlikę pilies griuvėsiai liudija apie buvusią didingą praeitį. Rusijos caras Petras D. 1705 m. rugpiūčio 6 d. antrą kartą atvykęs su savo kariuomene į Biržus, buvusių Biržų vietovėje rado pelenus ir kaminus. Caras Biržuose šį kartą išbuvo 4 dienas.

Vienok Biržai neišnyko nuo žemės paviršiaus, kaip tai atsitiko su kai kuriais sugriautais Lietuvos miestais. Biržai iš griuvėsių pamažu kėlėsi.

Švedai iš Lietuvos pasitraukė Karoliui XII pralaimėjus generalinį mūšį ties Poltavą 1709.VII.8. Po šio karo Švedija daugiau nebevaidino jokios rolės lietuvių tautos istorijoje. Po šio karo visa Livonija atiteko rusams, o Rzeczpospolita tapo Rusijos globotine. Rusijos caras savo kariuomenės visoj pilnumoj iš Rzeczpospolitos nebeišvedė ir pradėjo nevaržomai kištis į valstybės vidaus reikalus.

Didžiojo Šiaurės karo pasekmės DLK buvo baisenės už Tvano karų periodą. Per šį ilgai užtrukusį karą per Lietuvą žygiavo ir ją plėšė švedų, rusų ir saksų kariuomenės. Tuo pačiu metu vyko ir vidaus karas tarp didikų giminių Sapiegų, palaikiusių švedus, ir Oginskių. Lietuvos krašto ūkis buvo visiškai sunaikintas, nusiaubti dvarai, kaimai ir visiškai sunaikinti keli miesteliai. Iš senųjų sodybų daug kur nebeliko nė žymės. Atsirado daug tuščių kaimų. Prie visų šių okupacinių ir naminio karo baisenybių bei plėšikavimo prisidėjo 1707-09 metų nederlius, badas ir 1708 m. kilęs maras ir kitos

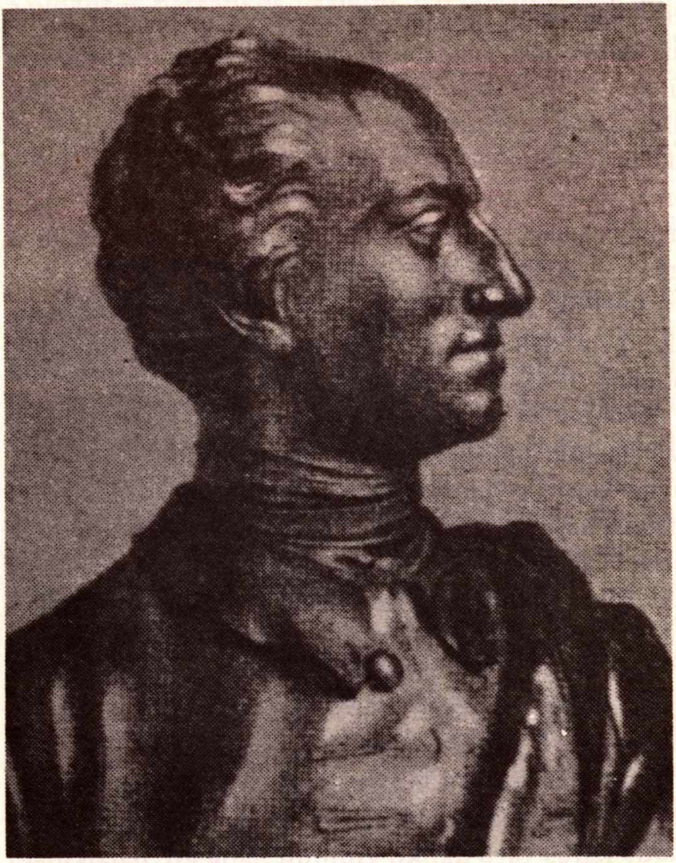

Švedijos karalius KAROLIS XII

Švedų generolas A. L. LÖWENHAUPT susprogdino Biržų tvirtovę ir sudegino miestą epidemijos, siautusios ligi 1711 m. Maras kartu su kitais vargais išnaikino nemažiau kaip vieną trečdalį Lietuvos gyventojų, o kai kur, ypač Žemaitijoje, net du trečdalius. Maras taip smarkiai siautėjo, jog Radviliškio miestelyje neliko nė vieno gyvo žmogaus. Lietuvos teritorijoje teišliko vos 1,835,000 gyventojų. Maras taipgi skaudžiai palietė Lenkiją, Livoniją ir vakarų Rusiją.

Per šį karą daug reformatų bažnyčių, dvarų, sodybų buvo sudeginta, sunaikinta, kurių vėliau dėl neleidimo jau ne visur bebuvo pajėgta atstatyti. Per šį karą buvo palaužtas Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčios ekonominis pagrindas.

XVI a. ir XVII a. pradžioje kiekvienas distriktas turėjo nuo 20 iki 40 bažnyčių ir be to dar koplytėlių. 1704 m. bebuvo likę 48 reformatų bažnyčios, o po 50 metų — 28 bažnyčios. Paduota lentelė parodo, kiek kiekviename distrikte po 50-ties kontrreformacijos metų parapijų skaičius bebuvo likęs:

1.	Vilniaus distrikte iš	6 parapijų	4,
2.	Užnerio—Biržų distrikte iš	10 parapijų	6,
3.	Pagirių distrikte iš	8 parapijų	4,
4.	Žemaitijos distrikte iš	11 parapijų	3,
5.	Baltgudijos distrikte iš	3 parapijų	4,
6.	Naugarduko distrikte iš	10 parapijų	7

Iš mokyklų bebuvo likę 4 ir 47 kunigai. Bet dar gan nemažai didikų ir bajorų laikėsi evangelikų tikybos. Reformacija Lietuvoje dar nebuvo galutinai sunaikinta, nors jos plotas žymiai susiaurėjo.

Laike šio karo švedai ypatingai protegavo evangelikus ir tuo reikalu buvo 1704.IX.18 paskelbę specialų universalą. Švedams pasitraukus, prasidėjo

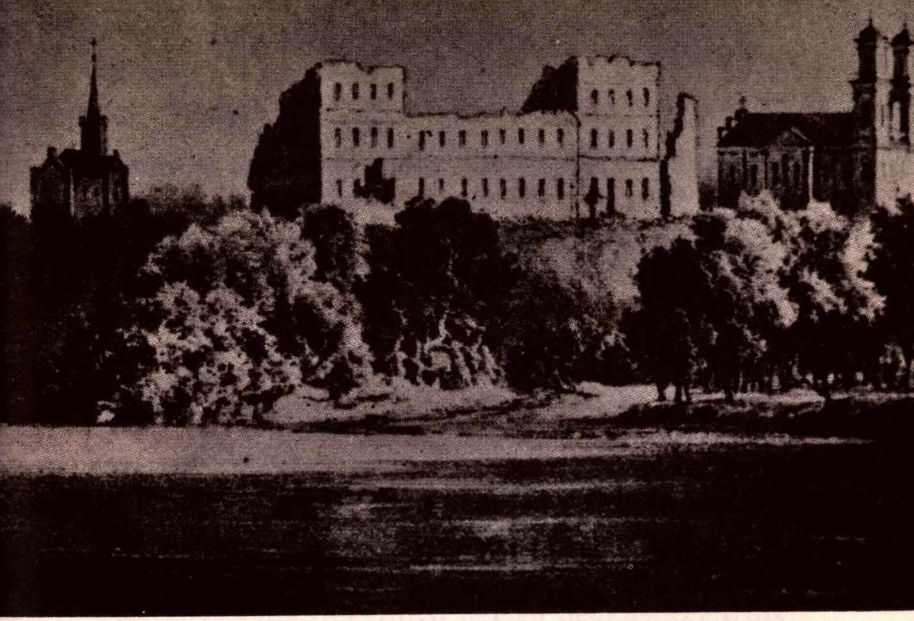

Biržų pilies griuvėsiai

smarkiausias disidentų persekiojimas. Žiauriai persekiojami disidentai buvo priversti ieškoti paramos ir užtarimo užsienyje. Evangelikai pirmiausiai prašė Švedijos karalių apginti jų teises. Kai Rusijos caras Petras Didysis sutriuškino Karolio XII kariuomenę ties Poltava, tada jie kreipėsi į Rusiją. 1716 m. reformatų vadovai prašė Petrą Didįjį palikti Lietuvoje rusų kariuomenę apsaugoti juos nuo katalikų siautėjimo. Vėliau įteikė prašymą Prūsijos karaliaus pasiuntiniui, prašydami sudaryti sąjungą su Rusijos caru ir „numalšinti Lietuvos katalikų žiaurumą". 1717 m. Lietuvos reformatų sinodas siuntė delegacijas pas Prūsijos, Danijos, Švedijos karalius ir Rusijos carą, maldaudami gelbėti juos nuo katalikų siautėjimo. 1718 m. evangelikai skundėsi Anglijos karaliui, kuris buvo pažadėjęs sukelti protestantiškų kraštų valdovus prieš Rzeczpospolitą. Per tai DLK protestantai ir ortodoksai, ieškoję užtarimo pas švedus ar rusus, buvo apkaltinti svetimų valstybių rėmimu ir užsitraukė ant savo galvų katalikų neapykantą ir buvo laikomi krašto išdavikais.

Laike šio karo Žemaitijos bajorai, bekovodami tarpusavyje, vieni su švedais, kiti su jų priešininkais, taip save sunaikino, kad nebeturėjo atstovų pasiųsti į 1717 m. seimą. Pagal Augusto II S. su bajorija 1716.XI.3 Varšuvoje sudarytą ir 1717.I.20 taip vadinamo nebyliojo seimo priimtą nutarimą, buvo uždrausta kitatikiams statyti karališkuose miestuose naujas bažnyčias, o kurios jau buvo pastatytos po 1632 m. — nugriauti. 1733 m. konvokacinio seimo konfederacijos sudarytas aktas atėmė disidentams pilietines teises: nebegalėjo gauti jokių urėdų, negalėjo būti renkami seimo atstovais, tribunolo ir komisijų nariais; buvo uždrausta disidentams daryti bet kokius suvažiavimus, susirinkimus; griežtai uždrausta ieškoti globos svetimose valstybėse.

Bendrai imant, seimų priimtos konstitucijos uždraudė disidentams statyti bažnyčias, griūvančias taisyti, bažnyčiose laikyti viešas pamaldas, laikyti mokyklas. Pareikalavo mišrių vedybų vaikus auklėti katalikų tikėjime. Uždraudė evangelikų kunigams krikštyti savo tikybos vaikus, atlikti jungtuves bei laidotuves be katalikų klebono ar dekano leidimo ir net nebegalėjo viešai dėvėti savo bažnytinių rūbų. Nebegalėjo dienos metu laidoti numirėlių, tą turėjo atlikti naktimis.

Seimai suteikė Romos Katalikų Bažnyčiai teisę prižiūrėti ir kontroliuoti savistovias evangelikų Bažnyčias. Be katalikų vyskupo leidimo nieko savistoviai nebebuvo galima daryti. Katalikų Bažnyčios kanonai tapo privalomi evangelikams.

RZECZPOSPOLITOS AGONIJA

Prie karaliaus Augusto III Sakso (valdė 1733-63), Augusto II S. sūnaus, konvertito, ištižėlio ir tinginio, nesirūpinusio valstybės reikalais, per Septynerių metų karą (1756-63), kuomet buvo sprendžiamas ir Amerikos likimas, rusai, žygiuodami per Lietuvą į Prūsiją, jau elgėsi Lietuvoje kaip nukariautame krašte: viską plėšė ir naikino, ėmė net rekrutus savo kariuomenės papildymui. Per šį karą Rzeczpospolita nukentėjo nevien dėl rusų plėšikavimo, bet ir dėl paleistų apyvarton netikrų pinigų — rusų, prūsų ir kt. Per visus šiuos pražūtingus karus, vidaus suįrutes, labiausiai nukentėdavo skriaudžiamieji valstiečiai. Moralinis krašto supuvimas ir cinizmas buvo pasiekęs aukščiausią laipsnį. Po šio karo iškilo Prūsija ir įėjo į didžiųjų Europos valstybių tarpą.

Prūsijos laimėjimas išsaugojo išlikimą Mažosios Lietuvos lietuviško židinio, — protestantiškos religinės ir tautinės pasaulietinės lietuviškos raštijos. Kai DLK kontrreformacijos poveikyje reiškėsi kultūrinis smukimas, tai Mažojoj Lietuvoj su klasicizmu (renesanso atgimimas) atėjo į lietuvių literatūrą klasikas Kristijonas Donelaitis (1714-1780), kurio literatūriniai darbai yra žymūs literatūros istorijoje, įėjęs su savo „Metais" į pasaulinę literatūrą. Be to, XVIII a. Mažojoje Lietuvoje, lietuvių literatūros žydėjimo amžiuje, pasireiškė kalbininkai Pilypas (1675-1749) ir Paulius Fridrikas (a. 1722-27—po 1783),Ruigiai ir Gotfridas Ostermejeris (1716-1800),

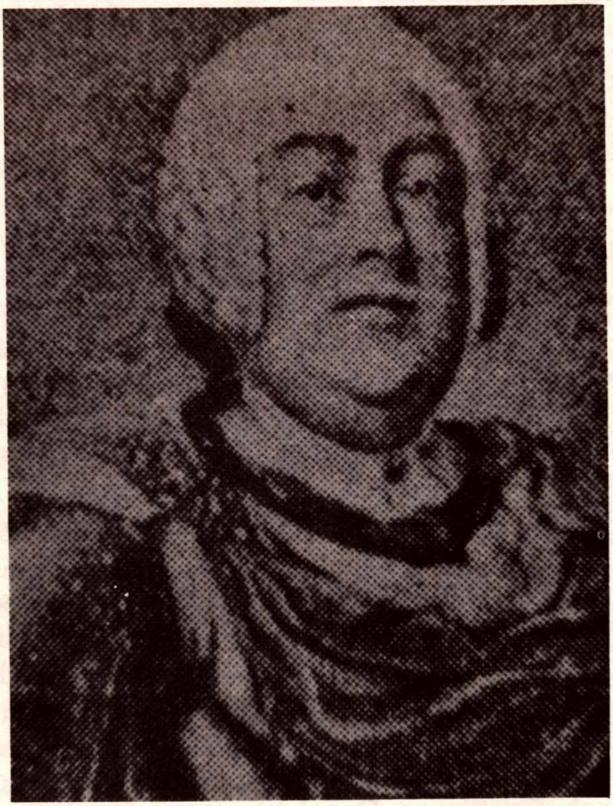

AUGUSTAS III SAKSAS
Valdė 1733-1763

pirmosios pasaulietinės lietuviškos knygos autorius Jonas Šulcas (a. 1684-1710), poetas Kristijonas Gotlibas Milkė (1736-1806),davęs stambių veikalų mūsų raštijai, pasaulietinių eilėraščių kūrėjas Adomas Fridrichas Šimelpenigis (1699-1763), Immanuelis Kantas (1724-1804) vienas iš pačių didžiųjų naujųjų amžių filosofų, ir ištisa eilė kitų žymių lietuvių kultūrininkų.

Rzeczpospolitai net jau būnant agonijoj, per įskiepytą jėzuitinį fanatizmą, nepajėgta suprasti susilaikyti nuo disidentų persekiojimo. Prie karaliaus Augusto III S. išlikusių disidentų padėtis dar labiau pablogėjo. 1736 m. Varšuvos seimas paskelbė visus disidentus, savo valstybės gyventojus, krašto išdavikais. Persekiojami disidentai niekur nebegalėjo rasti tiesybės, užtarimo nei teisme, nei seime, nei pas karalių.

Paneigimas religinės laisvės, tolerancijos principų, ne tik vedė Rzeczpospolitą prie vidaus suirutės, nuskurdimo, bet ir suteikė progą svetimoms valstybėms kištis į vidaus reikalus. Rusija ir Prūsija paėmė ypatingon globon Rzeczpospolitos gyventojų dalį: Rusija — stačiatikius, Prūsija — evangelikus. Tai nebuvo naikinamųjų disidentų tikras užtarimas ar jų apgynimas, bet daugiau pretekstas reikalui esant kištis į nugyvenamos Rzeczpospolitos reikalus. Šūkauta tik tuomet, kai joms politiškai buvo naudinga. Tačiau Maskva, prisidengdama stačiatikių gynimu, kuo toliau, tuo vis labiau pradėjo plėsti savo valstybės sienas. Kaip protestantiškos Švedijos bei Prūsijos, taip ir Rusijos interesas buvo sunaikinti DLK, pajungtą popiežių ir imperatorių tarnybai. Tas ir privedė prie Rzeczpospolitos padalijimų.

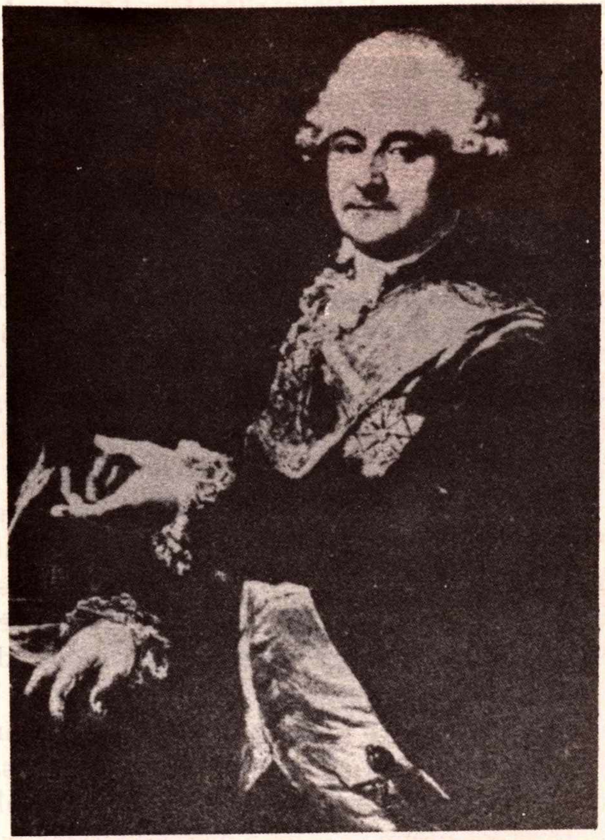

STANISLOVAS AUGUSTAS PONIATOVSKIS
Valdė 1764-1798

Prie didžiausios tautinės nelaimės, karaliaujant paskutiniam Rzeczpospolitos karaliui Stanislovui Augustui Poniatovskiui (valdė 1764-98), buvusiam carienės Kotrynos II favoritui, Rusijai, Prūsijai, Švedijai, Danijai ir Anglijai spaudžiant, 1767 m. disidentams buvo grąžintos lygios teisės su katalikais. Rusijos atstovui Nikolai Repninui verčiant, 1768 m. Varšuvos seimas buvo priverstas priimti taip vadinamas kardinalines teises, pagal kurias buvo:

1. pakeisti visi senieji įstatymai, kurie siaurino kitatikių teises;
2. visos kitatikių šventyklos su jų įstaigomis pripažintos teisėtomis ir leista taisyti senas ir statyti naujas;
3. kitatikiai turi teisę viešai ir iškilmingai atlikinėti savo tikėjimo apeigas, nesiklausdami vyskupo ar klebono;
4. gimusiems iš mišrių šeimų jungtuvių vaikams auklėti galioja toks dėsnis: sūnūs auklėjami tėvo tikėjime, o dukterys — motinos;
5. kitatikiai negali būti verčiami mokėti kokius nors mokesčius katalikų dvasiškiams;
6. kitatikiai turi patronato teisę katalikų bažnyčioms;
7. kitatikiams grąžinamos lygios politinės teisės; jie gali užimti vietas valstybėje lygiai su katalikais.

Prieš tokį Rusijos diktatą pasireiškė stipri katalikiška reakcija: sukilo veik visa Rzeczpospolitos dvasiškija, didikai ir bajorai, sudarydami Baro konfederaciją. Sukilimą iššaukė sugrąžinimas disidentams religinių laisvių ir pilietinių teisių. Sukilimo

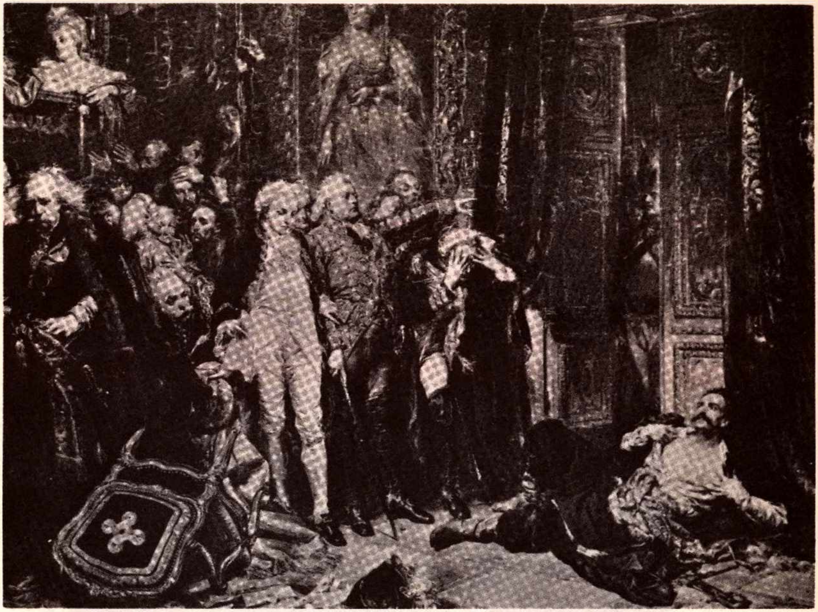

Rzeczpospolitos seimo atstovai Varšuvoje 1773 m. pasirašę pirmąjį padalijomo aktą. Vydury S. A. Poniatovskis, prie durų slenksčio guli Tadas Reitanas, sienoje kabo rusų imperatorės Kotrynos II portretas. Pav. J. Mateikos

nuslopinimui, dalyvaujant Rusijai, Prūsijai ir Austrijai, tapo įvykdytas pirmas Rzeczpospolitos padalijimas 1772 m.

1773-75 m. Varšuvos seimas, patvirtinęs įvykdytą žemių atplėšimą, vėl aprėžė disidentų ir disunitų teises: jiems buvo uždarytas kelias į senatą ir aukštuosius urėdus, teleista užimti tik žemesniuosius urėdus; į seimą buvo leista išrinkti tik 3 nekatalikus — po vieną iš visų provincijų. Buvo uždraustos betkokios viešos jų pamaldos ar eisenos. Uždrausta naujose bažnyčiose kabinti varpus, o laidotuvių eitynės turi vykti anksti rytą, ar vėlai vakare.

Pagaliau tik keturių metų Didysis Varšuvos Reformų Seimas priėmė garsiąją 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją, kuri paskelbė katalikų tikėjimą viešpataujančiu valstybėje ir uždraudė katalikams tapti kitatikiais, bet drauge suteikė ir visišką laisvę ir visom kitom religijom. Miestiečiai, nusipelnę savo veikla valstybei, galėjo būti priimami į bajorų luomą, o valstiečiai, kaip buvo taip ir toliau liko beteisiais baudžiauninkais. Gegužės 3-ja konstitucija buvo galutinai panaikintas DLK suverenumas ir Lietuva turėjo būti Lenkijos provincija. Ir šioji konstitucija iššaukė didelį pasipriešinimą konservatyviųjų tarpe. Pasireiškė taipgi gaivalingas katalikų dvasiškijos, didikų ir bajorų protestas — Targovicos konfederacija, kas iššaukė antrąjį Rzeczpospolitos padalijimą, įvykdytą Rusijos su Prūsija 1793 m.

Po antrojo padalijimo iškilęs 1794 m. sukilimas, iššaukė tretįjį padalijimą 1795 m., — galutiną Rzeczpospolitos likvidavimą. Po paskutinio padalijimo veik visa etnografinė Lietuva pateko po carinės Rusijos jungu ir Lietuva tapo išbraukta iš Europos žemėlapio.

Kontrreformacijos žūtbūtinė kova su anais laikais DLK buvusia gausingiausia Ev. Reformatų Bažnyčia, iki Rzeczpospolitos žlugimo, galutinai jos sunaikinti visgi nepajėgė. Žemaitijoje išliko trys (Kėdainių, Kelmės, Deltuvos), o visoje etnografinėje Lietuvoje 25 reformatų parapijos.

Evangelikų Bažnyčioms katalikų vyskupų priežiūra ir kontrolė baigėsi žlugus Lietuvos—Lenkijos respublikai. Nors ir kaip būtų keista, vienok reformatus, tikruosius Lietuvos patriotus ir kovotojus už Lietuvos savistovumą ir lietuvybę, nuo visiško sunaikinimo išgelbėjo Rusijos okupacija. Rusija sutramdė internacionalinei bei kosmopolitinei Romos Katalikų Bažnyčiai kištis į savistovių kitų religijų Bažnyčių vidaus reikalus.

Lietuvos—Lenkijos bajorai, pamynę po kojomis religinius ir tolerancijos principus, įdavė savo priešams galingą ginklą jų pačių pavergimui. Lietuvos reformacijos sunaikinimas buvo viena iš pačių didžiųjų lietuvių tautos katastrofų.

BIRŽŲ KUNIGAIKŠTIJOS ŽLUGIMAS

Pagal advokatą Martyną Yčą: „Biržai nėra tuščias vardas Lietuvos istorijai". Biržai buvo sostinė tų kunigaikščių Radvilų, kurie kovojo už Lietuvos savistovumą, integralumą, kurie troško Lietuvą, savo gimtąjį kraštą, matyti tvirtą, žydinčią, kultūringą.

Po Didžiojo Šiaurės karo pasikeitė Biržų kunigaikštijos valdovai. Biržų—Dubingių šakos kunigaikščiams išmirus, kunigaikštija perėjo į Nesvyžiaus—Olikos šakos katalikiškų Radvilų rankas. Biržų kunigaikštijos įpėdinė Elzbieta Augusta, duktė Liudvikos Karolinos ir Neuburgo kunigaikščio, ištekėjusi už kng. Karolio Emanuelio Sulzbacho, susilaukė dukters Pranciškos, paskutinės Biržų kunigaikštijos savininkės. Kng. Jeronimas Florijonas Radvila, būdamas Vokietijoje, susipažino su Sulzbacho kunigaikštyte Pranciška, Liudvikos Karolinos anūke, ir su ja susižiedavo. Bet našlaitės seneliams jis padarė tokį blogą įspūdį, kad, vieton ją išleidus, jos turtus pusvelčiui pardavė jam už 11 milijonų auksinų (dviejų metų pajamos) ir šiuo keliu 1731 m. Biržų kunigaikštija pateko į Nesvyžiaus—Olikos kng. Radvilų rankas. Vėliau Jeronimas Florijonas išpirko reformatų Radvilų turtus, patekusius į kng. Neuburgiškių rankas.

Kng. Jeronimas Florijonas Radvila (1715-1760), DLK-jos vėliavininkas ir pastaurininkis, gyvenęs Bialoje (Liublino vaivadijoje), buvo vienas iš turtingiausių Lietuvos didikų ir savo gausiuose dvaruose vadinosi „Radvilų karaliuku". Jeronimas Fl. buvo piktas ir žiaurus, tikras tironas ir nepaisė savo krašto valdžios. Mokesčių nemokėjo. Laikė savo atskirą kariuomenę (6000 vyrų), apie 4 kartus pajėgesnę už viso krašto. Į įsteigtas Bialoje ir Slucke kadetų mokyklas siuntė savo valdinių vaikus, nes iš Kuršo pasamdyti vokiečiai karininkai netverdami išbėgiodavo arba būdavo sukišti į Bialos kalėjimą. Už nepaklusnumą ar bėgimą buvo grasoma mirtimi. Bylas sprendė pats, kišdamas kalėjiman bajorus ir nebajorus. Mirė bevaikis. Po jo mirties jo brolis Mykolas Kazimieras paleido visą būrį kalinių. Kaip kng. Jeronimas Fl. Radvila valdė Biržų kunigaikštiją, kokius darbus atliko, žinių beveik nėra išlikę. Žinoma, kad jo ir jo brolio Mykolo Kazimiero motina kng. Ona Sanguškaitė Radvilienė 1731 m. pastatė Biržuose medinę katalikų bažnyčią šv. Jeronimo vardu. Taipgi pastatė klebonui namą ir davė jam žemės.

Visi Nesvyžiaus—Olikos šakos Radvilos varinėjo iš valdų evangelikus ir varu vertė žmones į katalikybę. Nesirūpino Biržų kunigaikštijos gerove nei Biržų miesto ir tvirtovės atstatymu, nei švietimu. Prie žiauriaus kng. Jeronimo Fl. Biržų kunigaikštijos evangelikai pergyveno visu aštrumu pasireiškusį aklą katalikų fanatizmą ir nuožmų terorą. Iki XVIII a. pradžios Biržų kunigaikštija buvo evangeliška. Patekus jai į katalikų Radvilų rankas, pakilo katalikų dvasininkų aktingumas, fanatizmo išbujojimas ir kng. Jeronimo Fl. valdymo metu buvo pasiekta to, kad iš evangelikų daugumos liko mažuma.

Istorija nėra užregistravusi, kad prie valdovų

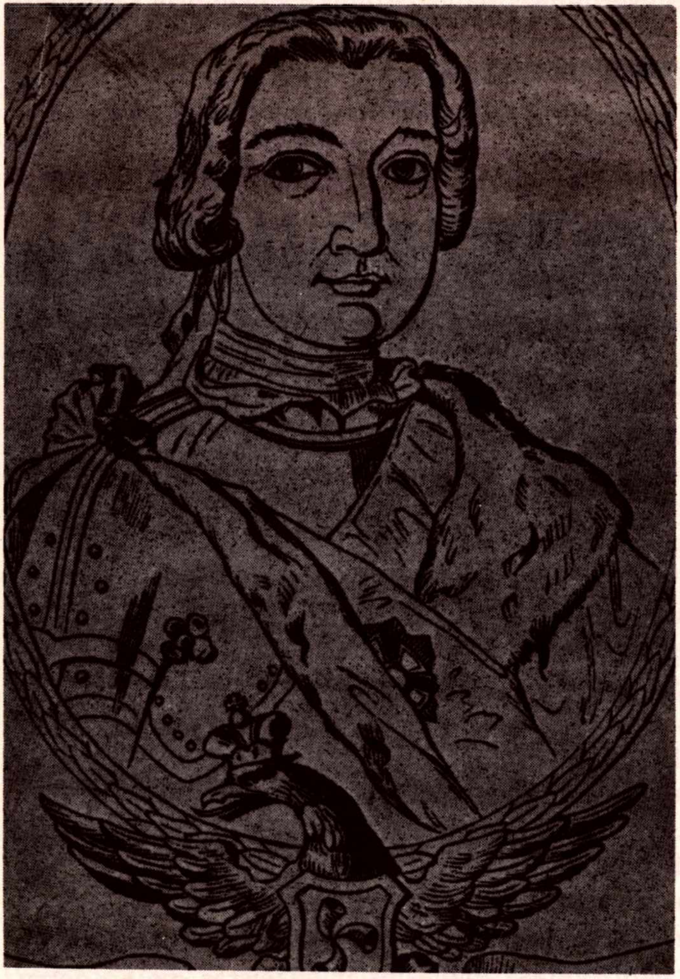

JERONIMAS FLORIJONAS RADVILA
1715-1760

reformatų Radvilų Biržų kunigaikštijos valstiečiai būtų kada nors maištavę ar reiškę valdovams pasipriešinimą. Baudžiauninkų būklė prie reformatų valdovų Radvilų buvo nesunki ir jie buvo, kaip reikalauja Evangelijų mokslas, žmoniškai valdomi. Kng. Jeronimas Fl. Radvila, perėmęs Biržų kunigaikštiją, pradėjo valstiečius spausti, įvesdamas dvaruose didesnį lažą, kas iššaukė valstiečių maištą. Kilusiam Biržų kunigaikštijoje sukilimui numalšinti, jis buvo pasiuntęs iš tolimo Slucko savo kariuomenę su artilerija. Valstiečių sukilimas dėl baudžiavos pagriežtinimo ir nekrikščioniško elgesio buvo įvykęs 1741 m., nes tais metais buvo samdytos kariuomenės sugriautos Biržuose reformatų ir liuteronų bažnyčios.

Draudimų, suvaržymų, persekiojimų pasekmėje pasireiškė žiaurūs išsišokimai. Salamiesčio reformatų kunigą Andrių Lisiecki sumušė Kupiškyje vietos katalikų klebonas St. Lipovskis, kuris po mėnesio mirė. 1729.VIII.24 Salamiestyje iš Palėvenės atvykęs vienuolis domininkonas Gruzdis,sukurstė į pamaldas suvažiavusius žmones ir jie apiplėšė reformatų bažnyčią, kleboniją, o kunigas Čapraskis su žmona turėjo bėgti. Dėl šio užpuolimo buvo įteiktas skundas Prūsijos rezidentui Varšuvoje Hoffmanui (L.E. XXVI t., 325 psl.). 1729 m. katalikai uždarė reformatų bažnyčią Plonėnų dvare, statytą kng. Jono Puzino. 1752 m. Biržų liuteronų parapijos kun. Jordanas kelyje į Saločius, katalikų kunigo įsakymu, buvo užpultas, apiplėštas ir sužeistas, po ko netrukus mirė. 1753 m. Biržų katalikų parapijos kamendorius kun. Rubavičius dienos metu gatvėje peiliu nudūrė Biržų reformatų kunigą Andrių Mačiulskį, 40 metų amžiaus. Kun. A. Mačiulskis buvo gimęs 1713 m., Karaliaučiaus un-te įsimatrikuliavęs 1730.X.31 ir jį baigęs. 1761 m. katalikas Mykolas Kirkila, kilmingas vyras iš Smilgių km., užpuolė Biržų gatvėje einantį Biržų liuteronų parapijos kun. Wagenseil'į, jį sumušė ir privertė dargi už sumušimą atsiprašyti. 1762 m. Salamiesčio reformatų kunigas Mykolas Jaugelis irgi buvo sumuštas kelionėje. Išvardyti nuožmumai tesudaro nuotrupas. Kontrreformacijos žygdarbius, kaip nemalonius didžiumai, lietuvių istorikai stengiasi nutylėti ir net kartais kazuistiškai pateisinti ir net primesti evangelikams.

Biržuose buvo uždrausta net evangelikams gyventi, sakyti pamokslus, giedoti. Neklausančius baudė piniginėmis baudomis, kalėjimu, ištrėmimu. Šių nuostatų vykdymas ir priežiūra buvo pavestas teismui, maršalui ir seniūnui. Neteisėtumas, priespauda, prievartavimas, pasireiškęs kitatikių kunigų mušimu, žudymu, bažnyčių ir kapinių atėmimu ir nusavinimu, vykęs katalikų reakcijos siautėjimo metu, yra nesulyginamas dalykas su Biržų–Dubingių kunigaikščių Radvilų vesta taikinga, tolerantinga religine politika reformacijos plitimo metu. Lietuvos evangelikai Lietuvoje nuo galutino išnaikinimo išliko dėl to, kad evangelijos mokslas jau buvo spėjęs laudyje įleisti giliau šaknis, dėka ko pasireiškė tvirtas atsparumas. Antra vertus, gal būtų buvę ir visai išnaikinti, jei nebūtų žlugusi Rzeczpospolita.

Po kng. Jeronimo Fl. Radvilos mirties visus jo turtus perėmė jo vyresnis brolis Mykolas Kazimieras Radvila (1702-1782), etmonas ir Vilniaus vaivada. Mykolas Kazimieras R., be gilesnio išsilavinimo ir gabumų, buvo pramintas Žuvele. Mėgo ruošti

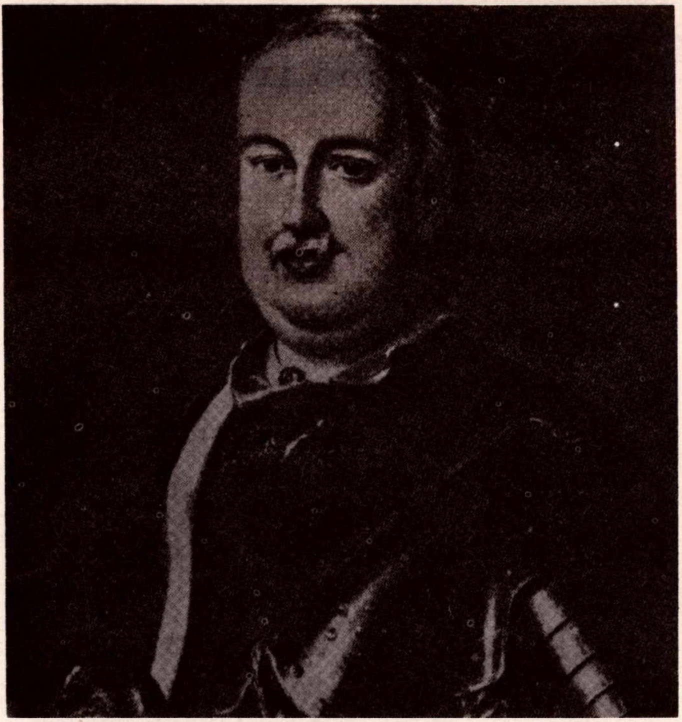

MYKOLAS KAZIMIERAS RADVILA ŽUVELĖ
1702-1782

prabangias vaišes ir medžiokles. Iš jo laikų tėra pagarsėjusios jo įsteigtos Slucke juostų audyklos.

Spartus Lietuvos ekonominis ir kultūrinis smukimas pasireiškė karalių Saksų valdymo laikais. Tuo laiku plačiai buvo paplitęs bajorų rūpinimasis asmeniškais reikalais ir neribotas puotavimas, girtuokliavimas. Tipingas iš tų laikų atstovas buvo tretysis iš Nesvyžiaus—Olikos Radvilų šakos Biržų kunigaikštijos valdovas, savo tėvo ir dėdės visus turtus perėmęs, kng. Karolis Stanislovas Radvila (1734-1790), sūnus Mykolo Kazimiero Žuvelės, Vilniaus vaivada, kuris mažai mokėsi Bialoje ir Nesvyžiuje. Jis buvo turtingiausio tėvo turtingiausias sūnus, mėgęs pinigus švaistyti ir ūžauti. Šis „Nesvyžiaus Bachas" girtuokliavo kone su puse Lietuvos bajorijos. Buvo visiems vaišingas ir nuoširdus, jeigu jam neprieštaravo — pataikavo ir buvo pramintas „Panie Kochanku" (pone mielasis). Šis puotautojas, klajūnas ir sukilėlis buvo vienok savo krašto patriotas, tačiau bejėgis atitolinti grėsusią Rzeczpospolitai katastrofą.

Biržuose (dvare) negyveno. Dvarus valdė nuomininkai. Kartą „Panie Kochanku" atsilankė Biržuose, norėdamas savo dvarus parodyti anglų kunigaikštytei Kingston, pasižymėjusiai triukšminga praeitimi, kuriai jis piršosi. Ta proga 1773 m. suruošė didžiules iškilmes, trukusias 14dienų ir daug kaštavusias. Kadangi pilis buvo griuvėsiuose, tai pastatė vasarnamius, juos išpuošė gėlėmis, medeliais. Iš lentų padarė statinį, vaizduojantį visą Biržų miestą, jo užpuolimą ir gynimą. Iškilmių pabaigoje šis „miestas" buvo sudegintas (fejerverkas). Gaisro metu šaudant iš patrankų, salėse vyko didžiulis balius. Nežiūrint į labai nepaprastas iškilmes ir padarytas labai dideles išlaidas, kunigaikštytė tekėti už Radvilos nesutiko.

„Panie Kochanku" savo nepaprastu išlaidumu greit palaužė Biržų kunigaikštijos ekonominį tvirtumą, nors ir turėjo 200,000 baudžiauninkų. Paskutines savo dienas pragyveno Bialoje. Mirė apakęs ir atsiprašinėdamas, jei kam nors kuo neįtikęs. Leonas Barauskis, gimęs Pabiržėje, Astravo dvaro nuomi-

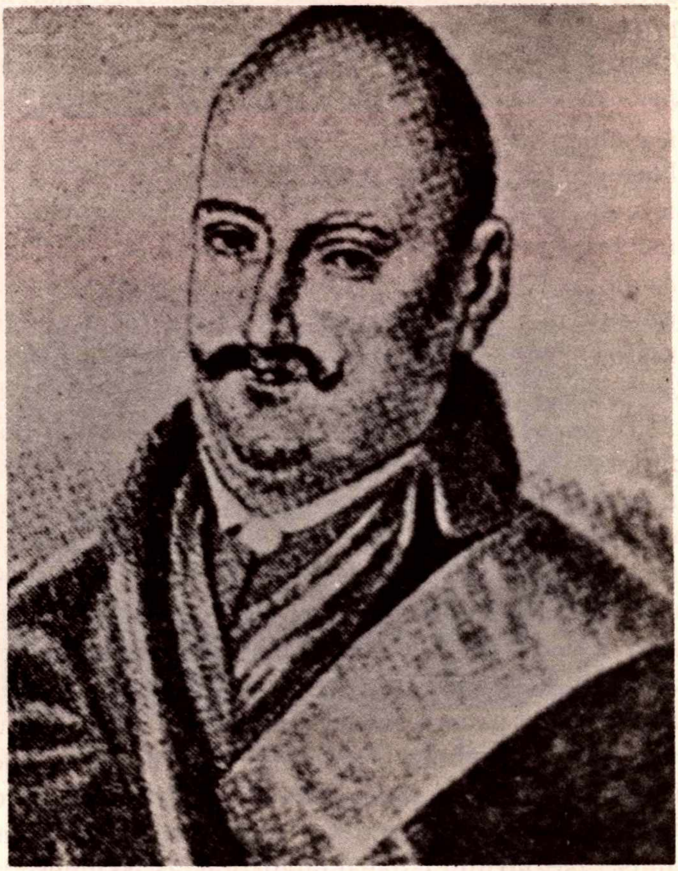

KAROLIS STANISLOVAS RADVILA
„Panie Kochanku"
1734-1790

ninkas (iki 1811 m.) buvo geras „Panie Kochanku" bičiulis, nes mokėjęs gudrius juokus krėsti. Tai tokiu būdu Biržų kraštas buvo nugyvenamas ir skurdinamas. Biržų kunigaikštiją taipgi labai alino ir katalikų religinė kova prieš evangelikus.

Po antrojo Lietuvos—Lenkijos padalijimo (1793 m.) Biržų kunigaikštija pergyveno sukilimą, įvykusį 1794 m. prieš okupantus rusus ir vokiečius. Biržuose su kariuomene buvo generolas Karolis Prozoras, sukilimo vyr. vado generolo Tado Kosciuškos vyr. įgaliotinis Lietuvoje. Kng. Golicyn su rusų kariuomene žygiavo nuo Saločių. Biržų kunigaikštijoje vyko kautynės. Gen. Prozoras, neatsilaikydamas galingesnei rusų jėgai, turėjo Biržus palikti. Atsitraukdamas parašė kunigaikščiui laišką, prašydamas apsaugoti miestą nuo plėšimo ir naikinimo. Rusai, užėmę Biržus, miesto neplėšė.

Paskutiniu Biržų kunigaikštijos valdovu buvo kng. Domininkas Radvila (1786-1813), paskutinis Nesvyžiaus—Olikos šakos palikuonis. Su juo užsibaigė ir Biržų kunigaikštijos egzistencija. Lietuvos pakamarininkis Jeronimas Radvila, miręs 1787 m., savo sūnų (kūdikį) Domininką paliko tik kelių savaičių. Motinai našlei Onai Mycelskai antrą kartą ištekėjus, Domininko globėju buvo dėdė Motiejus Radvila, Lietuvos paiždininkis. Vėliau Domininko globėjais buvo A. ir J. Čartoriskiai. Kng. Domininko Radvilos turtas siekė apie 140 milijonų auksinų, neskaičiuojant pastatų. Baigęs kadėtų mokyklą, lenkų kariuomenėje pasiekė pulkininko laipsnį. Savo lėšomis sutelkęs ulonų pulką, dalyvavo Napoleono žygyje į Rusiją 1812 m. Kautynėse prie Vitebsko buvo sužeistas. Antrą kartą buvo sunkiai sužeistas prie apsupimo ties Hanau. Pasiekęs Prancūziją mirė turėdamas 28 metus. Vienintelė Domininko teisėtos moterystės duktė kunigaikštytė Stefanija (du pavainikiai nepripažinti Radvilomis) ištekėjo už vokiečių kng. Liudviko Wittgensteino. Su kng. Stefanijos Radvilaitės mirtimi (1832 m.) pasibaigė ir moteriškoji Nesvyžiaus—Olikos šakos kunigaikščių Radvilų giminė.

Kng. Domininko Radvilos turtai 1804 m. už nemažą sumą buvo įkeisti lenkų grafui Juozapui Tiškevičiui, katalikui, Vielaticko seniūnui. 1811 m. grafas Mykolas Tiškevičius smarkiai nualintą Biržų kunigaikštiją iš kng. Domininko R. už skolas nupirko. Biržų kunigaikštija iš pradžių buvo paversta į ordinatą, o vėliau — į majoratą. Prancūzijos imperatorius Napoleonas Bonaparte žygiuodamas 1812 m. su kariuomene Vilniaus—Rygos keliu, aplankė Biržus. Čia grafo Mykolo Tiškevičiaus lėšomis buvo suformuotas atskiras pulkas. Šio pulko šefas Napoleonas pakėlė pulko vadą grafą M. Tiškevičių į pulkininkus. Pro Lietuvą Napoleono laikmetis praūžė, kaip didelė audra. Lietuva ir vėl tapo Rusijos. 1815.X.27 Rusijos caras Aleksandras I su 12 ekipažu užsuko į Biržus. 1822 m., antrą kartą apsilankęs, apžiūrėjo pilies griuvėsius, patrankas ir įsakė bajorų maršalkai A. Bistramui, kad senovės liekanos būtų gerai saugomos ir nenaikinamos. Dar XIX a. vidury Biržų miestas nebuvo iš griuvėsių atsistatęs ir tuo laiku teturėjo 2630 gyventojų.

Kiek pirmieji Biržų—Dubingių reformatai Radvilos buvo ryžtingi lovotojai už Lietuvos laisvę, savistovumą, nesigailėdami lėšų rūpinosi krašto apsauga, švietimu, kultūrinimu, kovojo už religijos laisvę, skleidė toleranciją ir iškėlė Biržų kunigaikštiją, tiek antrieji Nesvyžiaus—Olikos katalikiški Radvilos buvo Lenkijos šalininkai, reakcinės katalikybės, polonizacijos, neapykantos skleidėjai, tamsumos nešėjai ir lėbaudami—ūžaudami nugyveno Biržų kunigaikštiją.

Lietuvoje reformacijos žydėjimo laikotarpis buvo pertrumpas, kad būtų buvęs pajėgus prieš greit prasidėjusią kontrreformaciją atsilaikyti. Reformatų bažnyčios su mokyklomis ilgesnį laiką nuo sunaikinimo išsilaikė ten, kur valdovai likosi ištikimi reformacijai ir kurie pajėgė savo pavaldinius apginti nuo žiaurios reakcijos, kur švelnusis evangelikų mokslas spėjo įleisti gilesnes šaknis į valstiečių buitį ir kultūrą. Tokia vietove buvo Biržų kunigaikštija ir čia reformatų palikuonių daugiausia ir išliko.

Rusai, užvaldę Lietuvą, padarė administracinį pertvarkymą. Biržų kunigaikštija, priklausiusi Upytės pavietui, Trakų vaivadijai, buvo panaikinta. Biržų miestas buvo nužemintas į eilinį valsčiaus centrą ir priskirtas Panevėžio apskričiai, Kauno gubernijos. 1817 m. Biržų teismas buvo panaikintas. Visos teismo bylos, knygos nugabentos į Panevėžio apskr. teismą. Biržų miestui buvo atimtos Magdeburgo teisės ir miesto valdymas atiduotas į nupirkusio Biržų kunigaikštiją valdovo rankas. Bajorams, kad juos patraukti savo pusėn, buvo suteiktos dar platesnės teisės, — Rusijos bajorų teisės ir laisvės baudžiauninkų sąskaiton, kurie tapo tikrais vergais.

JĖZUITŲ PRAGAIŠTINGUMAS

Prieš reformaciją Romos Katalikų Bažnyčia Lietuvoje nesirūpino nei švietimu, nei lietuviškos kultūros ugdymu. Iškilusi reformacija privertė katalikų Bažnyčią griebtis švietimo priemonių, — steigti mokyklas, leisti knygas. Katalikų Bažnyčia švietimą Lietuvoje atidavė atkviestiems iš Europos jėzuitams, kurie gautą švietimo monopolį stengėsi išlaikyti savo rankose ir niekam jo neužleisti.

Jėzuitai, Romos Katalikų Bažnyčios avangardas, aklai atsidavę savo Bažnyčiai, stropiausiai pasišventę jai tarnauti, griežtai disciplinuoti ir beatodairiškai paklusnūs stiprinti popiežijos autoritetą ir jo galią, buvo aršiausi kovotojai prieš bet kokią ereziją ir protestantizmą. Būdami fanatiški kitų religijų atžvilgiu, neapykantą ir netoleranciją skiepijo ir kitiems. Jie kontroliavo katalikų bažnyčias, mokyklas ir stengėsi būti viešpačiais pasaulinėje valdžioje. Šios organizacijos stiprumo, vieningumo paslaptis buvo ta, kad jie turėjo stiprią vidujinę struktūrą, persunktą religiniu misticizmu.

Jėzuitų misija Lietuvoje buvo skirta kovai su reformacija, — reformacijos sąjūdžio sužlugdymui ir kitų religijų sunaikinimui, ir, būdami pirmose gretose, jie šiai kovai vadovavo. Jau V. Europoje pagarsėję savo klastingais ir žiauriais kovos būdais prieš tariamus eretikus ir Lietuvoje vykdė tokią pat žiaurią kovą, nevengdami net atviro teroro prieš visus kitatikius.

Iš pradžių katalikų pastangos ideologine kova atgauti prarastas pozicijas, buvo Lietuvos kraštui tuo naudingos, kad pakėlė švietimą. Tačiau su katalikų vykdoma kontrreformacija pradėjo reikštis neapykanta, persekiojimas, kerštas. Išnyko pagarsėjęs Lietuvos tolerantiškumas. Naudojant terorą ir brutalią jėgą, Lietuvoj kovos dėl tikybos pasidarė labai skaudžios. Užpuolimas, mušimas ir net žudymas ramių kitų tikėjimų gyventojų, griovimas jų bažnyčių, institucijų ir kiti tolygūs smurto veiksmai buvo nuolat pasikartojančios jėzuitų kovos priemonės popiežiaus ir jo tarnų vyskupų valdžiai stiprinti. Katalikų Bažnyčiai tapus valdžios rėmėja ir įrankiu, tai ir pasaulietinė valdžia jėzuitų įtaigojama, stojo už katalikų tikėjimą ir stengėsi kitas religijas išnaikinti.

Lietuvoj iš visų vienuolių labiausiai buvo išplitę ir įsigalėję jėzuitai. 1758 m. buvo sudarytos keturios jėzuitų provincijos — Didžiosios ir Mažosios Lenkijos, Mozūrijos ir Lietuvos. Jėzuitų buvo padaugėję virš tūkstančio. Jie turėjo savo žinioje be Vilniaus akademijos dar 21 kolegiją, 8 rezidencijas ir iki 60 misijų stočių. Žemaitijoje jėzuitai buvo įsteigę savo kolegijas Kražiuose 1616 m., Pašiaušėje 1619 m. ir nuo 1587 m. buvo Varnių kunigų seminarijos mokytojais. Atskiras misijų stotis buvo įsteigę: Tilžėje, Telšiuose, Alsėdžiuose, Varniuose, Židikuose, Viduklėje, Lyduvėnuose, Lauksodyje, Joniškyje, Vadaktuose, Pabiržėje, Kėdainiuose, Linkuvoje, Šeduvoje, Merkinėje ir kt. Jėzuitai ne tik vaikščiojo po apylinkės kaimus, bet pasiekdavo ir tolimesnes vietoves.

Jėzuitai, siekdami augančią kartą išlaikyti savo įtakoje, stengėsi jaunuomenės auklėjimą paimti į savo rankas. Visų jėzuitų mokyklų tikslas buvo auklėti ir ruošti kovingus katalikybės veikėjus, feodalinės santvarkos rėmėjus ir kovotojus prieš reformaciją ir pravoslaviją. Valdžios remiamos jėzuitų akademijos, kolegijų ir pradžios mokyklų programos buvo pajungtos grynai katalikybės reikalams, kas žymiai sustiprino katalikų reakcijos jėgas ir prisidėjo prie reformacijos palaužimo. Kosmopolitiška akademija buvo įsteigta ne tik kovai prieš protestantizmą Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje ir gretimuose kraštuose, bet ir kaip rytų slavų katalikinimo ir kartu lenkinimo židinys. Jėzuitas Petras Skarga, pirmasis Vilniaus akademijos rektorius, įsteigė akademiniam jaunimui sodaliciją, religinę broliją Marijos garbei, kuri tuoj buvo įjungta į kovą prieš reformaciją. Akademijos studentai daugeliu atveju dalyvavo fiziniuose užpuolimuose prieš kitatikius ir jų institucijas. Vilniuje jėzuitai, triumfuodami smurtu, degino reformatų bažnyčias, institucijas.

Kaip jėzuitų, taip ir kitų vienuolių mokyklose mokslo lygis buvo neaukštas. Daugiausia buvo rūpinamasi religiniu auklėjimu ir religine praktika, o mokslo dalykų dėstymas buvo laikomas antraeiliu dalyku. Jėzuitai per savo mokyklas, skiepydami aklą fanatizmą, nuteikdavo mokinius su neapykanta žiūrėti į savo tautos kitų tikybų žmones.

Katalikų dvasininkai ir Lietuvos bajorai į lietuvių kalbą žiūrėjo kaip į prastuolių baudžiauninkų kalbą, o lenkų kalba jiems atrodė pranašesnė ir jie stengėsi ją vartoti ir puoselėti. Jėzuitai taipgi stojo už lotynų kalbą moksle, bažnyčios apeigose ir už lenkų kalbą visuomenės gyvenime. Reformacijos idėjos, skelbiamos tautinėmis kalbomis, buvo patrauklios. Tad ir kontrreformacija buvo priversta savo tikslams vartoti tautines kalbas. Katalikų hierarchija ir internacionaliniai jėzuitai, siekdami sužlugdyti Lietuvos reformaciją, buvo priversti mokytis baudžiavinės lietuviškos kalbos ir religiniai propagandai leisti lietuvių kalba knygas.

Jėzuitų žalinga veikla, jų kiršinimas žmonių prieš kitatikius, dažnai priversdavo rimtesnius didžiūnus ir bajorus susirūpinti. 1606 m. Upytės bajorų seimelis vienbalsiu nutarimu prašė karaliaus ir valstybės seimo: „Jėzuitus arba iš valstybės pašalinti, arba juos uždaryti vienuolyne, kad po žmones nesivalkiotų. Uždrausti, kad jėzuitai valstybei žalingų pamokslų nesakytų, vesdami mūsų tėvynę į sumišimus ir kraujo praliejimą, gyniodami išlaikyti, kas karaliui prisiekta".

Kol kontrreformacija kovojo intelektualinėmis priemonėmis, kol ji lenktyniavo su savo priešais moksle ir mene, iki tol ji turėjo reikšmės kultūrai. Reformacijos sąjūdžio sukeltas kultūrinis pakilimas tęsėsi iki XVII a. vidurio. „Teroro keliu susidorojus su radikaliąja reformacijos kryptimi (su arijonizmu, J.Kr.), smurtu ir visomis kitomis priemonėmis buvo nugalėti eretikai kalvinistai (reformatai, J.Kr.) ir liuteronai, nors jų tikėjimas nebuvo paskelbtas už įstatymo ribų. Kontrreformacija, vadovaujama jėzuitų, laimėjo, nebebuvo prieš ką stengtis, su kuo lenktyniauti ir intelektualiai kovoti. Nuo XVII a. vidurio Lietuvos kultūriniame gyvenime prasidėjo tamsiausias laikotarpis su raganų gaudymu ir jų deginimu" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976 m., psl. 119). Kai tuolaikinėje Europoje sparčiai kylo kultūra ir mokslas, tai jėzuitų akademijoje bei jų visoje švietimo sistemoje reiškėsi anachronizmas, kultūrinis ir dvasinis sustingimas. Kultūrinis smukimas tęsėsi iki XVIII a. paskutinio ketvirčio. Sunaikinus reformaciją, sunyko lietuvių tautinė kultūra ir raštija. Žiaurios fanatizmo audros pakirto Lietuvoje kultūrinį žydėjimą.

Katalikybei galutinai Lietuvoje įsigalėjus, nukrito visą laiką didžiausių reakcinierių rankose buvęs Vilniaus akademijos mokslo lygis. Jėzuitų akademija taip ir jų kolegijos, kuriose mokslo dalykai buvo dėstomi lotynų kalba, buvo prolenkiškos. Į Vilniaus akademiją niekuomet nebuvo įsileista lietuvių kalba. Jėzuitams lietuvių kalba tebuvo reikalinga tik katalikiškai propagandai žodžiu ir raštu už akademijos sienų.

Po reformacijos palaužimo, iš katalikų bažnyčių pradėjo nykti lietuviški pamokslai, iš mokyklų — lietuvių kalba, užleisdama savo vietą lenkų kalbai. Nors jėzuitų mokyklų XVII a. antroje pusėje ir XVIII a. pirmoje pusėje padaugėjo, bet darbas ir mokymas jose smuko. Mokytojų paruošimas buvo prastas, mokytojai žiūrėjo į mokymą paviršutiniškai. Krito mokytojų autoritetas. Mokytojų vietas pradėjo užimti vargonininkai, zakristijonai. Mokyklose įsivyravo pasalūniškas mokinių sekimas, kūno bausmės. Su jėzuitais pradėjo konkuruoti vienuoliai pijorai, įvesdami mokyklose modernesnius mokslo dalykus, geresnį dėstymą ir auklėjimą. Žemaitijos vysk. Antanas Tiškevičius (1692-1762) nemokšus jėzuitus iš Varnių kunigų seminarijos ištrėmė ir mokytojais pakvietė vienuolius pijorus. Jis įsteigė vyskupystėje švalgytojo postą. Kražių kolegijoje, anot vysk. Motiejaus Valančiaus (1801-1875) teigimo: „Vaikai nė kiek dar mokytais nebuvo". Iš tokio mokymo kilo didis neapšvietimas, kurs buvo apėmęs ne tik Lietuvą, bet ir visą Lenkiją, ypač Augustų Saksų karaliavimo laikais.

Jėzuitai kartu su kitais vienuoliais visgi sugebėjo pavergti žmonių sielas ir sunaikinti lietuvių tautinę dvasią. „Jėzuitai misionieriai kaimuose vaikė velnius ir gaudė raganas, lietuviškos knygos jiems tiek tebuvo reikalingos, kiek jos mokė valstiečius melstis ir buvo pirmuoju žingsniu, mokantis lenkų kalbos" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 11).

Jėzuitų veiklos dėka, kad „pirma Bažnyčią ir žmonių sielas reikia apsaugoti, o ne tėvynę", Rzeczpospolitos vidaus ir užsienio politika buvo pajungta katalikybės ir popiežiaus interesams. Siekiant įvesti feodalinėje Rzeczpospolitoje katalikišką absoliutizmą, buvo iššauktas vidaus karas — M. Zebrzydowskio rokošas. Jėzuitų troškimas per sukatalikintą Rzeczpospolitą, kaip per tvirčiausią forpostą, pavergti Romos popiežijai Šiaurės ir Rytų Europą ir jose įsiviešpatauti, atnešė lietuvių ir lenkų tautoms baisias nelaimes.Brastos Bažnytinė Unija sukėlė 1648 m. visuotiną Ukrainos kazokų sukilimą ir po to sekusią 1655 m. Maskvos invaziją bei karus su Švedija.

Ne vien tik su kitatikiais kovota, bet ir bet kokia pažangesnė mintis buvo griežtai puolama jėzuitų ordino ir akademijos. Koks žiaurus ir neribotas tuo tamsiuoju laikotarpiu buvo katalikų kunigų ir vyskupų fanatizmas, ryškiai parodo bajoro Kazimiero Liščinskio, Vilniaus akademijos auklėtinio, 1688 m. įvykęs teismas.

K. Liščinskis (1634-1689) buvo išstojęs iš jėzuitų vienuolyno ir vedęs. Jis buvo Lietuvos Brastos pavieto teisėjas, vėliau Lietuvos tribunolo narys. Jis parašė 260 lapų veikalą ,,De non existentia Dei" (Apie Dievo nebuvimą). Liščinskį teisė Vilniaus akademijos jėzuitai ir kunigų komisija. Ekspertais buvo tos pačios akademijos profesoriai. Šios bylos inspiratoriumi buvo Vilniaus vyskupas Bžostovskis, kuris į teismą pristatė ,,patikimą liudininką", Liščinskio kreditorių, kuriam teisiamasis buvo skolingas gana didelę pinigų sumą. Liudininkas prisiekė, kad Liščinskį kaltinąs ,,ne iš keršto, bet iš Dievo baimės". Liščinskio pasiteisinimų niekas nepaisė. Dvasininkų teismas ,,bedievį ir eretiką" pripažino kaltu ir prašė karaliaus jų sprendimą patvirtinti. Karalius Jonas Sobieskis su tuo sutiko ir pranešė, kad: ,,Jo karališkoji didybė su senatoriais teikėsi pripažinti Liščinskį kaltu ir todėl . . . Liščinskis į kartuves palaipintas pats dešine ranka turi sudeginti savo raštus, o paskui turi būti ant degančio laužo sudegintas ir pelenais paverstas". Jo turtas buvo konfiskuotas, sodyba, kurioje gyvendamas Liščinskis rašė, sudeginta ir sulyginta su žeme. Mirties bausmė buvo įvykdyta 1689 m. kovo 30 d. Varšuvoje, nes ten, atgabentą iš Vilniaus, jį pasmerkė seimo teismas. Tą dieną senojoje turgaus aikštėje budelio bei minios akivaizdoje jis sudegino savo raštus. Po to už miesto, kryžkelėje budelis nukirto Liščinskiui galvą ir pirma ją, o paskui ir visą kūną įmetė į laužo ugnį. Liščinskio suėmimas ir pasmerkimas dėl jo ateistinių idėjų, kurias jėzuitai išskaitė jo rankraščiuose, rodo kokia neapykanta ir netolerancija viešpatavo to laiko Rzeczpospolitoje.

Jėzuitų ordinas nesitenkino katalikybės plėtimu, ugdimu, bet kišosi į kiekvieno krašto ekonominius bei politinius reikalus. Jie buvo labai įtakingi karalių ir valdžios administracijose. XVI-XVIII a. Europos kraštų valdžios buvo jėzuitų įtakoje. Propaguodami Bažnyčios autoritetą, smerkdami tautybes, kovojo už katalikišką kosmopolitizmą. Jėzuitų veikla buvo pažangos stabdis.

Jėzuitai per du šimtus šeimininkavimo metų su savo akla netolerantiška religine politika atliko lietuvių tautai pragaištingą darbą ir privedė ano meto didžiausią Rytų Europoje jungtinę lietuvių— lenkų respubliką prie pražūties. Ko nepajėgė Kryžiuočių ordinas kalaviju ir ugnimi pasiekti, tai įvykdė jėzuitai, moraliniai ir dvasiniai sužlugdydami lietuvių tautą. Su reformacijos sužlugdimu, žlugo lietuvių tautos kultūrinis brendimas ir pati Lietuvos valstybė. Jėzuitai, apie kuriuos L.E. tepasakyta, kad jie „. . . buvo veiksniu, nulėmusiu katalikybės ateitį Lietuvoje" (XI t., 398 psl.), vardan istorinės tiesos turėtų būti pridurta, kad jie buvo ir pagrindiniu veiksniu ne tik sužlugdžiusiu daug žadančią Lietuvos reformaciją, bet ir privedusiu Rzeczpospolitą prie visiško žlugimo. Tai buvo vienas tragiškiausių mūsų lietuvių tautos istorijos lapų.

Jėzuitai, dėl jų įžulumo ir pragaištingumo pasidarė visoje Europoje nebepakenčiamais ir buvo vejami lauk. 1773 m. liepos 21 d. popiežius Klemensas XIV panaikino politinėmis intrigomis susikompromitavusį ir visuomenės nekenčiamą jėzuitų ordiną visame pasaulyje. Po jėzuitų ordino uždarymo, didžiuma jėzuitų iš Lietuvos iškeliavo į Baltarusiją,kur jiems dar buvo leista veikti, o vietoje likusieji pasidarė kunigais. Istorikų teigimas, kad jėzuitai „tiek daug nusipelnę švietimui", kad jėzuitų mokyklos buvusios „taip naudingos Lietuvai", yra perdėtas. Vienuoliai pijorai su savo mokyklomis buvo žymiai naudingesni Lietuvai.

Reformatų mokyklos, atlaikiusios kontrreformacijos puolimą ir išlikusios nesunaikintos, rimtai dirbdamos tęsė savo darbą toliau. Ligi Rzeczpospolitos žlugimo išliko nesunaikintos Kėdainių ir Slucko gimnazijos. Biržų kunigaikštijos gimnazija, savo laiku buvusi viena iš geresnių vidurinių mokyklų, po trijų kartų Biržų miesto sugriovimo, nusilpo ir toliau beveikė jau kaip pradinė mokykla. Reformatų mokyklose mokytojai būdavo geriau pasiruošę ir jose mokslo programa buvo vienodesnė. Reformatų mokyklose mokytojaudavo daugiausia dvasininkai, mokslus baigę užsienio universitetuose.

„Jėzuitai klasta ir smurtu terorizavo kunigus ir parapijiečius protestantus tokiu įžulumu, kad švelnus Evangelijos mokslas neatsilaikė prieš Lietuvos atkatalikintųjų fizinę jėgą ir šmeižtus" (Doc. kun. J. Pauperas „Mūsų Sparnai", 1955 m., Nr. 8-9). Reformatų šviesuolių—patriotų didžios pastangos apšviesti Lietuvos gyventojus, sukultūrinti lietuvių tautą ir apginti Lietuvos savistovumą bei laisvę, tamsiosios reakcijos buvo sutremptos.

KATALIKŲ HIERARCHIJOS KOVA

Lietuvos —Lenkijos valstybės gyvenime vyskupų galia buvo nepaprastai didelė. Jie buvo artimiausi valdovų patarėjai, mokytojai, ministeriai. Jų privilegijos buvo didesnės už bajorų. Vyskupų dvarai, kaimai, įmonės ir kitokie turtai buvo laisvi nuo bet kokių mokesčių. Valstybės ir visuomenės atžvilgiu jie jokių pareigų ir prievolių neturėjo. Bažnytinėse žemėse vyskupai buvo savistoviais administratoriais, teisėjais ir visagaliais suverenais. Ir valstybės reikaluose kai kuriais atvejais jie buvo galingesni už patį karalių, nes už jų pečių stovėjo popiežius ir Romos imperatorius. Karaliui dažnokai tekdavo nusilenkti jiems ir net pataikauti. Interdiktas (bažnytinė bausmė uždedama popiežiaus paskiriems asmenims, parapijoms, vyskupijoms ir net visam kraštui) ir ekskomunika (iškeikimas) buvo galingas ir baisus ginklas vyskupų rankose. Jais jie galėjo sutriuškinti ne tik jiems priešingus didžiūnus, bet ir patį karalių.

Katalikybei stiprinti ir kovai prieš reformaciją popiežiai išleisdavo atitinkamas bulas. Bula — iškilmingiausias popiežiaus raštas. Pav.: popiežius Grigalius XIII (valdė 1572-85 m.) bula in Coena Domini grasė įvairioms bausmėms visiems, kas tuo ar kitu būdu nusikalsta katalikų Bažnyčiai. Panašaus turinio buvo ir popiežiaus Urbono VIII (valdė 1623-44 m.) bula in Coena Domini, kuri buvo skelbiama visose Lietuvos katalikų bažnyčiose ligi 1770 m.

Katalikų hierarchijos vartotos kovoje su reformacija antimoralinės, nekrikščioniškos priemonės, charakterizuoja tuolaikinį Romos Katalikų Bažnyčios dvasinį ir moralinį stovį. Popiežiaus legatas pas karalių Žygimantą Augustą vyskupas Luigi Lippomano, prašydamas kardinolo Caraffos perkelti jį iš Lenkijos į kitą valstybę, taip rašė: „Šv. Tėvo Povilo IV įsakytas davinėjau lenkų karaliui patarimus, labai jo prašydamas, kad palieptų nukirsti galvas 8 ar 10 pirmųjų bajorų, nepaliaujančių platinti Liuterio tikybos, nes tai buvo vienintelis būdas nuvalyti šitą karalystę nuo eretikų. Neužsiginu tokius patarimus davinėjęs. . . Toks svarbus dalykas buvo visur paskelbtas, nors turėjo pasilikti giliai paslėptas, kad nedidintų Kristaus vietininko neapykantos. Todėl prašau pamanyti, ar begaliu būti ramus, ar neteisingai noriu išsinešinti iš čia kuogreičiausiai. . ." Kitas popiežiaus nuncijus Onorato Visconti graudeno karalių Vladislovą Vazą neatsižvelgti į nieką ir visiškai užgniaužti tikėjimo laisvę. „Jei dėl tos tikybų laisvės kraštas ir visokeriopos naudos susilauktų, nejaugi nykstamą žemišką naudą pasirinktumėt vietoje nupelnymo amžino gyvenimo" (Untulis ir Laisvūnas „Nuo perkūno iki Bazilikos", Kaunas 1938 m., psl. 72-73).

DLK dėl kontrreformacijos puolimų, reformatų gyvavimo ir veiklos sąlygos metai iš metų vis labiau sunkėjo. Pradinei idėjinei kovai nedavus katalikybei teigiamų rezultatų, — griebtasi smurto. Katalikų hierarchijos vestos kovos aiškiausį vaizdą duoda Žemaitija, kurioje reformacija plačiausiai buvo išplitusi. Žemaitijos kontrreformaciją pradėjo žemaičių vyskupas konvertitas Merkelis Giedraitis (a. 1536-1609), išvyskupavęs Žemaitijoje 33 m. ir laikomas antruoju žemaičių krikštytoju ir kovos su reformacija pradininku bei strategu. Jis davė šiai kovai toną ir kryptį, kuria naudojosi ir kitos katalikų vyskupijos.

Reformacijai iškilus, Žemaitijoje didžioji dalis katalikų bažnyčių likosi be kunigų. Tų bažnyčių statytojai ir globėjai, patys tapę reformatais, jas atidavė reformatams. Kai kuriose vietose senas, begriūvančias, apleistas katalikų bažnyčias reformatai atstatė, ar jų vietose pastatė naujas. Vysk. M. Giedraitis savo kontrreformacinę veiklą pradėjo nuo buvusių katalikų bažnyčių atiminėjimo iš reformatų.

III Lietuvos Statutas (1588 m.) III-33 punktu užtikrino bažnyčioms ir jų nuosavybėms teisinę apsaugą — bažnytinių turtų neliečiamybę, bet nesuteikė teisės jų atiminėti iš kitų religijų. Vysk. M. Giedraitis specialiai tokiam reikalui išprašė iš karaliaus Stepono Batoro, jėzuitų rėmėjo, 1578.VIII.1 raštą ir iš karaliaus Zigmanto Vazos, fanatiško kataliko, 1592.IV.2 raštą. Šie karalių išleisti nuostatai leido „ieškoti teisybės" pavietų teismuose dėl tų turtų, kurie kadaise buvo fundatorių užrašyti katalikų Bažnyčiai. Be to, abu karaliai patvarkė, kad karališkuose dvaruose būtų atstatyta pirmykštė bažnyčių padėtis.

Teismo bylos dėl bažnyčių ir jų turtų ilgai tęsdavosi, net po keliolika metų. Užvestas pavietų teismuose bylas vyskupijos kurija dažniausiai pralaimėdavo arba jos būdavo atmestos. Tada kurija jas perkeldavo į Lietuvos vyriausį tribunolą. Vyriausio tribunolo bažnytinių turtų teismuose teisėjais būdavo vyskupai ar kanauninkai. Tribunolo bažnytinis teismas tokias bylas spręsdavo pagal vyskupo nurodymą. Tais laikais bažnytiniai teismai objektyvumu nepasižymėjo ir vyr. tribunolo sprendimai visuomet būdavo padaromi katalikų Bažnyčios naudai. Teismo sąmoningai uždedamos stambios baudos už pražūdytus katalikų bažnyčios padargus, apdarus bei indus, kurie per ilgesnį laiką savaime be naudojimo būdavo sunykę ar sudūlėję, turtino katalikų Bažnyčią, o reformatų didikus žemvaldžius, smarkiai nuskriausdami, skurdino. Taipgi ir kiti katalikų vyskupai neatlaidžiai vykdė per šališkus teismus buvusių katalikų bažnyčių atėminėjimą iš reformatų.

Po bylos pralaimėjimo Šiluvoje kng. Kristupas II Radvila, dėl nusavinamų reformatų bažnyčių, 1622 m. Vilniaus reformatų sinode suvažiavusiems atstovams pareiškė: „Reformatų bendruomenių griuvimą, kur tai vyksta, apgailime. Prašome ponus patronus — fundatorius būti stipresnius ir žiūrėti savo prievolių“. Pareiškęs apgailėstavimą, kad kai kurie patronai apsileidę ir nesirūpina ateitimi, ragino dvasininkus labiau rūpintis, „kad būtų užbėgta už akių bendruomenių griuvimui“ (Stasys Yla „Šiluva žemaičių istorijoje“, I t., 158 psl.). Per teisminę katalikų hierarchijos kovą dėl bažnyčių, trukusią 80 metų (nuo 1574 iki 1655 m.) per šališkus teismus iš reformatų buvo atimtos ne tik visos buvusios katalikų bažnyčios Žemaitijos ir Vilniaus vyskupijose, bet nemaža dalis ir pačių reformatų statytų.

Valdovų santykiuose su valstiečiais pagrindinio dėsnio „kieno valdžia, to ir religija“, kuris buvo priimtas Vakarų Europoje ir kurį katalikai taikė savo naudai, nepripažino kitų religijų išpažintojams. Įvairiais keliais jie skverbėsi į reformatų valdas, laužydami suverenines valdovų teises. Dažnai tame pačiame miestelyje ar net privačiuose Radvilų ar kitų reformatų dvaruose, greta reformatų bažnyčių statė savas bažnyčias. Net tokiuose Biržų–Dubingių kng. Radvilų stambiuose reformatų centruose — Kėdainiuose, Dubingiuose, Slucke, buvo pastatytos katalikų bažnyčios. Šalia reformatų bažnyčių katalikai pastatė savas bažnyčias Deltuvoje, Vyžiuonose, Šventežeryje, Raseiniuose, Šiluvoje, Kurtuvėnuose, Pikeliuose ir kt. Tokių vietovių reformatų bažnyčias, į kurias dėl reformatų atsparumo nepajėgė įsiskverbti, užpuldinėdami degino, pav.: Žemaitijos vysk. St. Kiška. Kunigaikštytės Liudvikos Karolinos dvaruose buvo 30 reformatų bažnyčių. Devyniose valdose šalia reformatų buvo pastatytos katalikų bažnyčios ar įkurti vienuolynai. Katalikų Bažnyčia, stiprindama savo pozicijas prieš reformatus, ragino didikus statyti puošnias bažnyčias ir vienuolynus. Net meno kūrinius — paveikslus, statulas panaudodavo savo tikslams.

1683 m. Vilniaus vysk. Mikalojus Steponas Pacas džiaugsmingai pranešė kapitulai, kad jam pavyko išgauti iš seimo nutarimą, kuriuo reformatams draudžiama taisyti ir remontuoti pasenusias ir griūvančias bažnyčias. 1752 m. Žemaitijos vyskupijos kunigai, susirinkę Varniuose, nutarė reikalauti, kad „tris dienas prieš Velykas reformatams turi būti uždrausta skambinti varpais, o reformatų kunigų dėvimi sutanai turi būti trumpesni už katalikų kunigų". Prieš reformatų kunigus, veikėjus vartojo šmeižtą, terorą, provokacijas ir skiepijo liaudyje religinę neapykantą.

Katalikų dvasininkai visokiais būdais stengėsi patraukti liaudį savo pusėn. Kuriam nors pareiškus norą tapti kataliku, tai tokio interesus jau gynė teisiniai nuostatai. Kontrreformacijos metu pradėjo atsirasti „šventos ir stebuklingos " vietos, su kuriomis bažnytininkai per šimtmečius pildė pinigais savo kišenes ir įgąsdinę Dievo bausmėmis tamsius žmones, stiprino juose savo įtaką.

Iki reformacijos iškilimo Lietuvoje nebuvo nė vieno stebuklo, nė vienos „šventos" vietos, nors krikščionybė egzistavo jau apie 200 metų. Šventos ir stebuklingos vietos atsirado po kontrreformacijos laimėjimo. Kai buvo įsitikinta, kad stebuklais galima privilioti tamsius žmones, tuomet imtasi intensyviai kurti „stebuklus" ir „šventas vietas". Atsirado Šiluvos Marija, Vilniuje Auštos Vartų Marijos paveikslas, buvo įsteigtos dvi kalvarijos, kur einantiems stacijas buvo mažinamos bausmės už nuodėmes po mirties. Vien Vilniuje „šventų ir stebuklingų" paveikslų ir statulų atsirado net vienuolikoje bažnyčių. Su „stebuklais" bažnytininkai pasiekdavo prieš kelis šimtmečius stebėtinus rezultatus.

Liaudžiai pradėta organizuoti ekskursijas, rengti atlaidus į tariamas „šventas" vietas. Nuo XVII a. pradžios Žemaitijoje kas metai, net po kelis kartus, būdavo surengiami atlaidai aplankyti Šiluvos ir Žemaičių Kalvarijos Dievo Motinas. Vyskupams įsakius, klebonai, surinkę savo parapijiečių būrį, su bugnais, triūbininkais, paparčiais, altorėliais, bažnytinėmis vėliavomis ir visa bažnytine iškilme, giedodami ir šaudydami, keliaudavo į atlaidus aplankyti „stebuklingų vietų". Tokios pramoginės iškilmės nemažai nesąmoningų valstiečių pritraukdavo ir jie tūkstančiais plūdo. Į misticizmą linkusi liaudis, indoktrinuojama, įtikėdavo skelbiamiems „stebuklams" ir visokioms pranašystėms.

Liaudies pririšimui ir pavergimui prie kiekvienos katalikų bažnyčios buvo įkūriamos liaudžiai skirtos brolijos, pav.: Kristaus Kūno, Kūdikėlio Jėzaus, švč. Mergelės Marijos de Mercede, Angelo Sargo, šv. Onos, šv. Juozapo. Prie Žemaitijos vysk. Jurgio Tiškevičiaus 1636 m. buvo įsteigtos prie kiekvienos bažnyčios šv. Izidoriaus — artojų užtarėjo — brolijos, skirtos ypač kaimiečiams artojams, kurios visame Lietuvos krašte su šv. Rožinio brolijomis visų plačiausiai buvo paplitusios. Be to, dar buvo kuriamos katechetinės — Mokslo Krikščioniško Draugystės — brolijos, krikščioniškam mokslui gilinti. Tokiose brolijose liaudis buvo sufanatizuojama vergiškai būti ištikima katalikų Bažnyčiai.

Po 1863-64 m. sukilimo, Muravjovo įsakymu, visos bažnytinės brolijos buvo uždraustos ir nebegalėjo viešai rodytis. Vienok jos neišnyko. Po 1905 m. tolerantiško įstatymo jos ir vėl iškilo viešumon.

LIETUVOS SUVIENUOLINIMAS

Kovoje su reformacija nemažą vaidmenį, ypač vietinių gyventojų tarpe, suvaidino įvairūs vienuoliai. Vienuolių pagrindinis tikslas — apaštalavimas ir vietinių misijų vykdymas. Prieš reformaciją DLK vienuolių ir vienuolynų buvo mažai. Kontrreformacijos pasekoje visa DLK buvo apgyvendinta visokiais katalikų vyskupų ir didikų iš užsienio iškviestais vienuoliais, -ėmis, kurių tinklas Lietuvoje buvo pernelyg sutirštintas.

Žemaitijoje beveik iki XVII a. pradžios jokių vienuolių, vienuolynų nebuvo. Pirmuosius vienuolius jėzuitus atgabeno į Žemaitiją vysk. M. Giedraitis. Jėzuitai, kaip teigia vysk. M. Valančius: „Perbėgo visą kunigaikštystę ir didžiai daug paklydusių į avinyčią Kristaus sugrąžino. . . Jėzavitai, vaikščiodami nuo sodos lig sodos, nuo butos lig butos, mokė artojus tos šalies tikėjimo švento". Žemaičių vysk. Mikalojus Pacas (1610-1618), anot vysk. M.Valančiaus: „Dar būrį išsiuntė šiaipjau kunigų, kurie, visus užkampius kunigaikštystės kiaurai išlandžioję, daugybę žmonių iš įvairių tikėjimų vėl į katalikus pervertė".

Be anksčiau paminėtų jėzuitų ligi Rusijos okupacijos kontrreformacijoje dalyvavo žemiau išvardyti vienuoliai, -ės.

Augustinai. Apie 1410 m. Vytautas juos buvo įkurdinęs Lietuvos Brastoje, Gardine. Jie buvo dar įsikūrę Vilniuje, Kaune, Seredžiuje.

Bazilionai daugiausia buvo įsikūrę Vilniaus vyskupijoje. 1749 m. jie buvo įkurdinti Padubysyje, Šiaulių paviete. Nuo šių vienuolių vietovė gavo vardą Bazilionai. Pagal vysk. M. Valančių jie Žemaitijoje buvo įkurdinti: „tarsi tam, kad žemaičiams jokių zokaninkų netruktų". Jie turėjo savo mokyklą, kuriai stokojo mokinių. Bazilionai šioje vietovėje buvo laikyti sąmoningai, kaip atsparos punktas prieš protestantizmą.

Benediktinai buvo įkurdinti Trakuose, Pašaltuonyje (Žemaitija), Nesvyžiuje, Minske.

Bernardinai į DLK-tiją jau buvo atsikraustę XV a. Juos į Žemaitiją atkvietė Lietuvos didysis etmonas Jonas Karolis Chodkevičius 1600 m. Jie buvo įsikūrę: Kretingoje, Tytuvėnuose, Telšiuose, Dotnuvoje, Kaune, Trakuose, Troškūnuose, Veliuonoje, Vilniuje ir kt. Bernadinai, anot vysk. M. Valančiaus, vaikščiodami po sodžius: „jau, jau šlynančius žmones stiprino katalikų tikėjime, o į liuteronus pavirtusius, vėl į katalikus grąžino".

Domininkonai žinomi nuo Mindaugo laikų. Jie buvo įsikūrę Vilniuje, kur turėjo du žymesnius vienuolynus, Naugarduke, Trakuose, Seinuose, Merkinėje, Kaune, Aukštadvaryje, Gardine, Virbalyje ir kt. Į Žemaitiją juos atkvietė vysk. Jurgis Tiškevičius ir juos įkurdino Garduose — Žemaičių Kalvarijoje 1637 m. ir Raseiniuose 1641 m.

Karmelitai. Juos į Žemaitiją atkvietė vysk. J. Tiškevičius ir įkurdino Linkuvoje 1641 m. Elzbieta Augusta Radvilaitė juos įkurdino Kėdainiuose 1704 m. Karmelitai buvo įsikūrę Kudirkos Naumiestyje, Raseiniuose, Kaune, Kolainuose, Antalieptėje, Pumpenuose, Kalesninkuose ir kt.

Marijonai savo vienuolynus turėjo Marijampolėje, Miroslave, Igliaukoje.

Pijorai buvo įsikūrę Vilniuje, Ukmergėje, Raseiniuose, Panevėžyje, Varanave ir kt., karaliaus Augusto II Sakso leidimu. Jų mokyklos buvo labiau prisitaikiusios prie gyvenimo, negu jėzuitų. Jie turėjo savo kolegijas Vilniuje, Ukmergėje, Panevėžyje. Jėzuitai privertė pijorus uždaryti savo kolegiją Vilniuje 1741 m.

Pranciškonai jau Mindaugo laikais gyveno karaliaus dvare. Juos Vilniuje ir Naugarduke įkurdino Gediminas. DLK pranciškonai ėjo raštininkų pareigas ir rašė garsiuosius Gedimino diktuojamus laiškus. Pranciškonai pasireiškė ir Lietuvos krikšto metu. Žaiginyje (Žemaitija) jie buvo įkurdinti 1762 m.

Rokitai. Juos iš Vilniaus į Varnius atkvietė žemaičių vysk. A. Tiškevičius 1743 m. Kęstaičiuose jie buvo įkurdinti 1783 m.

DLK buvo įkurdintos šios moterų vienuolijos:

Bazilionės. Jų buvo Vilniuje, Gardine ir jos turėjo 11 vienuolynų, prie kurių veikė mergaičių mokyklos.

Benediktinės. Pirmas benediktinių vienuolynas buvo įkurtas Nesvyžiuje 1590 m. Vilniuje jos buvo apgyvendintos 1622 m., Kražiuose 1643 m., Kaune ir kt.

Kotrynietės. Jas į Žemaitiją atkvietė ir įkurdino Krakėse vysk. J. Tiškevičius 1646 m.

Marijavitės turėjo Vilniuje namus, o Lietuvoje ir Gudijoje 16 vienuolynų. Žemaitijon jas atkvietė vysk. A. Tiškevičius ir įkurdino Kražiuose 1758 m.

Vienuoliai kovoj su reformacija buvo avangardu ir jie atliko Romos Katalikų Bažnyčiai didžiausį patarnavimą. Vaikščiodami po kaimus indoktrinavo liaudį, kad be katalikų tikybos negalima būti išganytu, kad nė viena „dūšia" negalinti eiti į dangaus karalystę be „vieros katalikų". Kitus tikėjimus niekindami ir šmeiždami, sėjo valstiečių tarpe aklą neapykantą. Sejamoji neapykantos sėkla iššaukė smurto veiksmus prieš evangelikus, kurie pradėjo dažnėti nuo XVII a. antrojo dešimtmečio.

Reformatai vienuolių luomo nepripažino, misionierių neturėjo ir misijomis neužsiėmė. Išpažindami tikėjimo ir sąžinės laisvę, po kaimus nevaikščiojo, žmonių savo pažiūromis neprievartavo. Reformatų kunigai Evangelijos mokslą skelbė savose bažnyčiose ir mokyklose. Visą laiką reformatai stokojo savų kunigų, mokytojų. Dažnai reformatų kunigas turėjo aptarnauti net kelias parapijas.

Lietuvoje reformacija prieš kontrreformacijos smūgius ganėtinai kietai laikėsi. Lenkijoje reformacija žymiai smarkiau blėso. Be pragyvenimo likusių reformatų kunigų dalis, kurie nenorėjo išsižadėti savo tikybos, vyko į Lietuvą ieškoti globos. Dalis iš Lenkijos atvykusių dvasininkų išmoko lietuvių kalbą ir dalyvavo rengiant lietuviškus leidinius.

RAGANAVIMAS

Išradingi katalikų Bažnyčios autoritetai sukūrė „mokslą apie raganas". Popiežius Grigalius XI (1370-78) dėl raganavimo paskelbė bula 1374 m. Jis pasmerkė anglų reformatoriaus J. Wicliffo mokslą 1377 m. Popiežius Inocentas VIII (1484-92) Summis desiderates 1484 m. bula pripažino, kad yra raganų luomas ir raganų teisimą pavedė inkvizicijai. Romos Katalikų Bažnyčia „tiesą" apie raganas paskelbė dogma.

„Mokslas apie raganas" buvo susistematizuotas 1487 m. išleistame veikale „Malleus maleficarum" (Raganų kūjis). Šis autoritentingas šaltinis, kuriuo negalima buvo netikėti, susilaukė keliasdešimt laidų. „Mokslas apie raganas" dėstė asmens ryšius su velniu, apie velniui sielos pardavimą, apie meilės santykius su velniais, apie raganų susirinkimus; nustatė raganų tardymo procesą ir nurodė kankinimo (tortūros) būdus. Visiems raganiams, -ėms reikalauta mirties bausmės sudeginant. Raganyste galėjo būti apkaltintas ne tik prasčiokas, senos ir biaurios moterys, bet ir jaunos žymiausios ano meto gražuolės, bajorai, -ės, kunigas ar vienuolis. Raganų teismai, raganų deginimas —tai baisios žmogžudystės. Europoje inkvizitorių teismai už tariamą „raganystę" sudegino apie milijoną nekaltų žmonių.

Su švietimo nykimu ir religinio fanatizmo išbujojimu nuo XVII a. pradžios Lietuvą užplūdo raganų teismų procesai su bausmėmis, kurie vietomis buvo pasidarę labai paplitusiu reiškiniu. Ragana, raganiu (dažniausiai moterys) buvo apšaukiami burtininkai, žyniai, pranašautojai, aiškiaregiai, nužiūrėtojai, žavėtojai, kerų skleidėjai ir kt. Buvo tikima, kad lietuviškos raganos daro savo susirinkimus Šatrijos kalne. Eretiškai tikinčius, nepaklusnius ir maištaujančius valstiečius, dvarininkai ir kunigai, juos persekiodami, apkaltindavo išsižadėjus Dievo ir susidėjus su velniu.

Koks XVII a. katalikų Bažnyčios mokslas buvo skelbiamas ir kokio lygio jis buvo, charakterizuoja popiežiaus Grigaliaus XV 1623.III.20 bula: „Gavę tikrą žinią ir gerai reikalą apsvarstę, pagal gausumą apaštališkos mūsų galybės šiuo raštu įsakome ir liepiame, kad susekus žmogų, tikėjimo išsižadėjusį, su velniu sandėrį padariusį, per burtus ir žavėjimus vieną ar keletą žmonių numarinusį, tuojau atiduoti į teisėjų rankas, kurie jį pagal nusikaltimo dydį turi nubausti". Ketvirtasis Žemaitijos vyskupystės kunigų susirinkimas, vysk. J. Tiškevičiaus sušauktas 1643.IX.20 Alsėdžiuose, priėmė tuo reikalu papildomai tokį nutarimą: „Žavėtojai, burtininkai ir visi kiti, kokia nors eile sandarus su velniais darantys, turi būti kankinti ir iš žmonių draugystės išnovyti" (M. Valančius „Žemaičių Vyskupystė", II t., Vilnius 1972, 342 psl.).

Po tokių nuostatų greit įsigalėjo Lietuvoje įprotis deginti ant laužų tariamas raganas. Raganų kaltei įrodyti pakakdavo vien gandų, apkalbų, šnipo pranešimo. Kaltinamasis negalėjo šaukti liudininkų ar gynėjų, jam nebuvo pranešamas įskundėjas.

Lietuvos ir Lenkijos kunigų susirinkimas Varšuvoje pavedė inkvizicijos teismus vykdyti sudaromiems iš keturių asmenų, iš bajorų ir valstiečių, teismams. Šie teismai tapo patogia priemone ponams ir bajorams spręsti ginčytinus klausimus su baudžiauninkais ir valstiečiais. Už eretiko ar raganos pasmerkimą mirti, teisėjai gaudavo nuodėmių atleidimą, o nusmerktojo turtą dažniausiai pasidalindavo kartu su įskundėju.

Įskųstą raganavimu asmenį inkvizicijos teismas pirmą įkalindavo tardymui ar jis kaltas, ar ne. Buvo tikima „bandomaisiais Dievo teismais". Išbandymui ar tikrai kaltas, kaltinamasis surištomis rankomis ir kojomis buvo metamas į gilų vandenį. Jei skęsta — nekaltas, jei išplaukia į paviršių — kaltas, nes vanduo buvo laikomas šventu, kuris nedorėlių nepriima. Taip pat buvo daromi bandymai su ugnimi ir atliekami kitokie žiaurūs fiziniai kankinimai. Sauvaliauti inkviziciniams teismams tuo laiku niekas nekliudė. Ant laužų žuvo daug niekuo nedėtų žmonių, nelaimingų epileptikų, lunatikų ir kitokių tik dėl to, kad kas nors juos pakaltino bendradarbiavus su velniu. Raganų teismai, išsivystę per religinį fanatizmą buvo taipgi paranki priemonė atsikratyti priešų ar varžovų.

Prietaringų žmonių baimė buvo labai didelė. Jeigu tik atsitikdavo nepaprasti įvykiai, kaip gyvulių ar žmonių epidemijos, ar javus išmušdavo ledai, ar sunaikindavo skėriai, tuojau apkaltindavo raganas ir šimtus jų sudegindavo. Ant laužo buvo sudegintas reformatų kunigas Martynas Dičiūnas, Baltruškės bažnytkaimio, Antalieptės vls., Alytaus aps.

1702 m. inkvizicinis bajorų teismas Varniuose sudegino už raganavimą Luokės kanauninko motiną. Tada Rzeczpospolitos karalius Augustas II Saksas 1703.V.5 išleido įstatymą, draudžiantį pasauliečiams teisti ir deginti raganas ir pavedė tą daryti katalikų kunigams. Nuo tada inkvizicijos teismai tapo išimtinai dvasininkų privilegija. Vienok ekzekuciją įvykdyti pavesdavo pasaulietinei valdžiai. Tik 1776 m. Rzeczpospolitos seimas uždraudė kankinimus ir panaikino mirties bausmę už raganavimą. Žemaitijoje žudymas žmonių už raganavimą tęsėsi iki XIX a. Europoje paskutinė ragana buvo sudeginta Ispanijoje 1826 m.

FANATIZMO POREIŠKIS

Švietimo epocha pasireiškė XVIII a. pradžioje Švietėjai ypač daug dėmesio skyrė prastuomenei, liaudžiai. Buvo pakeista pažiūra į švietimą ir mokykla ėmė darytis pasaulietinė. Vienok XVIII a. Lietuvos istorijoje buvo visų tamsiausias. Kai tame amžiuje Vakarų Europoje vystėsi apšvieta, gavusi šviečiamojo amžiaus vardą, Lietuvoje pasireiškė visapusiškas politinis, ekonominis ir kultūrinis smukimas, grįžimas į tamsiuosius viduramžius. Žiaurūs karai, po jų sekę nederliai, badmečiai, marai, labai išretino ir iškankino Lietuvos gyventojus. Ypač nuo pražūtingų karų skaudžiai kentėjo negailestingai skriaudžiami, varginami beteisiai valstiečiai baudžiauninkai. Tas sudarė palankias sąlygas pasireikšti ir išbujoti religiniam fanatizmui. Kunigų, misijonierių skelbiami pamokymai tvarkė anuomet visų žemiškųjų ir dangiškųjų dalykų žmonėse supratimą.

Romos Katalikų Bažnyčia išpažįsta pragaro buvimą ir ši „tiesa" katalikų Bažnyčios paskelbta dogma. Pragaras katalikų Bažnyčios požiūriu, tai vieta ir būklė, kurioje amžinai kenčia nuodėmėje mirusiųjų žmonių sielos. Katalikų Bažnyčia moko kaip neklaidingą tiesą, kad pragare yra amžina ugnis ir jame gyveną velniai.

Baudžiavos ir žmonių beteisiškumo laikais nepaklusniems sudrausti, jų pomirtiniam gyvenimui pavaizduoti, buvo sukurtos ir leidžiamos atitinkamos knygos. Be giesmynų, katekizmų, XVIII a. liaudies švietimui buvo išleistos tokios religinių skaitymų knygos, kaip jėzuito kun. Prano Šrubauskio (a. 1620-1680) „Balsas Szirdies pas Wieszpati Diewa", išspausdinta apie 1679 m.; kun. Mykolo Olševskio (a. 1712 - a.1779) „Broma atwerta Ing Wiecznasti" 1753 m., — susilaukė daug pakartotinų leidimų. Šių lietuviškai lenkišku žargonu knygų skaitytojai buvo raginami atsisakyti nuo paprasčiausių buities ir sveikatingumo reikalavimų. Prieš tokias ir panašias knygas jau ir tais laikais buvo pasisakyta neigiamai. Panašios knygos skelbė žemiškojo gyvenimo menkybę, reikalavo nuolankumo ir fatališko pasyvumo. Jos nuodijo valstiečių protą ir sielą.

Katalikų Bažnyčios skelbiamoji mistika ir su ja susijusiomis pareigomis, reikalavo permaldauti Dievą už nuodėmes ir prašyti Dievo Motinos užtarimo akivaizdoje priešų grėsmės, privedė prie įsivyravimo žemų plakimo ir plakimosi už nuodėmes prietarų. Vysk. M. Valančius nurodo, kad žemaičiai už savo nusidėjimus bažnyčioje, „didžiojoj petnyčioj", nusivilkę viršutinius drabužius ir maišais apsimaustę, gebėjo patys save per nuogą nugarą plakti su šikšnogaliais. Klebonai taipgi „didžių griešninkų", ypač nusidėjusių moteriškių, savo galia baisiai nudyždavo kailį. Toks paprotis katalikų bažnyčiose išsilaikė iki XIX a.

Lietuvių spaudos draudimo metu, kuris tęsėsi 40 metų (1865-1904), kuomet trūko pinigo paprasčiausiai abėcėlei išleisti, jo nestokojo žmonių protus mulkinantiems „Peklos knygoms" leisti. „Peklos knygas" ir kitokias panašaus turinio religines knygas rašė ir išleidinėjo Serapinas Laurynas Kušeliauskas (1820-1889). Knygų„Pekla ir stebuklai Dievo dušiose czysziaus" (pirmoji laida 1884 m.) buvo išleista keliolika laidų, iš viso apie 60,000 egzempliorių. „Pekliškos knygos" skleidė lietuvių tautoje moralinį ir dvasinį terorą, siaubingą baimę, kaustė mintis ir valią blaiviai galvoti ir kovoti už savąjį likimą.

Katalikų Bažnyčios skelbiami stebuklai, gasdinimai pragaro kančiomis, velniais, nepaklusniųjų iškeikimai, pakirto laisvų žmonių valią ir jie tapo paklusniais katalikų Bažnyčios fiziniais ir dvasiniais vergais. Nuo mažens iki mirties kiekvieną lydėjo ir tebelydi ausinės išpažintys, nuodėmių atleidimai, prakeikimai. Nė viena pasaulyje valstybė, nė Lenkija ir net pats Vatikanas, nebuvo taip sufanatizuota ir dvasiniai pavergta, kaip Lietuva. Lietuva tapo paklupdyta po kryžiaus kančios našta.

RUSIJOS OKUPACIJOJE

ŠVIETIMO REPRESAVIMAS

Po Rzeczpospolitos padalijimo Didžiosios Lietuvos vidaus gyvenimas iš pradžių esminiai nepakito. Buvo palikta senoji santvarka, bajorų teisės ir veikė III Lietuvos Statutas.

1773 m. jėzuitų ordiną uždarius, Edukacinė Komisija, kurioje vyravo masonai, perėmusi šio ordino visus turėtus turtus ir mokyklas, pertvarkė švietimą naujais pagrindais. Edukacinė Komisija buvo lyg švietimo ministerija, tvarkiusi visos valstybės mokyklas. Ji mokslo supasaulietinimą kaip akademijoje, taip ir visose mokyklose, vykdė labai sparčiai. Po trisdešimties metų veikimo Edukacinę Komisiją rusų valdžia panaikino 1803 m. ir jos vietoje įsteigė Vilniaus mokslo apygardą (Lietuvos, Gudijos, Valuinės). Šio mokslo apygardos kuratorius kng. Adomas Jurgis Čartoriškis (1770-1861), lenkų politikas ir kultūros veikėjas, švietimą sulenkino. Visose mokyklose įvedė mokslo dalykų dėstymui lenkų kalbą ir lenkiškus vadovėlius. Oficialiai lenkų kalba į mokyklas buvo įvesta 1816 m. Jo globos metu Vilniaus apygardos mokyklų skaičius 2 kartus padidėjo, o universitetas įgijo visuomenėje didelį svorį.

Jėzuitų akademija, kuri Edukacinės Komisijos buvo reformuota į Vyriausiąją Vilniaus mokyklą, buvo pavadinta Imperatoriškuoju Vilniaus Universitetu ir jam pavesta didelės Vilniaus mokslo apygardos visų mokyklų priežiūra ir kontrolė, kurią universitetas vykdė iki 1832 m. Caras Aleksandras (valdė 1801-25) globojo Vilniaus un-tą, kuris tapo pagrindinis apšvietos ir romantizmo idėjų skleidėjas.

Jėzuitų akademija visą laiką buvusi prolenkiška, pakelta į universitetą, tapo lenkų kultūros ir patriotizmo židiniu. Universitetas stengėsi, kad ne tik vidurinėse, bet ir pradinėse mokyklose skirtose liaudžiai, būtų mokoma tik lenkiškai. Pirmieji elementoriai Didžiojoje Lietuvoje buvo pradėti spausdinti nuo XVIII a. vidurio. Apie 1750 m. išleistas elementorius: „Mokslas skaytima raszto Lękiszko", turėjo paskirtį, kad lietuviškai temokantieji vaikai pramoktų lenkiškai. Kunigo Aleksandro Butkevičiaus (a. 1780-1823) parengtai lietuvių kalbos gramatikai leidimo spausdinti Vilniaus un-to lenkų cenzūra nedavė. Kun. Vincentas Valmikas (a. 1778-1836), kuris rūpinosi išgauti leidimą šią knygą spausdinti, dėl savo lietuviškos veiklos susilaukė Vilniaus katalikų dvasinės vyriausybės nemalonės ir buvo iš Vilniaus ištremtas į Užnemunę. Po 1831 m. sukilimo lenkiškas Vilniaus un-to cenzūros komitetas buvo pakeistas rusų valdininkais.

Lietuvos jaunimas atsidūrė stiprioje lenkinimo ir lenkų kultūros įtakoje. Iš mokyklų lietuvių kalba buvo stipriai ujama. Mokiniai patys pradėjo save laikyti lenkais. Studentams ir mokiniams buvo uždrausta lietuviškai kalbėti ir už prasitarimą lietuviškai buvo paniekinamai baudžiami. Vysk. M. Valančius 1849 m. paskirtas žemaičių vyskupu, rado katalikų bažnyčiose vyraujant lenkų kalbą.

Po Napoleono žygio 1812 m. į Maskvą, už bajorijos prisidėjimą prie to žygio, caras Aleksandras I pakeitė savo nusistatymą inteligentijos atžvilgiu ir pradėjo persekioti lenkišką nacionalizmą.

Kėdainių reformatų gimnazija pateko Vilniaus imperatoriškojo universiteto žinion 1807 m. ir tapo pusiau pasaulietinė, vienok ir toliau priklausė reformatų sinodui. Tais metais kng. A. J. Čartoriškis išprašė iš rusų caro visoms reformatų mokykloms pašalpos kiekvieniems metams po 2200 rusiškų sidabrinių. Iki 1832 m. vidurinėse mokyklose mokslas buvo nemokamas. Mokytojams buvo įsakyta mokyti pagal universiteto atsiųstus vadovėlius. 1810 m. Kėdainių gimnazijoje kapelionu buvo paskirtas vienuolis karmelitas Antanas Monkevičius, kuris dėstė katalikų mokiniams tikybą.

Tuo laiku Kėdainių gimnazijoje mokytojavo 6 mokytojai ir turėjo 77 mokinius. Nuo 1799 m. gimnazijos rektoriumi buvo eruditas kun. Jonas Mollesonas. Kėdainių gimnazijos priežiūroje buvo 6 reformatų mokyklos: Biržų, Kelmės, Naujamiesčio, Radviliškio, Švobiškio ir Papilio. Reformatų mokyklos sugebėjo apeiti įstatymą ir jose kalbos lietuvių, lenkų, rusų ir kt., buvo leista mokytis pasirinktinai.

Kėdainių apylinkė pasižymėjo smulkių bajorų gausumu, kurie laikė, kad lenkų kalba yra bajorystės požymis ir savo tarpe ją puoselėjo. Kėdainiai prieš vykstantį lenkėjimo procesą atsilaikyti nepajėgė ir reformatų lietuviškumo centru nustojo būti XVIII a. antroje pusėje. Dėl kontrreformacijos puolimo reformatų valstiečių skaičiui žymiai sutirpus, o lenkuojantiems bajorams įsigalėjus, lietuvių kalba pamaldos Kėdainių reformatų bažnyčioje nustota laikyti 1785 m. Nepajudinamomis lietuviškumo tvirtovėmis, kaip iš pradžių buvo, taip ir toliau išliko, visos Biržų kunigaikštijos reformatų bažnyčios.

Kėdainių reformatų kultūrinį centrą baigė sužlugdyti rusai okupantai. Kėdainių reformatų akademinė gimnazija nukentėjo pati pirmoji iš aukštesnių mokyklų. Vilniaus un-te pasireiškusi prieš caro valdžią studentų filaretų, filomatų ir kitokių organizacijų veiklos dvasia persimetė ir į Kėdainių gimnaziją. 1824 m. sausio mėn. moksleiviai paskleidė ranka rašytus eiliuotus politinius paskvilius, kuriuose buvo pareikšta mintis, kad Lenkija atsikratys faktiško caro vietininko Rusijos kng. Konstantino valdžios ir pats Konstantinas (1779-1831) neišvengs mirties nuo Kėdainių moksleivių rankos. Nuo 1824 m. Vilniaus mokslo apygardos kuratorius Nikolai Nikolajevič Novosilcev (1761-1826), pagarsėjęs girtavimu, palaidu gyvenimu ir kyšių ėmimu, artimiausias Rusijos caro Aleksandro I bendradarbis, vadovavęs slaptų studentų organizacijų aiškinusiai komisijai, 1824.III.1 caro dekretu uždarė Kėdainių gimnaziją. Keli moksleiviai buvo nuteisti katorgos darbams arba atiduoti į kariuomenę, o visi kiti buvo išsiųsti namo ir pavesti žandarmerijos priežiūrai. Mokytojai išblaškyti.

1835 m. atkurta Kėdainiuose mokykla buvo pakeista į 5 klasių bajorų apskrities mokyklą, kuri nuo 1858 m. vėl tapo gimnazija, bet ji nebepriklausė reformatų sinodui. Sinodas prie šios mokyklos laikė moksleiviams konviktą.

Po 1831 m. sukilimo numalšinimo caras Mikalojus I (valdė 1825-55) ėmėsi griežtų represijų. Carinė valdžia savo smūgius nukreipė prieš bajoriją, katalikų Bažnyčią ir mokyklas. Ji pradėjo vartoti tas pačias, jėzuitų išrastas, priemones prieš Lietuvos gyventojus. Iš administracijos buvo šalinami bajorai ir į jų vietas skiriami rusai. Iš sukilime dalyvavusių bajorų buvo konfiskuojamos žemės ir dalinamos atvežtiems rusams kolonistams. 1840 m. buvo panaikintas Lietuvos Statutas ir įvesti rusų įstatymai.

Buvo likviduota nemaža dalis katalikų vienuolynų, vidurinių ir pradžios mokyklų, pensionatų. Dėl gausaus studentų ir moksleivių dalyvavimo sukilime, mokyklų sistema buvo visiškai suardyta ir švietimas Lietuvoje žymiai pablogėjo. Buvęs palyginti gana tankus vidurinių mokyklų tinklas buvo likviduotas. Maištingasis Vilniaus universitetas (sukilime dalyvavo apie 100 studentų) caro Mikalojaus I dekretu buvo uždarytas 1832.V.1. Visos katalikų kolegijos ir dalis pradžios mokyklų buvo uždarytos 1832.VII.25 įsakymu. Iš buvusių D. Lietuvoje 394 mokyklų palikta tik 92. Iš vidurinių mokyklų buvo paliktos veikti tik trys — Kėdainių, Kauno ir Šiaulių. Suvalstybintas mokyklas iš naujo atidarant buvo reikalajama iš mokytojų ir mokinių rašto, liudijančio, kad jie nebuvo prisidėję prie sukilimo.

Kaip Lenkija ir jos pareigūnai dėjo visas pastangas per katalikų Bažnyčią ir mokyklas Lietuvą visapusiškai sukatalikinti ir sulenkinti, taip ir Rusija, perėmusi švietimą į savo rankas ir permačiusi lenkų kėslus, stengėsi, atskyrus Lietuvą nuo Lenkijos, Lietuvos kraštą supravoslavinti ir surusinti. Nuo 1834 m. vidurinėse mokyklose mokslo dalykai jau buvo padėta dėstyti rusų kalba. Oficialiai lenkų kalba buvo užginta ir jos vietoje įvesta rusų kalba 1840 m. Vietoje buvusio lenkinimo, pradėtas planingas Lietuvos krašto rusinimas.

Vidurinės mokyklos, pagal rusų valdžios patvarkymą, buvo prieinamos tik bajorų ir miestiečių vaikams, kurie savo „kilmingąjį luomą" privalėjo įrodyti dokumentais. Valstiečių, t.y.,„kaimo luomo" vaikai galėjo lankyti tik pradžios mokyklas. Vidurines mokyklas baigusiems vykti studijų į užsienį — rubežius buvo uždarytas. Jau caro Povilo I (valdė 1796-1801) laikais užsienio aukštose mokyklose besimokantiems jaunuoliams buvo įsakyta sugrįžti namo. Caro Petro Didžiojo pravertas langas į užsienius ir vėl buvo užklęstas.

Rusų valdžia pradžios mokyklų kurį laiką dar nevaržė ir jos toliau galėjo tęsti savo mokslą. Reformatų pradžios mokyklos netrukdomos veikė iki 1863 m. Po 1831 m. sukilimo fundacijų forma atgyveno savo amžių ir pradžios mokyklų išlaikymas perėjo į dvarų ir parapijų rankas. Jos tapo parapijinėmis mokyklomis. Šios mokyklos daugumoj buvo 2-jų mokslo metų ir jų lankymas vaikams nebuvo privalomas.

Rusų okupacijos metu, nors ir toliau visą laiką vyko reformatų naikinimas, bet rusams pradėjus engti katalikų Bažnyčią, susilpnėjo išbujojusi kontrreformacija.

Didikų ir bajorų statytos ir aprūpintos žeme ir pinigais reformatų bažnyčios toliau tuštėjo ir tirpo dėl nepertraukiamo katalikų reakcijos spaudimo.

SIMONAS KONARSKIS

Simonas KONARSKIS (1808 Dabkiškiai, Miroslavo vls., Alytaus aps. - 1839 Vilnius) į Lietuvos istoriją įėjo kaip revoliucionierius, karštas kovotojas dėl Lietuvos laisvės ir šioj kovoj savo gyvybę praradęs.

Konarskio tėvas dalyvavo generolo Tado Kosciuškos vadovautame 1794 m. sukilime prieš Rusiją ir vadovavo Kauno raitelių brigadai. Sukilimo metu buvo Aukščiausios Lietuvos tarybos nariu. Iš kariuomenės pasitraukęs į atsargą pulkininko laipsniu, buvo Kalvarijos apylinkės teisėjas.

Simonas Konarskis buvo pakrikštytas Seirijų reformatų bažnyčioje. Mokėsi Seirijuose, Seinuose, Lomžoje. 1825 m. įstojęs į Lenkijos kariuomenę pasiekė kapitono laipsnį. 1831 m. dalyvavo Lietuvos sukilime. Pasižymėjo kovodamas su rusais Belovežos girioje ir vėliau vadovavo lietuvių sukilėlių batalionui. Sukilimą pralaimėjus, perėjo su kariuomene Prūsijos sieną ir iki 1832 m. pradžios buvo laikytas karantine netoli Klaipėdos. Pėsčias nukeliavo į Prancūziją. Besancone mieste užsiėmė visuomeninio gyvenimo studijomis ir dalyvavo slaptame revoliuciniame karbonarų organizacijoje, kurios tikslas — kovoti su despotizmu, tironais ir įsteigimas demokratinės santvarkos. Dalyvavo italų nesėkmingame žygyje iš Šveicarijos į Italiją.

Paryžiuje suartėjo su J. Czyńskiu ir drauge leido radikalios krypties dvisavaitinį laikraštį „Północ". 1835 m. jis slaptai parvyko iš užsienio emisaru

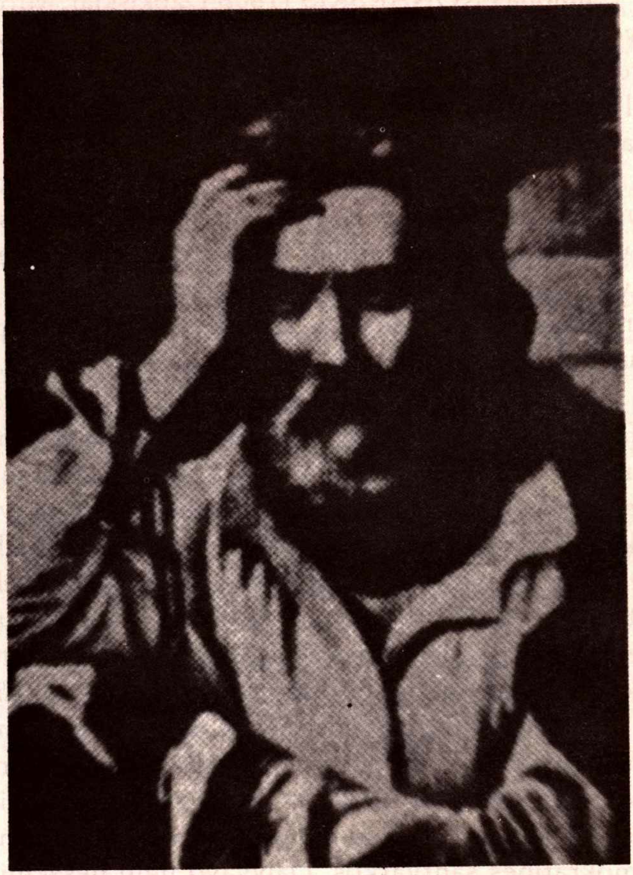

SIMONAS KONARSKIS
1808-1839

organizuoti Ukrainos, Baltarusijos ir Lietuvos visuomenę revoliucinei kovai. Per porą metų plote tarp Kijevo ir Vilniaus suorganizavo apie kelis tūkstančius savo šalininkų. Jam pavyko įtraukti į slaptą organizaciją ne tik Vilniaus, Tartu, Kijevo universitetų studentus bei vidurinių mokyklų moksleivius, bet ir užmegsti ryšius su kariuomenės įgulomis Vilniuje, Lietuvos Brastoje, Bobruiske. 1837 m. Berdičeve, Ukrainos mieste, buvo išrinktas slaptosios organizacijos vadu.Per Klaipėdos pirklį Holmą palaikė santykius su emigracija.

1838 m. pavasarį atvykęs į Vilnių slaptos spaustuvės įsteigimo reikalu pateko į rusų policijos rankas, kuri nepaprastai žiauriai jį tardė: pripildavo į žaizdas lako ir spirito ir uždegdavo. Šioje byloje labai daug buvo nubaustų įvairiomis bausmėmis. Iš viso buvo kaltinama 215 asmenų. Po ilgo tardymo karo teismas 26 studentus atidavė į kariuomenę. S. Konarskis buvo pasmerktas sušaudyti. Bausmė įvykdyta 1839 m. vasario 15(27) d. Vilniuje, Pohuliankoje. S. Konarskį į sušaudymo vietą palydėjo gener. superintendentas kun. Steponas Lipinskis. L. Simenski 1842 m. „Demokratyczny Noworocznyk" aprašė paskutines Konarskio gyvenimo minutes. K. Goniewski parašė dramą „S. K." (L.E. XII t., 304-5 psl.).

Simono Konarskio atminčiai Vilniaus sinodas buvo pastatęs jo sušaudymo vietoje paminklą, kuris iki II Pasaulinio karo buvo išlikęs.

MITAS APIE ČIČINSKĄ

XVIII a. žlungant Rzeczpospolitai, Lenkijos bajorai pradėjo ieškoti žlugimo kaltininkų. Buvo rasta kalta bajoriška netvarka ir seimų išardymas. Lenkijos bajorai, siekdami kaltę suversti DLK patriotams, sukūrė mitą apie Upytės poną Sicinskį (liaudies pravadintas Čičinsku). Tai jis būdamas Upytės atstovu labai sunkiu valstybei laiku, panaudodamas liberum veto, nutraukęs 1652 m. sausio 26 d. seimą, neleisdamas ilgiau pratęsti seimo darbą. Nors tai buvo ne pirmas seimo išardymas ir Sicinskis buvo tik didikų įrankis, prakeikimas krito ant seniai jau mirusio Sicinskio galvos. Vėliau pradėta kaltinti, kad jis esą pirmas praktikoje pavartojęs liberum veto teisę, nors iš tikrųjų nei jis pirmasis veto vartojo, nei jis vienas išardė tą seimą.

Pirmasis Lenkijos seimas iširo 1536 m. Ligi 1569 m. Liublino seimo iširo dar 7 seimai. Laike 1569-1652 m. iš 60 su viršum seimų iširo net 13. 1639 m. seimas iširo lygiai tokiomis pat sąlygomis protestuojant tik vienam atstovui.

1652.I.26 seimas, kaip minėta, buvo susirinkęs labai sunkiu Rzeczpospolitos gyvenimo momentu, nes jau 4 metai siautė B.Chmielnickio vadovaujamas Ukrainos kazokų sukilimas ir Lenkija buvo gavusi iš jo ne vieną skaudų smūgį. Seimas, sulaukęs darbo pabaigos ir nenorėdamas nusileisti karaliui Kazimierui Vazai ir paskirti mokesčius karui, laukė, kas pasiims kaltę už seimo iširimą. Paskutinę seimui skirtą dieną (III.8) karalius paprašė vienos dienos prolongatos. Kitą dieną seimas pritarė dėl mokesčių, o vakare Pšemislio seniūnas Magdalenski pareiškė, neleidžiąs spręsti jokių klausimų, kol nebūsianti jam atiduota seniūnija. Jam nenusileidžiant, šeštadienį 23 val. naktį, karalius paprašė naujos prolongatos. Atstovams pradėjus dėl to ginčytis, staiga Upytės atstovas Sicinskis sušuko prolongatos neledžiąs duoti ir iš seimo pasišalino. Tada senatas nutarė surasti jį sekmadienį. Nors jis tą dieną buvo surastas ir žadėjo pirmadienį į seimą atvykti, bet naktį iš Varšuvos išvažiavo. Seimas išsiskirstė. Jo elgesį seime ir išvažiavimą iš Varšuvos parėmė visa opozicija ir kng. Jonušas Radvila. Kai seimai perdaug dažnai ėmė irti, tai ilgai užmirštas Sicinskio vardas buvo atkastas ir jam Lenkijos bajorų buvo suversta visa kaltė. Apie tai ypač plačiai išgarsino XIX a. lenkų publicistai ir istorikai.

Vladislovas Viktorinas Sicinskis gimė apie 1614-21 m. 1649 m. buvo Upytės pavieto mokesčių rinkėjas, 1652 m. stalininkas. Nuo 1660 iki 1666 m. rudens buvo viceseniūnu, o nuo tada žemės teismo viceteisėjas. Nuo 1673 m. žemės teismo teisėjas. Viceseniūno ir žemės teismo nario darbą dirbo Panevėžyje, į kur Upytės pavieto centras buvo perkeltas XVI a. 1659 m. vėl buvo išrinktas atstovu į seimą ir 1660 m. pasirašė su vedais Olivos taiką. 1655 m. dalyvavo Kėdainiuose sudarant sutartį su Švedija. 1673 m. dar tebebuvo gyvas. Kada ir kur jis mirė, ir kur buvo palaidotas, žinių nesurasta.

Lenkijos bajorai apkaltino Sicinskį iš lenkiško patriotizmo, o katalikų dvasiškija — Bažnyčios išniekinimu, nes Sicinskis—Čičinskas buvęs „eretikas" reformatas. Jis buvęs bedievis, nevidoniškai išniekinęs Bažnyčią. Įsakęs kunigui be jo nelaikyti mišių. Kai vieną Kalėdų dienos rytą per ilgai miegojęs ir kunigas pradėjęs mišias be jo, tai jis raitas įjojęs į bažnyčią ir nušovęs ar peršovęs kunigą. Už tai grįždamas dar šventoriuje, pačiame žiemos vidury, buvęs nutrenktas perkūno, o jo dvaras, buvęs Vešetoje, žmonių supiltame kalne, prasmegęs. Palaidotą Čičinsko lavoną šventoji žemė išmesdavusi.

Senais laikais Vešetos salą supo ežeras ir ji galėjo būti sunkiai prieinama vieta. Toje saloje jau XIII a. buvo žinoma Upytės pilis, kuri Sicinskų laikais vargu ar bebuvo gyvenama. Upytės dvaras buvo ne saloje, o Vešetos krante. Nors Upytės dvaras priklausė Sicinskui, bet jis, kaip iš padaryto užrašo žmonai atrodo, gyveno Vadaktuose. Toji sala Sicinskui niekados nepriklausė. Vešetos saloje jau nuo seniau tebuvo tik dvi karklų priaugusios duobės, tarsi prasmegusių namų vietos.

Padavimas iš bajorų, kunigų ir valstiečių lūpų pateko į grožinę literatūrą. 1825 m. rašytoje Adomo Mickevičiaus (1799-1855) baladėje „Popas w Upicie" jau randasi visi pagrindiniai liaudžiai ir bajorijai žinomi padavimų variantai. Tautinio atgimimo dainius prelatas Jonas Maironis-Mačiulis (1862-1932) parašė baladę „Čičinskas".

Liaudis apie tą poną Čičinską kūrė savo padavimų variantą. Ką apie jį kalbėjo XIX a. pabaigoje valstiečiai, užrašė rašytoja Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861-1943). „Jai pasakojo namų darbininkė Elzbieta. Upytės Čičinskas buvo baisiausias ponas. Jam užmušti žmogų, tai vis tiek ką pusrytį pavalgyti. Šunis jis daugiau mylėjo, nekaip žmones. Kai tik jo mylimoji kalė atvesdavo šuniukus, jis tuojau siųsdavo tarp savo žmonių ieškoti žindyvės. Jei tokią surasdavo, liepdavo tuojau vesti į dvarą ir versdavo žindyti šuniukus. Čičinskas tvirtino, kad moters pienu žindomi šunyčiai išauga daug gudresni. Į klausimą, kur tos moterys savo vaikus palikdavo, pasakotoja atsakė: „Ar tat ponui galvoj, stips vienas mužiko vaikas, ar ne. Bet kad nerasdavo žindyvės, tai liepdavo nėščioms vidurius lenta spausti, — kad gimdytų greičiau, — ir tuomet imdavo tokią prie savo šunyčių". Pasakotoja Elzbieta pridūrė: ponas Dievas jį už tai nubaudė. Per pačias Kalėdas nutrenkė jį perkūnas, o šventoji žemė jo nepriėmė. „Palaidos, būdavo, užkas, ir vėl jis ant žemės randasi" (J. Jurginis „Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje", Vilnius 1976, psl. 112-113).

Upytės apylinkėje apie Čičinską išliko daugybė visokių padavimų. XIX a. pirmoje pusėje ten buvo visiems rodomas ir po kaimus, kaip baidyklė, nešiojamas žmonėms gąsdinti tariamasis jo lavonas. Tas lavonas greičiausiai buvo paimtas iš apirusio rūsio kapuose, o į bažnyčią pateko tik kai XIX a. viduryje Upytėje atsirado kunigas, kuris tam lavonui padarė spintą ir pastatė bažnyčios prieangyje.

Lavonas buvęs augšto vyro, visiškai sudžiūvęs, oda pridžiūvusi prie kaulų, galva buvusi plika, tik užgalvyje buvę žilų plaukų. Oda pageltusi, akys užmerktos. Buvęs labai lengvas, nesvėręs nė 10 svarų. Generalgubernatoriui Muravjovui įsakius, lavonas buvo labai slaptai užkastas 1865 m.

Dar prieš I Pasaulinį karą Voronežo muziejuje tebebuvo tariamasis Čičinsko pirštas. Panevėžiškis menininkas Valatas buvo padaręs keletą medinių jo statulų, kurių viena pakliuvo į Krokuvą, antra — į Maskvos Rumiancevo muziejų, o trečia — į Kauno Karo muziejų.

1863 METŲ SUKILIMO PASĖKA

Po nepavykusio 1831 m. sukilimo buvo iššauktas 1863 m. sukilimas tikslu išsivaduoti iš carinės Rusijos priespaudos ir atstatyti 1772 m. buvusią Rzeczpospolitą. Lietuvoje sulenkėjusios bajorijos bei kunigijos sukelti sukilimai, kaip 1831 m. taip ir 1863 m., buvo tiesioginėje Lenkijos priklausomybėje. Lietuvos bajorija bei kunigija, per Lenkiją įsigiję didžiausias privilegijas ir pasisavinę lenkų kalbą bei kultūrą, buvo pasidarę svetimi lietuvių tautai ir už Lietuvos savistovumą nebekovojo. Lietuvių tautą besudarė likę be savo kilmės vadovų vieni valstiečiai, prislėgti žiaurios baudžiavos ir carinės okupacinės valdžios.

Po 1831 m. sukilimo gauto smūgio ir didėjančios carinės Rusijos priespaudos, katalikų dvasiškija ir bajorija pakelti nepajėgė. Ne tik bajorija, bet ypač didžiuma dvasiškijos, naują sukilimą ne tik rėmė, bet ir aktyviai, su ginklu rankoje,dalyvavo ir kunigijos vaidmuo sukilime buvo didelis. Tuo laiku katalikų kunigai jau tvirtai valdė lietuvių liaudies sielas ir sudarė visuomenėje tvirtą jėgą. Bemoksliai ir beraščiai valstiečiai, paskandinti religinėse miglose, buvo didelėje kunigų įtakoje ir aklai vykdė pastarųjų valią.

Krymo karą (1853-55) pralaimėjus, visoje Rusijos imperijoje prasidėjo plataus masto valstiečių maištavimas. Caras Aleksandras II (valdė 1855-1881) valstiečių nuraminimui paskelbė 1861 m. kovo 3 d. manifestu baudžiavos panaikinimą ir valstiečių savivaldybės įvedimą. Projektas turėjo būti įgyvendintas iki 1863 m. Baudžiavos panaikinimas reiškė bajorijai galą politinio ir ekonominio viešpatavimo, o taipgi nemažą smūgį ir Romos Katalikų Bažnyčiai.

Baudžiavos panaikinimo manifestą paskelbus, valstiečiai tučtuojau atsisakė klausyti dvarininkų ir vietinės valdžios: nepasirašinėjo nuostatinių raštų ir atsisakinėjo atlikti dvarui inventorines prievoles. Nudelstas valstiečių atleidimas iš baudžiavos, iššaukė jų tarpe bruzdėjimus, pasklidusius po visą Lietuvos kraštą. Valstiečių lokalinio pobūdžio kova nebuvo nukreipta prieš pačią rusų valdžią, bet prieš tiesioginius jų išnaudotojus, — dvarininkiją ir vietinę administraciją. Ši kova nebuvo lemiamas veiksnys valstiečiams dėtis prie sukilimo.

Spartesniam valstiečių pasipriešinimo palaužimui rusų valdžia 1862 metais paskelbė jaunų vyrų ėmimą į kariuomenę, kuris iššaukė priešingus rezultatus. Jauni vyrai pradėjo slapstytis miškuose, ginkluotis ir jie sudarė pirmuosius sukilėlių būrelius. Liaudies masių pritraukimui dėtis prie sukilimo, buvo rengiamos eisenos, manifestacijos, ruošiami visokie minėjimai, parengimai ir pn. Katalikų kunigija, remdama ir pati gausiai dalyvaudama sukilime, įtraukė į sukilimą ir valstiečius, ypač Kauno gubernijoj, kovoti už svetimą lietuvių tautai reikalą, — už lenkiškumą ir Lenkiją. Sukilime religija vaidino pagrindinį vaidmenį. Sukilimo šūkis skambėjo „Už tikėjimą ir tėvynę". Biržų krašto valstiečiai, kurių tarpe būta nemažai reformatų, dėtis prie sukilimo vengė.

Sukilėlių kariuomenės, vadovautos kapitono Zigmanto Sierakausko (1827-1863), pagrindinės kautynės su rusų kariuomene, nulėmusios sukilimo pralaimėjimą, įvyko Biržų girioje prie Medeikių ir Šniurkiškių kaimų.

Su caro įgaliojimais atvykęs Vilniaus apygardos generalinis gubernatorius grafas M. N. Muravjovas (1796-1866), už žiaurumą lenkų pramintas Koriku, malšindamas sukilimą be jokių skrupulų išpiovė iš Lietuvos kūno įsigalėjusį polonizacijos vėžį ir stambiomis bausmių kontribucijomis, dvarų konfiskavimu, pakirto bajorijos luomą. Muravjovas siekė sunaikinti bajoriją, palaužti katalikų Bažnyčią ir didesnėmis lengvatomis patraukti lietuvius valstiečius rusų pusėn. 1863 m. sukilime Lietuvos bajorija sugiedojo agonijos giesmę, išgerdama sklidiną kraujo taurę.

Po 1863 metų sukilimo Lietuva pergyveno pasibaisėtiną rusų reakcijos žiaurumą: žmonių korimą, šaudymą, gyventojų trėmimą į Sibirą, net ištisais kaimais, krašto kolonizavimą rusais kolonistais. Lietuvoje buvo sunaikinta veik visa jaunoji karta. Ypač sunkūs smūgiai buvo nukreipti prieš katalikų Bažnyčią. Visi vienuolynai buvo uždaryti, konfiskuotos veik visos bažnytinės žemės, o daugybė katalikų kunigų, dalyvavusių ar rėmusių sukilimą, buvo ištremti į Rusijos gilumą. Krašte pasireiškė beribis pesimizmas.

Rusija, siekdama galutinai sunaikinti Lietuvoje įsivyravusią lenkų įtaką, pradėjo vykdyti rusifikaciją ir prievarta brukti lietuviams pravoslavų tikėjimą. Po šio sukilimo švietimas dar labiau buvo susiaurintas ir mokyklų tinklas dar labiau suretintas. Likviduotos visos visų rūšių privatinės mokyklos — vidurinės ir parapijinės, o taipgi visokios kultūrinės ir religinės organizacijos. Mokslui stipendijos konfiskuotos. Kėdainių gimnazija galutinai uždaryta ir veikęs prie šios mokyklos reformatų konviktas likviduotas 1865 m. Likviduotų mokyklų vietose kur-ne-kur buvo steigiamos rusinimo tikslams valdinės miestų ir valsčių mokyklos. Iš visų mokyklų, įskaitant ir pradines, buvo pašalinta lietuvių kalba ir įvesta rusų visiems mokslo dalykams. Nuo 1865 m. mokytojais tegalėjo būti tik rusai. Tik tikyba buvo leista dėstyti gimtąja kalba, o 1867 m. ta teisė buvo susiaurinta, — leista dėstyti gimtąja kalba tik pirmame liaudies (pradžios) mokyklos skyriuje. Visa vietinė administracija buvo pakeista iš Rusijos atsiųstais valdininkais.

Pagaliau represijos buvo nukreiptos prieš visą lietuvių tautą. 1864 m. buvo uždrausta lietuvių spauda lotyniškomis raidėmis, o nuo 1872 m. ir gotiškomis. Jų vietoje buvo įvestas rusiškas raidynas. Valdžia pradėjo spausdinti knygas rusiškomis, lietuvių kalbai netinkamomis raidėmis ir platinti jas tarp liaudies. Lietuvių liaudis tų svetimų knygų „graždankų" kratėsi, į rankas neėmė. Lietuva buvo nustumta į tamsumos glūdumas.

Motinos pradėjo savo vaikus mokyti lietuviško rašto iš užsilikusių senų maldaknygių, spausdintų lotyniškais ar gotiškais rašmenimis. Dėl reto liaudies mokyklų tinklo ir nenoro leisti vaikus į rusiškas mokyklas, kaimuose pradėjo veikti slaptos, „daraktorių" vadovaujamos, mokyklėlės. Už slaptą gimtosios kalbos mokymą grėsė kalėjimas ir ištrėmimas. 1903 m. rusų žandarmerijos buvo likviduotos net 37 slaptos mokyklos.

Po parapijinių reformatų mokyklų uždarymo begalėjo veikti tik konfirmacinės mokyklos, prie kurių rusų žandarmerija nebedrįso kabintis. Konfirmacinės mokyklos kiekvienoje parapijoje veikdavo nuo Gavėnios pradžios iki Verbų sekmadienio. Šiose mokyklose konfirmantai būdavo trumpai supažindinami su tikybos istorija, išeinamas katekizmas, pamokoma giedoti, skaityti ir rašyti.

Tolimoji reformatų Slucko gimnazija po sukilimo buvo suvalstybinta. Prie šios gimnazijos, reformatų Sinodo išlaikomas mokinių konviktas išsilaikė iki I Pasaulinio karo, kurį galutinai likvidavo Rusijos bolševikinė valdžia. Paskutinioji konvikto vedėja buvo Olga Vanagienė ir Emilija Karosaitė-Balčiūnienė, kilusios iš Biržų miesto. Prieš I Pas. karą šią Slucko gimnaziją lankė nemažas reformatų moksleivių skaičius, kuriems sinodas duodavo stipendijas. Konviktas (bendrabutis) buvo gražioje vietoje. Greta konvikto, plačiosios gatvės pusėje, stovėjo reformatų bažnyčia ir gimnazija. Reformatų studentams teologiją studijuoti rusų valdžios tebuvo leista tik Tartų (Dorpato) universitete, Estijoje.

REFORMATŲ BAŽNYČIA RUSIJOS OKUPACIJOJE

Šimtą dvidešimt metų Lietuva vilko carinės Rusijos jungą, kuris reformatų Bažnyčiai buvo bažnytinio gyvenimo stagnacijos periodu. Tebuvo galima laikyti tik pamaldas lietuvių kalba. Rusija, okupavus į Lietuvą, aptramdė įsisiūbavusią kontrreformaciją ir išgelbėjo reformatų Bažnyčią nuo visiško sunaikinimo. Vienok bet koks kultūrinis veikimas už Bažnyčios ribų buvo užgniaužtas.

Iki Rusijos imperijos įstatymų įvedimo, Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia vadovavosi Didžiąja Agenda, išleista 1637 m. Lietuvos ir Lenkijos reformatams, o taip pat savo priimtais kanonais. Įvedus Rusijos imperijos įstatymus, reformatų Bažnyčios veikla rėmėsi bendru Rusijos įstatymu XI tomo I-je dalyje 984-986 paragrafais apie svetimas tikybas. Šiuose trijuose paragrafuose buvo pabrėžta, kad Sinodą sudaro dvasininkai ir bajorų luomo pasauliečiai, kad Sinodas turi būti šaukiamas viena ar du kartus per metus. Apie šaukiamą Sinodą Kolegija privalėjo pranešti mėnesiu anksčiau vidaus reikalų ministeriui per vietinį gubernatorių. Taipgi per 30 dienų po Sinodo, turėjo pasiųsti priimtų Sinodo nutarimų nuorašus ministerijai. Jei per mėnesį po nutarimų išsiuntimo iš ministerijos nebuvo gautas atsakymas, kad kuris nutarimas yra priešingas įstatymams, tai tada Kolegija jau galėjo vykdyti Sinodo priimtus kanonus ir nutarimus. Nors anksčiau paminėti paragrafai tokios procedūros nenurodo, bet toks būdas buvo vartotas praktikoje Sinodo nutarimams įteisinti.

Vilniaus reformatų Sinodas galėjo pagal tuos anksčiau paminėtus paragrafus laisvai tvarkyti savo Bažnyčios vidaus reikalus. Vilniaus reformatų Sinodui priklausė visos po kontrreformacijos išlikusios gyvos parapijos ir sunaikintų parapijų išlikę turtai taip vadinamame Šiaurės-Vakarų Rusijos imperijos krašte (Severo-Zapadnyj Kraj). Sinodo turtas pinigais ir žeme dar buvo gana žymus. Pinigų dalis buvo investuota į pastatus Vilniuje.

Rusų valdžia su pavydu žvelgė į reformatų Sinodo turtą. Po priedanga, kad Bažnyčia nemoka ir negali valdyti didelių žemės plotų, 1863 m. pareikalavo atiduoti tas žemes jai administruoti už tai pažadėjo kas metais mokėti Sinodui po 42,000 rublių. Laikui bėgant žemės kaina dvigubai ar trigubai padidėjo. Sinodas pareikalavo rusų valdžios mokestį padidinti arba grąžinti žemę. Į tai rusų valdžia atsakė, kad ji nežinanti kur tas turtas esąs. Sinodas buvo nutaręs rusų valdžiai iškelti teisme bylą už administruoto turto išeikvojimą. Prasidėjęs I Pas. karas nutraukė Sinodo nutarimo įvykdymą.

Buvusi skaitlinga Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia, šimtmečių kontrreformacijos smurto poveikyje, buvo sumažėjusi iki 20,000 narių, įskaitant ir Vilniją. Jų dvasios reikalus aprūpino 14 kunigų.

LAISVĖJIMO PROŠVAISTĖS

Baudžiavos panaikinimas buvo vienas iš didžiųjų įvykių lietuvių tautos istorijoje. Išlaisvintiems iš baudžiavinės vergijos valstiečių sūnums ir dukroms susidarė sąlygos, nors ir ribotos, siekti aukštojo mokslo Rusijos universitetuose. Iš valstiečių tarpo iškilusi lietuviška inteligentija, paveikta tautinių ir demokratinių idėjų, pradėjo žadinti lietuvių tautą iš letarginio miego ir ją skatinti laisvam, nepriklausomam gyvenimui.

Lietuvių tautos atgimimui lemiamą vaidmenį suvaidino protestantiškosios Mažosios Lietuvos lietuviai. Per XIX a. Mažoje Lietuvoje buvo išleista labai daug lietuviškų knygų. Vienas iš pačių didžiųjų tame amžiuje M. Lietuvos žmonių buvo žymus mokslininkas, Karaliaučiaus un-to profesorius, Liudvikas Martynas Gediminas Rėza (1776-1840), naujai paruošęs III-ją Biblijos leidimą, išleidęs Kr. Donelaičio „Metus", pirmąjį lietuviškų dainų rinkinį, du savo poezijos rinkinius vokiečių kalba ir kt. Be Rėzos lietuviškuose kultūros baruose pasireiškė: mokytojas, etnografas, tautosakos rinkėjas Edvardas Karolis Samuelis Gizevičius (1798-1880), aprašęs Rambyno griūtį ir palikęs savo piešinių albumą; tautosakos rinkėjas, poetas mokytojas Endrikis Budrius (1783-1852); mokytojas Kristijonas Bartschus-Barčys (1822-1890), išleidęs dviejus lietuviškų liaudies dainų rinkinius; žymus lietuvių kalbos mokslininkas prof. dr. Fridrichas Kuršaitis (1806-1884), išleidęs lietuvių kalbos gramatiką, lietuviškus-vokiškus žodynus ir kt.

Lietuviškai periodinei spaudai — lietuviškam laikraščiui — pradžią padarė Fridrichas Kelkis (1801-1877) nuo 1832 m. pradėjęs pastoviai leisti religinio turinio laikraštį: „Nusidavimai apie Evangelijos praplatinimą tarp žydų ir pagonių". Fr. Kuršaitis nuo 1849 m. leido ir redagavo lietuvišką laikraštį „Keleivis", po kurio sekė ir kiti laikraščiai. Be M. Lietuvos kultūrininkų pagalbos nebūtų buvusi įmanoma kova už lietuviškos spaudos laisvę. Dėka įsigalėjusios Rytprūsiuose reformacijos, mažlietuviai turėjo visą tinklą lietuviškų mokyklų, lietuviškų bažnyčių, spaustuvių, lietuviškos inteligentijos, kur buvo puoselėjama lietuviška tautinė mintis ir laisvės idealai.

Po dvidešimties metų nuo paskutiniojo lenkmečio, spaudos draudimo metu, dr. Jono Basanavičiaus (1851-1927) pastangų dėka ir mažlietuvių talkos, 1883 m. Ragainėje sušvito „Aušra", tautinio atgimimo reiškėja, kuri pradėjo budinti lietuvių tautos sąmonę. Po jos Rytprūsiuose pradėjo eiti katalikiškos srovės laikraščiai „Apžvalga" ir „Tėvynės Sargas". „Aušrai" sustojus, pradėjo eiti tautiniai liberalinės krypties, dr. Vinco Kudirkos (1858-1899) redaguotas, nuo 1889 m. „Varpas", o kiek vėliau pasirodė ir socialistų leidžiamas „Darbininkas". Draudžiamos lietuviškos spaudos, leidžiamos Rytprūsiuose, slaptą pergabenimą ir išplatinimą Didžiojoje Lietuvoje atliko pasišventę šiam darbui knygnešiai. Tuo keliu keliavo visa lietuviška spauda per ištisus 40 lietuviškos spaudos draudimo metus. Biržų kraštas davė žymiausią spaudos draudimo gadynės knygnešį — „knygnešių karalių" — Jurgį Bielinį(1846-1918).

Po pralaimėto karo prieš Japoniją, visoje Rusijoje revoliucinėms nuotaikoms kylant, caras Mikalojus II (valdė 1894-1917), paskutinis Rusijos imperatorius, 1904.V.7 dekretu panaikino lietuviškos spaudos draudimą. 1905 m. prasidėjęs Rusijoje revoliucinis sąjūdis, pasireiškė ir Lietuvoje. Biržų krašte revoliucinėje veikloje aktyviai veikė studentas Ernestas Galvanauskas (1882-1967). Gilius pėdsakus politiniam gyvenimui paliko Didysis Vilniaus seimas įvykęs 1905.XII.4-5. Seimas pareikalavo autonomijos visai etnografinei Lietuvai su seimu Vilniuje, lietuvių kalbos mokyklose bei valdžios įstaigose. Bet atsigavusi rusų valdžia pasiuntė lietuviams malšinti baudžiamuosius kariuomenės būrius, kurie jėga užgniaužė 1905 m. revoliucinį sąjūdį.

Po revoliucijos jau buvo leista pradžios mokyklose dėstyti tikybą lietuviškai ir steigti privatines mokyklas su lietuvių dėstomąja kalba. Dalinai palengvėjo lietuvių kultūrinė veikla. Greta lietuviškų laikraščių steigimo ir leidimo, buvo kūriamos kultūrinės bei ekonominės organizacijos, draugijos. Pagerėjo ir lietuvių ekonominė būklė. Tačiau 1911 m. išleistu įstatymu ribota laisvė ir vėl buvo suvaržyta. Lietuvių laikraščiai ir spauda pateko į griežtą rusų cenzūros priežiūrą.

Prieš I Pasaulinį karą Biržuose ilgą laiką klebonaujant protingam, krikščioniškam kanauninkui Juozui Rimkevičiui ir kunigaujant Kazimierui Rimkevičiui, kurie palaikė ryšius su reformatų kunigu Povilu Jakubėnu, ir visuomenės veikloje aktyviai reiškiantis IV Dūmos atstovui adv. Martynui Yčui, mokytojui Jonui Yčui, aušrininkui poetui Stanislovui Dagiliui ir kt., įsivyravo tarp katalikų ir reformatų gražus, krikščioniškas, pilnas tolerancijos, sugyvenimas. Adv. M.Yčas, kandidatas į IV Dūmą, 1911 m. kartu su dainininku Miku Petrausku ir pianistėmis Elena ir Jadvyga Neimanaitėmis surengė pirmuosius, apie 15, lietuvių liaudies koncertus, važinėdami iš Papilio arkliais į didesnius miestelius, siekdami Zarasus, Šiaulius, Panevėžį.

Kun. P. Jakubėno didelių pastangų dėka buvo įsteigta 1908 m. Biržuose keturklasė vidurinioji mokykla, kuri ligi I Pas. karo spėjo išleisti 4 laidas, davusi nemažai sąmoningų lietuvių inteligentų. 1912 m. Biržuose įsteigta spaustuvė atliko taipgi nemažą kultūrinį darbą. Šioje spaustuvėje nuo 1913 m. kasmet buvo spausdinami garsūs, kun. P. Jakubėno redaguoti, knygos formato „Biržų Kalendoriai". Šioje spaustuvėje buvo išspausdinta St. Matulaičio „Lietuvos istorija". 1910 m. Vilniuje buvo išspausdintas poeto St. Dagilio nuodugniai perdirbtas reformatų giesmynas su maldomis. Kultūrinėje veikloje reiškėsi rašytojas dr. Adomas Sketeris, jaunas poetas Julius Janonis ir kt. 1907 m. pasirodė pirmas reformatų mėnesinis periodinis leidinys „Pasiuntinys", redaguotas ir leistas kun. Jono Šepečio. Didį įnašą kovoje už Lietuvos laisvę įnešė Biržų krašte užaugę žymūs visuomenės ir spaudos veikėjai broliai Antanas, Jonas, Petras Vileišiai ir kt.

Prasidėjusį kultūrinį ir ekonominį kilimą pertraukė I Pasaulinis karas (1914-1918). Šio karo metu reformatų kunigai rusų valdžios buvo ištremti į Rusijos gilumą. Susisiekimas bei susižinojimas su Lietuva buvo nutrauktas. Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia buvo paskandinta merdėjime.

BAIGMĖS ŽODIS

Lietuvių tauta grumtynėse tarp laisvės ir vergijos dalyvavo nuo pat savo istorijos pradžios ir šioje kovoje sudėjo milžiniškas aukas. Romos popiežiai su imperatoriais siekė po krikšto priedanga užkariauti visą Rytų Europą, sunaikinti pravoslaviją ir jos žemėse įkurti savo imperiją. Dėl savo geopolitinės padėties Lietuva buvo įtraukta į tuos karus.

Kovinga lietuvių tauta prieš primetant katalikišką krikščionybę, buvo sukūrusi didžios tolerancijos, gana aukštos dvasinės kultūros, teritorijos atžvilgiu bene pačią didžiausią visoje tuolaikinėje Europoje, valstybę. Primetus lietuvių tautai „polską wiarą", DLK bajorijos luomas buvo išaukštintas, o iš valstiečių atimtos prigimtinės teisės. Buvę laisvi valstiečiai buvo paversti baudžiauninkais, katalikų Bažnyčios ir bajorijos fiziniais ir dvasiniais vergais. Iš Lenkijos atnešta katalikybė buvo panaudota lietuvių tautos sulenkinimui,savistovumo ir valstybingumo sunaikinimui. Lietuvių tautos lenkinime didelę rolę atliko dvasiškija, magnatai ir pasiturintieji žemvaldžiai.

Europoje reformacijos dėka atgimusi krikščioniškoji dvasia, DLK patriotų buvo mielai priimta. To meto įžvalesnieji patriotai teisingai pramatė, kad joks slavizmas, — lenkiška katalikybė bei rusiška pravoslavija, Lietuvos ateičiai gero nežada. Lietuvos patriotų įkurta ir savistoviai DLK išaugusi Lietuvos Ev. Reformatų Bažnyčia, Unitas Lithuaniae, buvo lietuvių tautos Bažnyčia. Šios Bažnyčios globėjai, rėmėjai, — Biržų—Dubingių kunigaikščiai Radvilos, — atkakliai kovojo už DLK savistovumą, integralumą.

Lietuvos ir Lenkijos valstybės renesanso, humanizmo, o ypač reformacijos idėjų paveiktos, XVI a. buvo pasiekusios tuometinėje Europoje aukščiausį laisvės ir kultūrinio žydėjimo laipsnį. Buvo įkurta bajorų demokratinė respublika, pravesta religinės laisvės privilegija, kas užtikrino valdančiam luomui pilnas pilietines ir asmenines laisves.

Lietuvos reformacija pasižymėjo plačia tolerancija ir jungė visas reformacijos sroves neišskiriant ir arijonų, kurie savo redikaliomis utopinėmis pažiūromis įbaugino konservatyviąją bajoriją ir ją pastūmėjo į kontrreformaciją. Lietuvos reformacija palaikė gerus santykius su liberalini ai humaniško ir tautinio nusistatymo katalikais, su pravoslavais, žydais ir totoriais. Reformacija nešė lietuvių tautai švietimą, mokslą. Dėka reformacijos užgimė lietuvių kalba tikybinė literatūra ir prasidėjo visuotinės raštijos suklestėjimas. Reformacija išgelbėjo lietuvių tautą nuo galutino sulenkinimo, nuo tautinės mirties.

Kng. M. Radvila Juodasis pravedė Valakų reformą, bet nesuskubo išlaisvinti valstiečių iš baudžiavos, nors šia kryptimi pirmieji žingsniai jau buvo daryti, pav.: 1587 m. reformatas Eustachijus Valavičius testamentu paleido į laisvę savo tėvoninių dvarų šeimyniškius ir kitus nelaisvuosius žmones; 1593 m. Sofija Vnučkienė paleido į laisvę Pašusvės, Šiluvos, Liolių, Kolainių, Leliūnų, Rombaltiškių ir Sedos dvarų baudžiauninkus. Valstiečius išlaisvinti iš baudžiavos nebuvo suspėta dėl tragiškai susidėju-

Senoji liepa Biržų piliakalnyje sodinta Rusijos caro Petro Didžiojo

sių sąlygų, dėl karų su Maskva ir dėl stipriai pasireiškusios kontrreformacijos ir tuo buvo prarastas tvirtas atsparos pagrindas.

Įžvalūs DLK patriotai, atsispyrimui prieš Lenkijos prievarta primetamą Liublino uniją, prieš besiveržiančius iš Rytų slavus, savarankiškumo apgynimui, siekė DLK pasukti į protestantiškus vakarus ir šiaurę.

DLK reformacijos vadai kung. Radvilos vadovavo visos Rzeczpospolitos disidentų ir disunitų kovai prieš jėzuitų vykdomą kontrreformaciją, už kurių nugaros stovėjo popiežiai, imperatoriai, Rzeczpospolitos katalikiškoji hierarchija, karaliai. „Prasidėjus jėzuitams kietu ryžtumu, panaudojant net klastas ir smurto priemones, slopinti reformacijos neišsivysčiusį judėjimą, švelnusis Evangelijos mokslo sukeltas bangavimas, tik kiek palietęs kai kurių bajorų šeimas, o mažiau pačią liaudį, nepajėgė atsilaikyti prieš atkakliai ir kietai jėzuitų vedamą katalikinimo akciją. Aukštieji lenkų valdininkai ir bajorai paveikė karalių ir seimą, kad buvo išleisti įvairūs protestantų bažnytinį gyvenimą varžantys įstatymai. Kas būtų galėjęs virsti galingu lietuvių liaudies sąjūdžiu, buvo lenkų bajorų palaipsniui užslopinta" (Kun. docentas J. Pauperas „Reformacijos veikėjai ir jų įtaka Lietuvoje", 1955 m. Chicago, 35 psl.). „To negana, įsitvirtinus jėzuitams Vilniuje, visa DLK tapo paversta pirminiu popiežių ir imperatorių forpostu kovai prieš Šiaurės Europos protestantizmą ir rusų ortodoksų tikėjimą. Vesti karai prieš švedus ir rusus buvo įgavę aiškiai religinių karų charakterį" (Viktoras Karosas „Radvila Juodasis", „Naujienos", 1977.VIII.22, Nr. 197).

Šimtmečių slinktyje, dėl tendencingumo atsisakius tolerancijos, dėl vestų religinių karų, DLK neteko per katalikybę ne tik plataus garso, didžios galybės ir garbės, bet ir pačios laisvės. Ne bajorijos iškovotos laisvės pražudė Rzeczpospolitą, bet kontrreformacija siekusi sunaikinti kitas religijas. Jėzuitai, veikdami pagal dėsnį tikslas pateisina priemones, sužlugdė bajorijoje moralinius pradus, kas paskandino Rzeczpospolitą anarchijoje. Stoka religinės tolerancijos buvo priežastimi daugelio vidaus sunkumų.

Rzeczpospolitos katalikų Bažnyčia, paneigusi lietuvių tautos tradicinius tolerancijos, sąžinės laisvės ir demokratijos principus, remiama Romos popiežių ir imperatorių, jėzuitų smurtingos kontrreformacijos pagalba, sužlugdė Lietuvos reformaciją. Anų įžvalgiųjų DLK patriotų kilnūs planai tuo laiku nebuvo teisingai suprasti ir jų didžios pastangos įžūlios katalikiškos reakcijos buvo užgniaužtos.

Lietuvos reformacija buvo tampriai susijusi su Lietuvos valstybės egzistencija. Su Lietuvos Reformacijos sužlugdymu buvo pakirsti lietuvių tautos valstybinio, tautinio ir kultūrinio nepriklausomumo pagrindai. Prarastas tautinis sąmoningumas, savoji valstybė vien dėl to, kad tapo dvasiniai ir religiniai nuo kaimynų priklausoma, dvasiniai, kultūriniai ir medžiaginiai jų išnaudojama. Sunaikinus Reformaciją, žlugo ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija. DLK sulenkėjusi bajorija, kovojusi už lenkišką Rzeczpospolitą, užsitraukė ant savo galvos pražūtį. „Bajorijos ir diduomenės didžioji dalis, nesupratusi istorinės Lietuvos paskirties, lengvapėdiškai atsimetusi nuo reformacijos, pražudė savo tautą ir valstybę, be garbės pranykdama iš lietuvių tautos istorijos" (Viktoras Karosas „Radvila Juodasis", „Naujienos", 1977.VIII.22, Nr. 197).

Lietuvos evangelikai, išgyvenę trijų šimtmečių fizinį ir dvasinį terorą, yra pašaukti liudyti savo tautai tiesą: kad pažangos labui būtų taisomos tiek kiekvieno asmeniškos, tiek ir valstybės mastu padarytos klaidos; kad pasaulinis pažangos procesas reikalauja nuolatinio demokratėjimo, pagrindinių žmogaus teisių gerbimo, tolerancijos skirtingoms nuomonėms, įsitikinimams, kilnumo bei teisingumo.

PANAUDOTA LITERATŪRA

M. Valančius: Žemaičių vyskupystė, II t., Vilnius 1972
Stasys Yla: Šiluva Žemaičių istorijoje, I t., 1970
Prof. Jonas Yčas: Biržai, Kaunas 1931
Ingė Lukšaitė: Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVIII a., Vilnius 1970
M. Lukšienė: Lietuvos švietimo istorijos bruožai, Kaunas 1970
Bronius Kviklys: Mūsų Lietuva, I, II, III, IV t., So. Boston 1964-68
Kipras Bielinis: Dienojant, N. Y. 1958
Kun. J. Šepetys: Reformacijos istorija Lietuvoje, Vilnius 1922
P. Šinkūnas: Kėdainių miesto istorija, Kaunas 1928
Untulis ir Laisvūnas: Nuo perkūno iki bazilikos, Kaunas 1938
Akiras Biržys: Biržų apskritis, Kaunas 1932
V. Bitinaitė, E. Trečiokas: Biržai, Vilnius 1971
A. D. Kzlys Kizlaitis: Kas žlugdė ir žlugdo lietuvių tautą?, Chicago 1974
Doc. dr. P. Jakubėnas: Kunigaikštis Janušas Radvilas, Biržai 1927
Vaclovas Biržiška: Aleksandrynas I t., Čikaga 1960; II t., Čikaga 1963; III t., Čikaga 1965
J. Jurginis: Renesansas ir Humanizmas Lietuvoje, Vilnius 1965
Vilniaus miesto istorija, Vilnius 1968
J. Jurginis: Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje, Vilnius 1976
Brunonas Bušackis: Radvila Juodasis, Chicago 1977
Viktoras Karosas: Lietuvos ryšys su Amerika, Chicago 1977
Vilniaus universiteto istorija 1803-1940, Vilnius 1977.
Lietuvių Enciklopedija
Mūsų Sparnai.

TURINYS

V. Karosas, Įvado žodis 5
Pratarmė 8
Senovės lietuvių religija 11
Lietuvos krikštas 22
Husitizmas 32
Kultūriniai sąjūdžiai 41
Krikščionybė reformacijos išvakarėse 49
Liuteroniškoji reformacija 59
Šveicariškoji reformacija 67
Unitas Lithuaniae įkūrimas 80
Radvilos Juodojo vaidmuo 86
Reformacijos išplitimas 94
Arijonizmas 101
Radvilos Rudojo metai 109
Eustachas Valavičius 127
Radvila Perkūnas 131
Jonušas Radvila (rakašininkas) 139
Leonas Sapiega 144
Kristupas II Radvila 151
Jonušas Radvila 157
Boguslavas Radvila 169
Liudvika Karolina Radvilaitė 179
Šiaurės karo pasekmės 185
Rzeczpospolitos agonija 195
Biržų kunigaikštijos žlugimas 203
Jėzuitų pragaištingumas 214
Katalikų hierarchijos kova 223
Lietuvos suvienuolinimas 230
Raganavimas 234
Fanatizmo poreiškis 238

RUSIJOS OKUPACIJOJE

Švietimo represavimas 241
Simonas Konarskis 247
Mitas apie Čičinską 250
1863 metų sukilimo pasėka 254
Reformatų Bažnyčia Rusijos okupacijoje 259
Laisvėjimo prašvaistės 261
Baigmės žodis 265
Panaudota literatūra 270
Turinys 271